مەملىكەت بويىچە 100 [illegible] ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سىستېمىسىغا كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈردىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

美拉斯

MIRAS

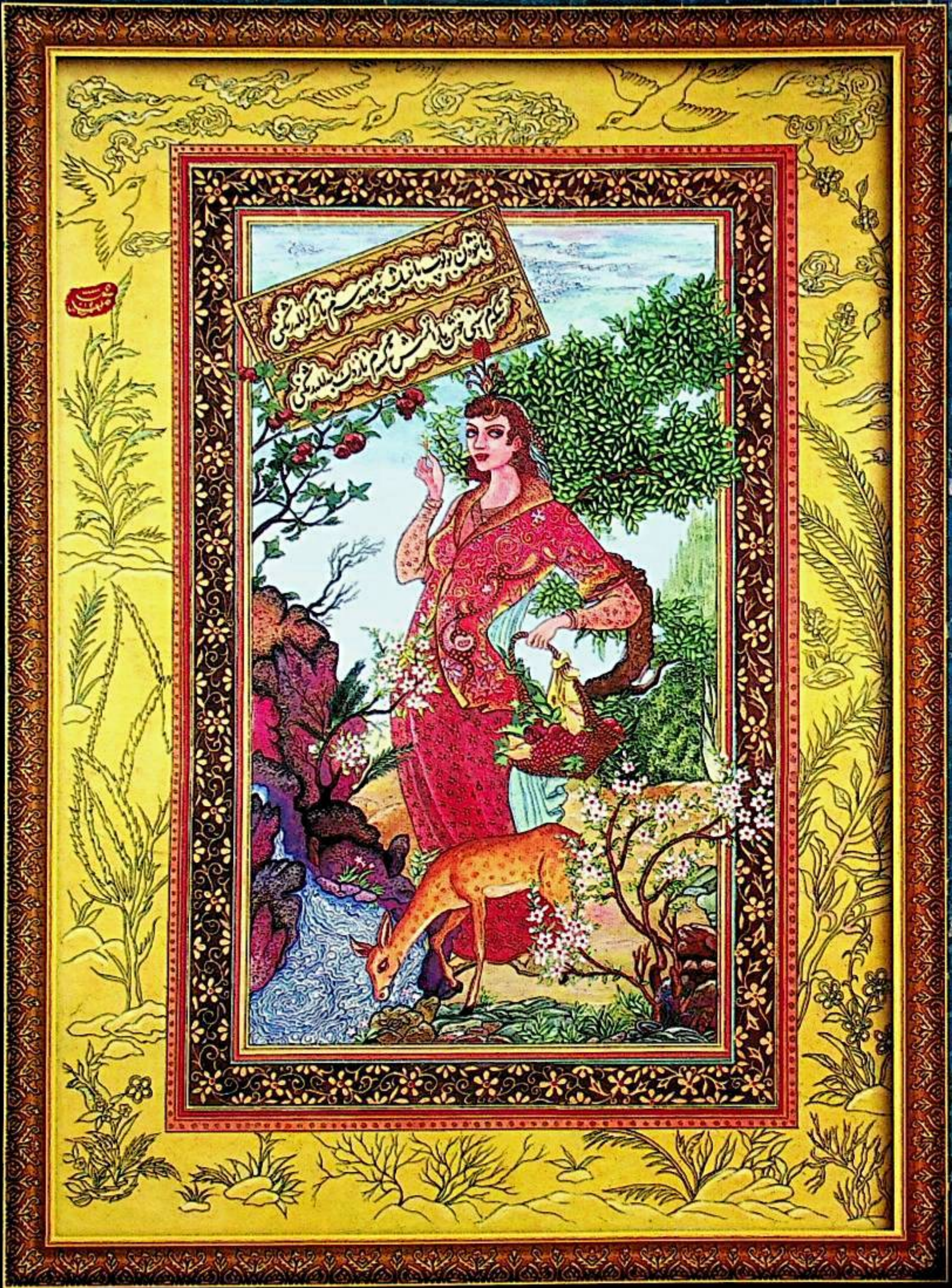

ميراس

1
2016

ISSN 1004-3829

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىملىرى

(باش كىيىملىرى)

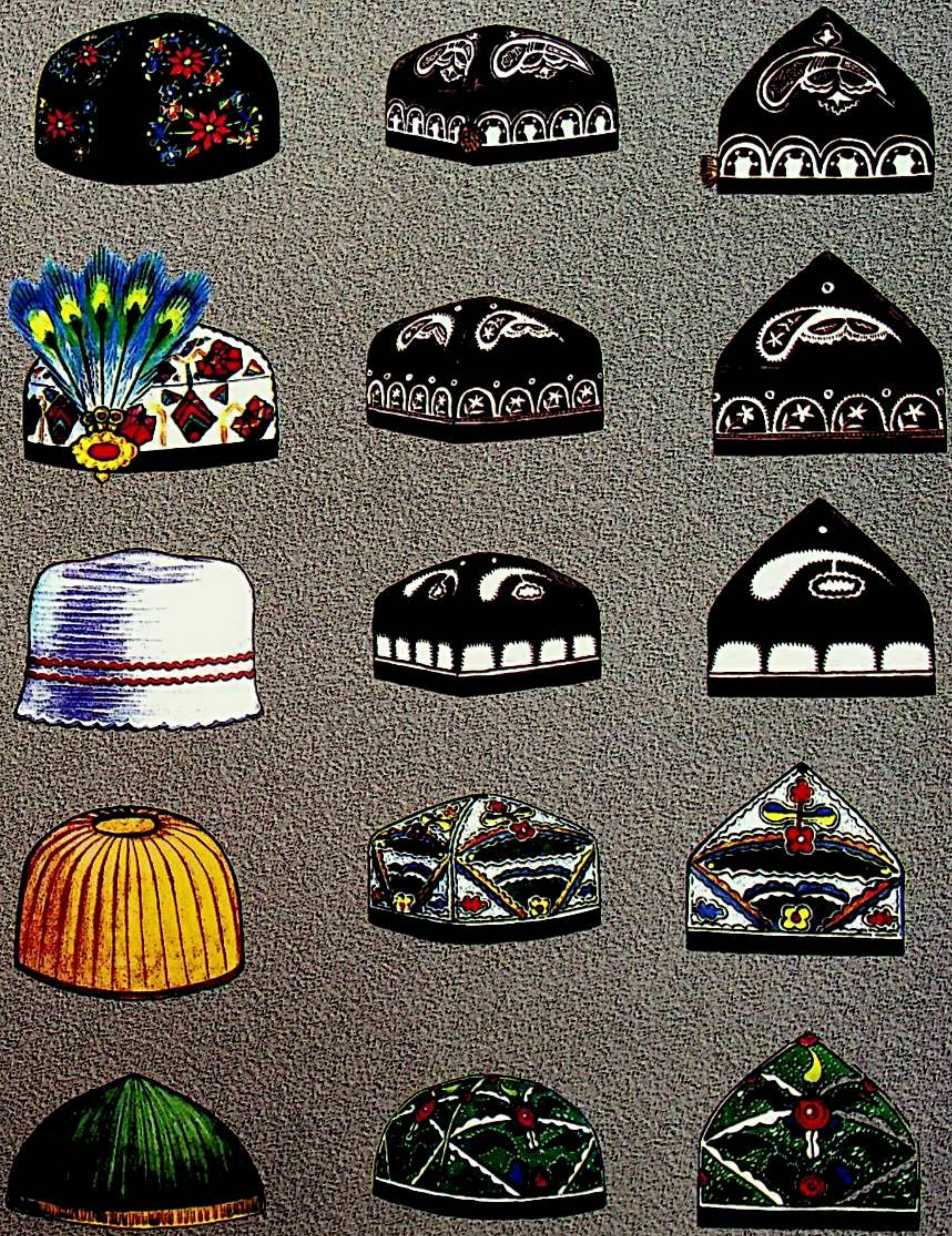

قوش ئايلىق ژۇرنال   2016 ـ يىل 1 ـ سان

(ئومۇمىي 153 ـ سان)

دەۋر ۋە ئەنئەنە

كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىكى ئەدىبىۋى مەزمۇنلارنى زامانىۋى تۇرمۇشىمىزغا تەتبىقلاش توغرىسىدا .... نۇرمۇھەممەد تۇردى (1)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

لاچىن ۋە لاچىننىڭ ئالاھىدىلىكى ...... ئابدۇغېنى توختى توغرۇلتېكىن (5)
11 ـ ئەسىردىكى قاتناش ۋە پوچتا .... ماموت قۇربان (44)
«قۇتادغۇبىلىگ»تىكى لائىكلىق چۈشەنچىسى ...... يۈسۈپجان ياسىن (50)
كەلپىننىڭ قەدىمىي كارۋان يوللىرى ۋە تۆگە كارۋانچىلىقى .... مۇھەممەد توختى (66)
تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشى ۋە توي مۇتىفى ھەققىدە .... مېھرىبان نىياز چوغلۇق (71)

گەپنىڭ تېگىدە گەپ بار

مەسەللەر .... ئابدۇجېلىل تۇرسۇن (9)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

شەرق ـ غەرب ئەدەبىياتىدىكى يەكچەشمە مۇتىفى .... لاڭ يىڭ (10)
ئاجەر ئېگىزلىك تاسلى .... ئەزىزەم تۇيغۇن تەرجىمىسى (62)

پەرھىزلىرىمىز

ئۇيغۇرلاردىكى «يامان بولىدۇ» توغرىسىدا .... دۆلەت ئاقنىياز (19)

يىلتىزسىز دەرەخ بولماس

ئۇچتۇرپاندىكى مەشھۇر ساياھەت ئورنى ھەققىدە ئىككى رىۋايەت .... توپلىغۇچى: ئابدۇلھەمىد خۇدابەردى مۆلجەرى (24)

نەشرىيات باشلىقى، باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان (پىروفېسسور، دوكتور يېتەكچىسى)
مۇئاۋىن نەشرىيات باشلىقى، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
(قانۇنىي ۋەكىل، ئالىي مۇھەررىر)
جاۋابكار مۇھەررىر:
نۇرنىسا باقى (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: **نۇرنىسا باقى**
خۇرسەنئاي مەتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن
باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 _ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 _ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
جۈپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى

ئادەت قېرىماس

دوپپا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا ... مۇھەممەدقازى ئەيسا (27)

كوچا مەشرەپلىرىدىكى ئېتنوگرافىيەلىك ئادەتلەر ... نەسىرىدىن ھاپىز (37)

شىر تۇتۇم مەدەنىيىتىنىڭ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدىكى ئىزناسى ... ئېلشات ئەيسا (41)

يا ئىشەن، يا ئىشەنمە

ئۇيغۇرلاردا تەبىر - بىشارەت ۋە ئۇنىڭ قىممىتى ...... سابىرجان سېيىت (31)

مىراسلىرىمىز

خەلقىمىزدە ياغاچ كومزەك (كورا) ياساش ھۈنەر-سەنئىتى ....
.... ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (34)

يورۇق يۇلتۇزلار

خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى خەلپىتىم .... ئەخمەت مۇھەممەد (58)

ئادەم قۇلاقتىن سەمرەر

خۇيزۇ خەلقىنىڭ «خۇائېر» ناخشىسى ھەققىدە ....
.... مېھرىگۈل قادىر خەۋىرى (77)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 33 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 33 يىللىق شانلىق تارىخىدا 153 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنىۋى گۈلىستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 33 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۇر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نەۋبەت
كورىرېكتور: نۇرنىسا باقى
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەرىيەمگۈل ئىدرىس
مۇقاۋىنىڭ 1-بېتىدە: «سەنەم» مىنياتۇرا رەسىم نەۋبەت تەمىنلىگەن
مۇقاۋىنىڭ 2-، 3-، 4-بېتىدىكى ئۈچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى نەۋبەت تەمىنلىگەن

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

保护文化遗产
捍卫精神家园

社长,总编:
阿扎提·苏里坦
教授,博导
副社长,副总编:
木合塔尔·买买提
(编审,法人代表)
本期责任编辑:
努尔尼沙·巴克(副编辑)
编辑:
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路716号文联14层)
电话:(0991)4554017
印刷:新疆日报社印务中心
发行:乌鲁木齐邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一刊号:CN65—1130/I 国外统一刊号:ISSN1004—3829 邮政代号:58—60
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
广告许可证号:6500006000040
邮编:830001
定价:6.00元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىكى ئىدىيەۋى مەزمۇنلارنى زامانىۋى تۇرمۇشىمىزغا تەتبىقلاش توغرىسىدا

نۇرمۇھەممەد تۇردى

ئۇيغۇرلار تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيىتى مول، بېشىدىن كەچۈرگەن ئۆتمۈشى مۇرەككەپ، دەۋر سىناقلىرىدا تاسقىلىپ تا بۈگۈنگىچە ئۆز مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن بىر قوۋمدۇر. تارىختا نۇرغۇن سەلتەنەت سۈرگەن خانىدانلىقلار، قوۋملار ھازىرقى كۈندە ئىز-دېرەكسىز يوقالدى. ئەمما ئۇيغۇر قوۋمى ھېلىھەم ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ھالەتتە يەر يۈزىدە مەۋجۇت بولۇپ، تۇرمۇشىنى داۋام قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

شۇنچە قەدىمىي، تارىختا مىسلىسىز تەسىر قىلغان قوۋملارنىڭ ھازىرقى زامانىمىزدا غايىب بولۇشى بۇ بىر ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئەھۋال. بىر مىللەتنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى بۇ قوۋمنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىگە سادىق بولۇپ ياشاپ كېلىشىدىن باشقا يەنە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بېرىش، يېڭىلىققا يۈزلىنىش، ئىلغار پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەش، باشقا قوۋملارنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇپ يېتىش، ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىۋاتقان دۇنيانىڭ قانۇنىيىتىگە ماسلىشىشلاردىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ ئەلۋەتتە. ئۇيغۇرلارمۇ قەدىمدىن بېرى ئۆز مەدەنىيىتىگە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە دەۋر ئېھتىياجى بويىچە ئىل-
غارلىقتا يۈزلىنىپ باشقىلاردىن ئۆگىنىپ زامانغا بېقىپ
ياشاپ كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. يېڭى دەۋردە ئۆزگىرىش-
لەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. بولۇپمۇ 21- ئەسىردىكى
مۇنۇ ئۇچۇر ئىنقىلابى زامانىدا بىز قوبۇل قىلغان شەيئى-
لەر، مەدەنىيەتلەر، ئىدىيەلەر، يېڭىلىقلار ئۈزلۈكسىز ئاۋۇ-
دى. يېڭى شەيئىلەر تۇرمۇشىمىزغا قولايلىقلارنى ئېلىپ
كەلدى. ئۆزگىچە مەدەنىيەت بىزنى يەر شارلىشىش بو-
سۇغۇسىغا قىستىدى. ئىلغار، ئېچىۋېتىلگەن، ئەركىن تە-
پەككۇرغا باشلايدىغان ئۆزگىچە دۇنياۋى قاراشلار بىزنى
بەزى قاتمال تۇيغۇلىرىمىزدىن نېرى قىلدى. ئەمما ھەر
شەيئىنىڭ ئىككى تەرىپى بولغىنىغا ئوخشاش بۇ خىل تەسىر
قىلىش، يېڭىلىققا يۈزلىنىش ئەھۋالى بىزگە بەزى سەلبىي
نەتىجىلەرنىمۇ تەڭ ئېلىپ كەلدى. بۇ سەلبىيلىك دەل
بىزنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ- ئادەتلىرىمىزدە، مەدەنىيىتىمىز-
نىڭ يىمىرىلىشىدە، ئۇزاق مۇددەت تارىخىي جەرياندا شە-
كىللەنگەن دۇنيا قاراشلىرىمىزدا، قوللىنىۋاتقان تىل ئادەت-
لىرىمىزدە، قىلىۋاتقان ئىش- ھەرىكەت ۋە سۆزلىرىمىزدە
ئىپادىلىنىۋاتىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەمەلىيەتتە ناھايىتى
ئۇزاق بىر جەريان كېتىدۇ. بىر قوۋمدا شەكىللەنگەن مە-
دەنىيەتنىڭ يەنە بىر قوۋمغا تەسىر كۆرسىتىشى ئۈچۈنمۇ
بەلگىلىك بىر زامان جۇغلانمىسى بولۇشى كېرەك. ئەمما
كومپيۇتېر تورىنىڭ شەكىللىنىشى ئارقىسىدا ئۇچۇر- ئالاقە-
نىڭ يەتكۈزۈلۈشى تېزلەشتى. يېڭىدىن پەيدا بولغان بىر
شەيئى، ئاڭ، مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېچبىر ۋاقىت ئۆت-
مەيلا پۈتۈن جاھانغا تارايدىغان بولدى. بۇ يېڭىلىقلارنى
قوبۇل قىلىش كېرەك بولدى. قوبۇل قىلدۇق، بىز بۇ
ئۆزگىچىلىكلەرنى ئادەتلىرىمىزگە ئايلاندۇرۇپ تۇرمۇشى-
مىزنى بېيىتتۇق. ئوكيانلار ئايرىپ تۇرىدىغان ئامېرىكا
قىتئەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى مەدەنىيەت ھادىسىلىرى
ھايال ئۆتمەيلا بىزگە يېتىپ كېلىپ تۇرمۇش ئۇسۇلىمىزغى-
مۇ تەسىر قىلماقتا. ئەلۋەتتە بىزدىكى سەنئەت تۇيغۇسى
ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئۆلمەس تۇيغۇدۇر. نېمىشقا بۇنداق
دەيمىز؟ سەنئەتكە بولغان ئىشتىياقىمىزنى مۇنۇ تەرەپلەر-
دىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. بىرى، بىز ئامراق بۇ سەنئەت
قەدىمدىمۇ پۈتۈن ئىنسانلارغا ئورتاق ھادىسە بولغاچقا،
بىز ئىزچىل داۋام قىلىپ كەلگەن بۇ سەنئەتتىن سۆيۈنە-
مىز. قەدىمگە ۋارىسلىق قىلىشمۇ مەدەنىيەتنىڭ ساقلىنىشى-
دىكى بىر يول. يەنە بىر بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاقتىن
بېرى ھەر خىل تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈش
جەريانىدا ئۆزىگە بىر خىل ئەمىنلىك، ئازادىلىك، نىجاتلىق
ئىزدەش خاھىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن ئىنتىلىشىدىن-
دۇر. بۇنى ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان تەبىئى ۋە ئىجتىمائىي
مۇھىت تەسىرىدىنمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ ھەم دۇن-
يادىكى چوڭ چۆل تەكلىماكاننى چۆرىدەپ ياشىغۇچى
قوۋم ئۈچۈن بىر خىل ئىستەك يۈرەكنىڭ چوڭقۇر يېرىدە
ھەر زامان ساقلانغان بولىدۇ. ئۇلاردا ئاشۇ مۇھىتتىن ئۆ-
زىنى خۇش ئېتىدىغان بىر مەنىۋى مەدەت بولۇشى
كېرەك. شۇندىلا بۇ زېمىندا ياشىغۇچىلار ئاشۇ ناچار تەبى-
ئىي شارائىتتىمۇ ئۆز مۇھەببىتى بىلەن تۇرمۇشقا باقالايدۇ.
مۇھەببەت بولمىسا ھاياتتىن ئۈمىد ئۈزۈلىدۇ، مانا مۇشۇ
ناخشا- ئۇسسۇلمۇ خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشقا بولغان ئاكتىپ
پوزىتسىيەسىدۇر. ھەرقانداق جاپالىق كۈنلەردىمۇ ۋايسى-
ماي يەنە تېخى ياڭراق ئاۋازىدا ناخشا ئېيتىشقا رايى بارى-
دىغان قوۋم دەل ئۇيغۇرلاردۇر.

كىرمە مەدەنىيەت گېپىگە كەلسەك، ئەمدى بىز مە-
دەنىيەت ھادىسىلىرىگە قانداق يۈزلىنىشىمىز كېرەك؟ بىز
يېڭىلىقلاردىن يىراق تۇرۇشىمىز كېرەكمۇ؟ ياق. تارىختىن
بۇيان ئالغان تەجرىبىمىز شۇكى، ئۆز ئەقىدىمىزگە ۋارىسى-
لىق قىلغان ئاساستا توختاۋسىز يېڭىلىققا يۈزلىنىش، ئۆزى-
مىزنى تەرەققىي قىلىۋاتقان جەمئىيەت بىلەن تەڭ قەدەمدە
كۈچلەندۈرۈپ مېڭىش، ئىلىم- پەنگە يۈرۈش قىلىش ئۆ-
زىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاشتىكى ئاساسىي
يولدۇر. باشقىلاردىن قوبۇل قىلغان مەدەنىيەت بىزنى يې-
ڭىچە تەپەككۇرغا، ئۆزگىچە دۇنيا قاراشقا مايىل قىلالىسا
ئۇنى ئۆز تۇرمۇشىمىزغا تەتبىقلاپ ئەقلىي يوسۇندا تەنقى-
دىي قوبۇل قىلساق بولىدۇ. ئەمما بىز مۇشۇ كىرمە مەدە-
نىيەتلەرنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى تەسىرىگە سەل قارىماسلىقى-
مىز لازىم. ئۆزىمىزدە ئەسلىدە بار بولغان مەدەنىيەتنى را-
ۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە جەمئىيىتىمىزدىكى يەر شارلى-
شىش خاراكتېرلىك كىرمە مەدەنىيەتلەرگە تەڭ مۇئامىلە
قىلىش، مەدەنىيىتىمىزنى ساقلاش ۋە يېڭىلىققا قايسى يول
بىلەن يۈزلىنىش ھەققىدە توغرا ئاڭ تۇرغۇزۇشىمىز لازىم،
شۇندىلا جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان
بەزى ناچار خاھىشلاردا ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن.

جەمئىيەتتە بەزى ئادەملەر كىشىنىڭ ئەقلىگە سىغمى-
غۇدەك دەرىجىدە چەكتىن ئاشقان بىمەنە قىلمىشلاردا بو-
لۇۋاتقانلارمۇ يوق ئەمەس. بۇلار دەل ئۆزىنىڭ ئەسلىي
يىلتىزىنى بىلمىگەن، ئاتا-بوۋىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغان،
ئاتا-بوۋىسىمۇ نۇرغۇن ئۆگىتىشكە تېگىشلىك ئىلىملەرنى
ئۆز پەرزەنتىگە توغرا ئۇسۇلدا يەتكۈزۈپ بېرەلمىگەن،
ئىلىم ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن بولمىغان. ئۆز مەدەنىيىتىنى
بىلمىگەنلىكتىن غەربتىن كىرگەن غەيرىي مەدەنىيەت ئالدى-
دا ئۇنى توغرا ئۇسۇلدا تەنقىدىي قوبۇل قىلغۇدەك ئەقلىي
قۇۋۋەتنىڭ كەملىكىدىن مەسىلىلەر كېلىپ چىقىۋاتىدۇ.
شۇڭا ئۆز تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى بىلىش، كەملىكىنى
تونۇپ يېتىش، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ باسقان ئىز-قەدەملىرى-
نى، تارتقان جاپا-مۇشەققەتلىرىنى ئەسلەش بىلەن بىللە،
تەجرىبە-ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا بىلىم ئۆگى-
نىش ئارقىلىق زامانىۋىلىققا، يەر شارىلىشىشقا يۈزلىنىش
ئەڭ توغرا يولدۇر.

دېمەك، زامانىۋىلىشىشقا ماسلىشىشىمىز ئۈچۈنمۇ قە-
دىمكى مەدەنىيىتىمىزنى بىلىشىمىز كېرەك. قەدىمكى مەدە-
نىيىتىمىزنى بىلىش ئۈچۈن قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلىرى-
مىزنى كۆرۈپ، ئۇنى تەھلىل قىلىشىمىز زۆرۈردۇر. قە-
دىمكى ئەسەرلىرىمىزنى ئۆگىنىش ئۈچۈن قەدىمدە قوللى-
غان قەدىمكى ئۇيغۇر، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يېزىقلىرىنى
پۇختا ئىگىلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ئەدەبىي ئە-
سەرلىرىمىز ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ۋە يازما ئە-
دەبىيات ئەسەرلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

ئۇيغۇر قەدىمكى ئاغزاكى ئەدەبىياتى يىراق قەدىم-
كى ئەمگەك قوشاقلىرى، ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن باشلىنى-
دۇ. قوشاقلارنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى يېزىق بارلىققا
كېلىشتىن بۇرۇن بولۇپ، ئاساسەن ئاغزاكى ھالەتتە ئېغىز-
دىن-ئېغىزغا كۆچۈپ ئېيتىلىپ داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنى
كېيىنكى كىشىلەر يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن قەلەمگە
ئالغان. بىز بۇ يەردە ئاساسلىقى يازما ئەدەبىيات ھەققىدە
توختىلىمىز.

«ئۇيغۇر قەدىمكى يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىمىز-
نى قەدىمكى تۈرك تىلى يېزىقىدىكى مەڭگۈتاش تې-
كىستلىرىدىن باشلاندى دەپ قارايمىز»①. بۇ دەۋر
دەل ئورخۇن ئۇيغۇر خانىدانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ.
بۇ چاغدا قالدۇرۇلغان، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن، ئە-
دەبىي، تارىخىي قىممىتى پۈتۈن دۇنيا ئالىملىرى تەرى-
پىدىن بىردەك ئېتىراپقا ئېرىشكەن يازما يادىكارلىقلار
ئاساسەن مەڭگۈ تاش ئەسەرلىرىدۇر. مەسىلەن، كۈلتې-
گىن مەڭگۈ تېشى، بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى، تۇنيۇقۇق
مەڭگۈ تېشى دېگەن تاش-ئابىدىلەردە قەدىمكى
تۈرك تىلى يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ
بىز ئۈچۈن قالدۇرغان قىممەتلىك سۆزلىرى بار. بىز
مۇشۇ تاش ئابىدىلەردىكى خاتىرىلەردىن قەدىمكى ئەج-
دادلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆت-
مۈشى ۋە ھايات پائالىيەتلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. كۈلتې-
گىن ئابىدىسىدە مۇنداق بىر مەزمۇن سۆزلىنىدۇ:
«ئەي خەلق ئاڭلا! ئەسكى خۇيلىرىڭنى تاشلا ۋە پۇ-
شايمان قىل، ئۆكۈن! نادانلىقىڭلار ۋە ئەسكى قىلىقىڭ-
لار تۈپەيلىدىن ئىتتىپاقسىزلىنىپ، قارنى ئاچ، دۈمبىسى
يالىڭاچ، يوقسۇل ۋە بىچارە ھالەتتە ياشىدىڭ» ②.
دېمەك، بۇ قەدىمكى مەڭگۈ تاش ئۈستىدىكى تېكىست
مەزمۇنىدا كەڭ قورساقلىق، ئىتتىپاقلىقنىڭ ناھايىتى مۇ-
ھىملىقى، ئىتتىپاق بولمىغاندا ئەل ئەمىن بولماي، خەلق
يامان كۈنگە قالدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

تەبىئىي ئاپەت ۋە ياۋلارنىڭ ھۇجۇمى سەۋەبلىك
ئورخۇن ئۇيغۇر خانىدانلىقى ئۈچ لىنىيە بويىچە غەربكە
كۆچۈپ، گەنجۇ (بۈگۈنكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ). ئۇيغۇر
خانىدانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانىدانلىقى (تۇرپاننى مەركەز
قىلغان) ۋە قاراخانىلار خانىدانلىقى (قەشقەرنى مەركەز
قىلغان)نى قۇرغان. بۇ دەۋرلەردىمۇ كاتتا-كاتتا ئەسەرلەر
مەيدانغا كېلىپ، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇر-
غان. مەيلى قايسى دەۋردە بولسۇن، ھەرقايسى ئەسەرلە-
رىمىزدە بىلىم ئېلىش، ئەدەپ-ئەخلاقلىق بولۇش، ئەھدى-
گە ۋاپا قىلىش، ۋەتەنپەرۋەر بولۇش، باشقىلارغا ياردەم
بېرىش، باتۇرلۇق، تەكىتلەنگەن. قوچۇ ئۇيغۇر خانىدانلى-
قىدا مەيدانغا كەلگەن ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان مۇنداق
ئەقلىيە سۆزلىرىمىز بار③:

بىلىگ بىلىك يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.
بىلىگ بىلگەن ئۇل ئەركە،
بىر كۈن دەۋلەت تۇش بولۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يەشمىسى:
بىلىم ئۆگىنىڭ ئەي بەگىم،
بىلىم ساڭا دوست بولۇر.
بىلىم ئۆگەنگەن ئۇ ئەرگە،
بىر كۈن دۆلەت يار (ھەمراھ) بولۇر.

ئەردەملىگ كىشى ئەردىن بىرلە تۆز ئول،
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۆك ئىچىندەكى ئۇلياق بىرلە تۆز ئول.
يەشمىسى:
ئەخلاقلىق كىشى گۆھەر بىلەن تەڭدۇر،
ئەخلاقسىز كىشى ئۆتۆك ئىچىدىكى پىتەك بىلەن تەڭ.

مانا بۇ شېئىرلىرىمىزدا بىر خىل ئاددىي ھەم چىن
بولغان دۇنيا قاراش ئەكس ئەتكەن. بىلىم ئىگىلەشنىڭ زۆ-
رۈرلۈكىنى ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردىلا تونۇپ
يەتكەن. بىلىم گويا ياخشى دوست بولۇپ، بىزگە بىر ئۆمۈر
ئەسقاتىدىغانلىقى سۆزلەنگەن. ھاياتقا چىن قەلبىمىز بىلەن
دۇرۇس مۇئامىلە قىلىشىمىز، ھەرقانداق ئىشتا ھەققانىي،
ئادىل بولۇشىمىز تەكىتلەنگەن. ئەخلاقلىق كىشىنىڭ گۆ-
ھەرگە ئوخشايدىغانلىقى، ئەخلاقسىز كىشىنىڭ پىتەككە
ئوخشاش قىممەتسىز ئىكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. مانا بۇ
ئەجدادلىرىمىز ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى،
ئاچچىق قىسمەتلىرىنى، تارىختىن ئالغان تەجرىبە - ساۋاقلى-
رىنى ئەدەبىي ئەسەر ھالىتىدە مەڭگۈ تاشلارغا ئويۇپ، ئۆز
خەلقىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قانداق ياشاش، قايسى ئىشلارغا
دىققەت قىلىش ھەققىدە بىزگە مىڭ نەچچە يىللار بۇرۇنلا
ئالدىنئالا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن.

تارىخ داۋاملىشىۋېرىدۇ. بىر قوۋمدىكى كىشىلەرلا
ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز ئۆزىنى
يېڭىلاپ تۇرۇشى، زامانىۋىلىق يۆنىلىشىدىن كېيىن قالماس-
لىقى لازىم. ئەگەر دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ئۆز-ئۆ-
زىمىزنى تولۇقلاپ ماڭمىساق، ھامان كەلگۈسى رىقابەت-
لىك دۇنيادىن شاللىنىپ كېتىمىز.

تىل بايلىق بىر قوۋم ئۈچۈن ئەڭ چوڭ مەنىۋى
تۆۋرۈكتۇر. ئەجدادلىرىمىز تىل ۋاستىسى ئارقىلىق بەدى-
ئىي ئوبرازلارنى يارىتىپ، بىزلەرگە ناھايىتى مول پەلسەپە-
ۋى مەزمۇندىكى نادىر ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.
ئۇيغۇرلار قەدىمدىن ئىلىمگە بېرىلگەن، ئىلىم يولىغا ئۆزد-
نى بېغىشلىغان قوۋم. ئىلىم ئېلىش، ئىلىمنى تارقىتىش
ئۈچۈن يىراق جايلارغا بېرىپ نۇرغۇن جەبىر-جاپالارنى
تارتقان، ئۆز ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، كىشىنىڭ يۇرتىدا
سەرسان-سەرگەردان بولسىمۇ، ئۆز ئىرادىسى بويىچە
ئىلىم تەھسىل قىلغان كىشىلىرىمىز ساناقسىز. ئۇلۇغ بوۋى-
مىز مەھمۇد كاشغەرىي كىچىكىدىنلا بىلىمگە ھېرىسمەن،
ئىجتىھاتلىق ئادەم ئىدى. ئۇ ياشىغان قاراخانىلار زامانى-
سىدا بىزگە ئەرەب، ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە پارس مەدەنى-
يىتى ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلغانىدى. ئەدىبلىرىمىز ئە-
رەبچە، پارسچىدا ئەسەرلەرنى يازاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي
ئاشۇ ئانا تىلى تۈركىي تىلنى قەدىرلىمەيۋاتقان كىشىلىرى-
مىزگە تىلىمىزنىڭ ناھايىتى پاساھەتلىك، سۆز بايلىقىغا مول
تىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «تۈركىي تىللار
دىۋانى»نى يېزىپ قالدۇرغان. ئەمما بۇ ئەسەرنى يېزىش-
مۇ ناھايىتى مۇشكۈل بىر جەرياننى بېسىپ ئۆتكەن
بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي قولىغا قەلەم ئېلىشنى باشلىغان
ۋاقىتتا يۇرتى قەشقەردە زور قالايمىقانچىلىق كۆتۈرۈلۈپ،
خان جەمەتىدىكى ئىچكى تار، ئەقىلسىز ھۆكۈمرانلار دەس-
تىدىن پۈتۈن يۇرت ئائىلىسى قاراڭغۇلۇق قاپلىغان،
ئۇرۇش ئوتى يانغىلىۋاتقان بىر زامان ئىدى. مەھمۇد
كاشغەرىي يۈز بېرىۋاتقان قالايمىقانچىلىق سەۋەبىدىن ئا-
مالسىز ھالەتتە يۇرتىنى تاشلاپ ياقا-يۇرتلارغا چىقىپ
پۈتۈن تۈركىي تىللىق يۇرتلارنى كېزىپ چىقىپ، ئۆز ئە-
سىرىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. شۇنچە
جەبىر-جاپالارنى باشتىن كەچۈرۈش نەتىجىسىدە بۇ
ئەسەر ئاخىر ھىراتتا تاماملانغان. دېمەك، بىر ئەسەرنىڭ
ۋۇجۇدقا كېلىشى ئەمەلىيەتتە ناھايىتى بىر مۈشكۈل جەر-
ياندۇر. مەھمۇد كاشغەرى مىڭ يىل بۇرۇن يېزىپ قال-
دۇرغان ئاشۇ بىباھا كىتاب پۈتۈن تۈركىي تىللىق قوۋملار
ئۈچۈن بىباھا گۆھەردۇر.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى:

① «ئەدەبىياتىمىز نېمە دەيدۇ» ئابدۇبەسىر شۈكرى، 120-
بەت، 3-قۇر.
② «ئورخۇن ئابىدىلىرى»، تالات تەكىن، ئۇيغۇرچە تەر-
جىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 55-، 57-بەت.
③ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»، تۇرسۇن ئايۇپ،
مىللەتلەر نەشرىياتى، 54-بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى)

لاچىن ۋە لاچىننىڭ ئىلاھىيلىكى

پۈتۈن مەۋجۇدات يەر يۈزىگە ئاپىرىدە بولغاندا، يەر يۈزىدىكى بارلىق جان-جانىۋارلار بىر يەرگە يىغىلىپ، ئۆزىگە بىر پادىشاھ سايلاش قارارىغا كېلىپتۇ. كۆپچىلىك «قولىدىن ئىش كېلىدىغان جانىۋار پادىشاھ بولىدۇ» دېگەن مەسىلىدە بىرى ئۇنى، بىرى بۇنى دەپ يۈرۈپ، ئۆزئارا كېلىشەلمەپتۇ. ئاخىر ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ يوغان بىر تاشنى كۆرسىتىپ كىم مۇشۇ تاشنى پارچىلىيالىسا شۇ پادىشاھ بولسۇن، دېگەن مەسلىھەتكە قوشۇلۇپتۇ. تاش قۇشلاردىن ئېغىر بولغاچقا ھېچقانداق قۇشنىڭ ئۇ تاشنى پارچىلاشقا ئەقلى يەتمەي، بىر-بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. شۇ ئەسنادا لاچىن مەن پاچاقلايمەن دەپ ئاسماننىڭ قەرىگە كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ كېتىپتۇ-دە، ھەممىنىڭ كۆزىدىن غايىب بولۇپتۇ، قۇشلارنىڭ بەزىلىرى ئاسمانغا قاراشسا، بەزىلىرى بىر-بىرىگە «قانداق پارچىلايدىغاندۇ؟» دېگەن سوئال بىلەن قارىشىپتۇ، لاچىن ئاسماندىن ئوقتەك غۇيۇلداپ كېلىپ تاشنىڭ ئۈستىگە ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن ئۆزىنى ئۇرۇپتۇ-دە، تاش يېرىلماپتۇ. لاچىن ئاسمانغا يەنە كۆتۈرۈلۈپ ئىككىنچى قېتىم

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كېلىپ ئۆزىنى يەنە ئۇرۇپتۇ، تاش يەنە يېرىلماپتۇ، ئۈچىنچى قېتىم تېخىمۇ ئېگىزدىن كېلىپ تاشقا ئۆتكۈر تىرناقلىرى بىلەن ئۆزىنى شۇنداق قاتتىق ئۇرغان ئىكەن تاش يېرىلىپتۇ. لاچىن ئايلىنىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا يېرىلغان تاشنى باشقا قۇشلار يەنە چاپلاپ قويۇپتۇ-دە، ھەممىسى ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىردەك «سەن تاشنى يارالمىدىڭ» دەپ تۇرۇۋاپتۇ. لاچىن ئۇلارنىڭ بۇ نامەرتلىكىگە ئېچىنىپ «مەن تاشنى يارغان تۇرسام، نېمىشقا بۇنداق دەيسىلەر» دەپ قاتتىق نالە قىلىپ يىغلاپ كېتىپتۇ، شۇ ئىش تۈپەيلى لاچىننىڭ كۆزىدە ئىككىلىك ياشنىڭ نىشانى قېتىپ قالغانىكەن.

ئەينى ۋاقىتتا بۈركۈتنىڭ بەستى يوغان بولغاچقا باشقا قۇشلار ئۇنىڭدىن قورقۇپ شۇنداق قىلىش ئارقىلىق نامدا بۈركۈتنى پادىشاھ دەپ سايلىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسى كۆڭلىدە لاچىننىڭ ھېچكىم قىلالمايدىغان ئىشنى قىلالايمەن، دەپ ئوتتۇرىغا مەيدە كېرىپ چىققانلىقى ۋە ئاخىرىدا شۇ ئىشنى رويابقا چىقارغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇنى «پالۋان» دەپ ئېتىراپ قىلىپ ئۇنىڭدىن قورقىدىغان ئادەت قالغان ئىكەن. لاچىنمۇ ھەرقانداق ئولجىغا ئۈچ قېتىم تېگىش قىلىپ ئېلىشى ۋە ئالغاندىن كېيىنمۇ بىرىنچى بولۇپ ئۇنىڭ كۆزىنى چوقۇلاپ يېيىشكە ئاشۇ قېتىملىق ئىش سەۋەب بولغانمىش.

لاچىننىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئوخشاش تەرەپلىرى

لاچىن — سېرىق لاچىن، بەرى لاچىن، شۇڭقار، شىتەلگىدىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ. ئۇلار ئادەتتە رەڭ جەھەتتىن ۋە چوڭ-كىچىكلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن مۇشۇنداق تۈرلەرگە بۆلۈنگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى گەۋدىسىنىڭ كەڭلىكى، بېشىنىڭ كومباشلىقى، قانىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، قۇيرۇقىنىڭ قىسقىلىقى، كۆتمەكرەك كۆرۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوپمۇئوخشاشلىققا ئىگە. ئاساسلىق ئەڭ ياخشى كۆرۈپ ئىستېمال قىلىدىغان يېمەكلىكى ئۆردەك گۆشى، ئاندىن قالسا كەپتەر، بېغىرتاق قاتارلىقلار. بولۇپمۇ ئۆردەك ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى بولىدۇ، ئۇلار ئادەتتە يەر يۈزىدىن نەچچە 1000 مېتىر ئېگىزلىكتە يەنى ئاسماننىڭ قەرىدە ئۇچۇپ، قەيەردە ئۆردەكنىڭ قارىسى بار شۇنى ئىزدەپ يۈرۈيدۇ، ئۆردەكنىڭ قارىسىنى كۆرگەن ھامان ئوقتەك شۇڭغۇپلا ئۇنى ئالىدۇ، ئۇ ئېتىلغان ئولجىنى ئالماي قويمايدۇ. پەقەت ئۆردەك تاپالمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئاندىن بېغىرتاق بىلەن كەپتەرنى ئوۋ نىشانى قىلىدۇ.

لاچىننىڭ ئۇچۇش ۋە قونۇش جەھەتتە قارىچىغىغا ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى

لاچىن ئادەتتە ئاسماننىڭ قەرىدە ھېچقانداق جانلىقنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەي ئۇچۇپ پەرۋاز قىلىش ھالىتىدە ئوۋ ئىزدەپ يۈرۈيدۇ، قارچىغا بولسا قويۇق ئورمانلىق ئىچىدە دەرەختىن-دەرەخكە يۆتكىلىپ بۇكمە ھالەت بويىچە ئۇچۇپ، ئوۋ ئىزدەپ يۈرۈيدۇ، بۈركۈت كەڭ كەتكەن ئېدىر، دالا-قىشلاقلاردا لەيلىمە ھالەتتە ئۇچۇپ، ئوۋ ئىزدەپ يۈرۈيدۇ. قارچىغا دەرەخلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قىسىملىرىغا قونىدۇ، بۈركۈت تاغنىڭ چوققىلىرىغا، ھۆل دەرەخنىڭ يان يوغان ياغاچلىرىغا، ئېگىز دۆڭنىڭ چوققىلىرىغا قونىدۇ، لاچىن ھۆل دەرەخكە قونمايدۇ، پەقەت قۇرۇپ كەتكەن، يوغان دەرەخلەرنىڭ ئۇچىغا ۋە ئېگىز تاغ ۋە دۆڭلەرنىڭ ئۇچىغا قونۇپ ئولتۇرىدۇ. ئۇ ئادەتتە ئادىمىزاتنىڭ ئايىغى تەگمىگەن ئىنتايىن ئېچكىرى ھەم چەكسىز كەتكەن، مۇھىتى جىمجىت، چۆل-ئېدىرلاردا يۈرۈيدۇ. لاچىن ئادەتتە كۆل ۋە دەريالار ۋە شۇ يەردە ياشايدىغان ئۆردەكلەرنى ئاساسلىق نىشان قىلىپ ياشايدۇ.

لاچىننىڭ ھەممىسىنىڭ كۆزى قارا بولۇپ، ئۇ 2000 مېتىر ئېگىزلىكتىمۇ يەر يۈزىدە چاشقان چوڭلۇقىدىكى نەرسىلەرنى ئىلغا قىلالايدۇ، قارچىغىنىڭ كۆزى سېرىق رەڭدە بولۇپ، 700 مېتىر ئېگىزلىكتە ئۇچۇپ يەر يۈزىدىكى چاشقان چوڭلۇقىدىكى نەرسىلەرنى ئىلغا قىلالايدۇ. بۈركۈتنىڭ كۆزى قوڭۇر رەڭ قارا بولۇپ، 1000 مېتىر ئېگىزلىكتە ئۇچۇپ يەر يۈزىدىكى چاشقان چوڭلۇقىدىكى نەرسىلەرنى ئىلغا قىلالايدۇ. لاچىن ئېگىزدە ئۇچقاچقا ئاساسلىقى ئۇچىدىغان جانىۋارلارنى يەيدۇ، ئۇلار سار ۋە چۈجىنەك قاتارلىق قۇشلار تۇتۇپ يەيدىغان سېرىق قۇيرۇقتەك (ھازىرقى كۆك چاشقانلارنىڭ چوڭلۇقىدىكى جانىۋار) ئۆمىلەيدىغان جانىۋارلارنى يېمەيدۇ. پەقەت تۇتۇپ قولغا كۆندۈرۈپ، توشقانغا ياندۇرغاندىن كېيىن توشقاننى يەيدۇ.

لاچىننىڭ ئەركەك-چىشىسىنىڭ پەرقى

لاچىننىڭ ئەركىكىنىڭ پاچاق ۋە تىرناقلىرى توم كېلىدۇ، چىشىسىنىڭ زىلۋا كېلىدۇ. ئوۋغا ئەركىكىگە قارىغاندا چىشىسى يامان كېلىدۇ، چىشىسى بالا باققاچقا ئوۋ تەجرىبىسى مول ۋە ئىشچان كېلىدۇ. ئەركىكى سەل ھۇرۇن كېلىدۇ.

سېرىق لاچىن: ئادەتتە جۈغى كىچىك بولۇپ، مەيدىسى ئاق سېرىق، دۈمبە قىسمى، بارماق ۋە بېغىشلىرى سېرىق رەڭدە بولىدۇ. ئۇ ئاساسلىقى كەپتەر، پاختەك، بېغىرتاق، ئۆردەك... قاتارلىق كەپتەر تىپىدىكى كىچىكرەك

ئۇلجىلارنى ئېلىپ يەپ قورسىقىنى بېقىش بىلەن بىللە مۇشۇ ئۇلجىلارنىڭ گۆشى بىلەن باللىرىنىمۇ باقىدۇ. بۇلاردىن چوڭ بولغان ئۇلجىلارغا ئادەتتە چاڭ سالمايدۇ، چاڭ سالغان تەقدىردىمۇ ئۇۋلىيالمايدۇ.

بەرى لاچىن: ئۇنىڭ جۇغى سېرىق لاچىندىن چوڭراق بولىدۇ، مەيدىسى قارا چېكىتلىك، دۈمبە قىسمى قارىغا مايىل كۆل رەڭ كېلىدۇ، بېغىش ۋە بارماقلىرى ئاقۇش كېلىدۇ. توشقان، كەكلىك، قىرغاۋۇل... قاتارلىق توخۇ تىپىدىكى سەل چوڭغا مايىل ئۇچار قۇشلارنى ئېلىپ يەيدۇ.

شۇڭقار: بۇ لاچىن ئائىلىسىدىكى جۇغى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ كۈچلۈك، شۇنداقلا ئەڭ ۋەھشىي كەلگىنى بولۇپ، رەڭگى مەيدىسى سۇيۇق ئاق-چار بولىدۇ، دۈمبە قىسمى يوللۇق چار رەڭلىك تۇتۇق، توپا رەڭ ھالەتتە، بېغىش ۋە بارماقلىرى تۇتۇق ئاق سېرىق رەڭدە بولىدۇ. بۇنىڭ ئاسماندا ئۇچقان ھەرقانداق ئۇچار قۇشنى ئۇنىڭ قايسى خىل قۇش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇۋلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، مۇشۇ خىل خۇسۇسىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇچار قاناتلارنىڭ پالۋىنى سانىلىدۇ، شۇڭقارنىڭ ئېلىپ يېيەلمەيدىغان ھېچ نەرسىسى يوق، ئۇ قارچىغا، بۈركۈت قاتارلىقلارنى يەپ قالماستىن بەلكى ئۆز ئائىلىسىدىكى باشقا لاچىنلارنىمۇ يېيەلەيدىغان ئەڭ ۋەھشىي، ئەڭ يىرتقۇچ، ئەڭ پالۋان جانىۋارلارنىڭ بىرىدۇر.

شىتەلگە: شۇڭقاردىن سەل كىچىك، قانىتى ئۇزۇن، گەۋدىسى كەڭ، قۇيرۇق قىسمى كەلتەك كېلىدۇ، مەيدىسى قارامتۇل چار رەڭلىك، دۈمبە قىسمى قارامتۇل، بېغىش ۋە بارماقلىرى قىسقا ھەم توم بولۇپ، كۆپكۆك رەڭلىك، يەنى پىيازنىڭ كۆكى ھالەتتە بولىدۇ، شىتەلگىنىڭ جۇغى سېرىق لاچىن ۋە بەرى لاچىندىن چوڭ ۋە شۇڭقاردىن كىچىك بولۇپ، ئۇ ئاساسلىق كەپتەر، بېغىرتاق، كەكلىك، قىرغاۋۇل، توشقان، ئۆردەك... قاتارلىق خېلى-خېلى چوڭ كەلگەن ئۇچار جانىۋارلارنى ئېلىپ يېيەلەيدۇ.

لاچىن ئائىلىسى ئادەتتە مەيلى قايسى بولسۇن، ئۇۋا باسقاندا تۆت تۇخۇمنى بېسىپ يېتىپ، گاھى بىر-ئىككىنى، كۆپ بولغاندا ئۈچنى چىقىرىدۇ. تۆتنى چىقارغان ئەھۋالدىمۇ تۆت چۈجىسىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ، نېمىشقا دېگەندە بىرى ئۇلار گۆشخور بولغاچقا ئۇۋىسىنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى كۆپ ھەرىلەر بولۇپ، بەزىدە ھەرىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئۆرلەپ كېتىش بىلەن بىللە ئانىسى ئۇلجىنى كېچىكىپ ئېلىپ كېلىدىغان ياكى ئەكېلەلمەيدىغان كۈنلەردە بىر-بىرىنى چوقۇپ يەپ كېتىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدا ھەرە ئاز ئۇۋۇلىغان يىلى قارچىغا، لاچىن، بۈركۈت قاتارلىقلار يۇرت-مەھەللە تەرەپكە كۆپ كېلىدۇ، دېگەن قاراش بىلەن ھاۋا تۇمانلىق ۋە شامالىق بولغان ئاي-يىللاردا لاچىن يۇرتقا كۆپ كېلىدۇ، دەيدىغان قاراشلار مەۋجۇت.

ياشاش ئالاھىدىلىكى

لاچىنلار توپلىشىپ ياشىمايدۇ، ئۇلار جاڭگال ۋە دەريا-كۆللەرنى بۆلۈشۈۋالغاندەك چېچىلىپ ياشايدۇ. بىرى بار يەرگە يەنە بىرى ئاياغ باسمايدۇ، پەقەت ئەتىياز پەسلى، ھاۋا جاھان ئىسسىپ، كۆيلەش مەزگىلى كەلگەندە جۈپ ئىزدەپ، بىر-بىرى بار يەرلەرگە بارىدۇ باشقا ۋاقىتتا يالغۇز ئۇۋلاپ، يالغۇز ياشايدۇ. ئۇلار جۈپلەشكەن ۋاقىتتا بىر-بىرى بىلەن بەك قېيىشىپ كېتەمەيدۇ. باشقا ۋاقىتتا كۈچلۈكلىرى ئۇلجا تاپالمىسا ئۆز قوۋمىدىكى ئاجىزلارنى ئۇۋلاپ يەيدىغان ئىشلار بولىدۇ.

لاچىننى تۇتۇش ئۇسۇلى

ھاۋارايى تۇمانلىق بولغان كۈز پەسلىدە ياكى شامال-بوران تولا چىقىدىغان كۈنلەردە لاچىنلار ئاسماننىڭ قەرىدە تۇرۇپ يەر يۈزىدىكى نەرسىلەرنى بەك ئېنىق قىلالماي يەر يۈزىگە يېقىن ئۇچىدۇ، يۇرت-ماكانغا يىراق جايلاشقان، ياۋا ئۆردەكلەر بار دەپ قارالغان چۆل-ئېدىر جاڭگاللارغا قارچىغا تۇتىدىغان تورلارنى سېلىپ، ئىچىگە تاپالىساق ياۋا ئۆردەك، بېغىرتاقلارنى باغلاش، ئۇلار بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ياۋا كەپتەر ياكى ئۆي كەپتىرىنى تورنىڭ ئىچىگە باغلاش ئارقىلىق تۇتۇش. يەنە بىرسى ئۆزىنىڭ جاڭگالدا ئېلىپ يېگەن ياۋا كەپتەر، قىرغاۋۇل، ئۆردەك، بېغىرتاق قاتارلىق تاپىلىرىغا سوغان ياكى چەتمەك قويۇپ تۇتۇش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل بار.

قارچىغا ئوخشاش تاپىسىغا تور سېلىپ تۇتۇش مۇمكىن ئەمەس. ئۇ ئۆز تاپىسىنىڭ ئەتراپىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسە تاپىغا تەگمەيدۇ، تاپىغا تور سېلىنسا ئۇنى ئاسان بايقاپ قېلىپ، تورغا چۈشمەيدۇ.

قارچىغا تورنى يۇرت ئىچىگە ياكى يۇرت ئەتراپىدىكى ئورمان بەلبېغىنىڭ بويلىرىغا سالساق بولىدۇ. ئەمما لاچىنغا تور سالساق چوقۇم يۇرتنىڭ چېتىدىكى ياۋا ئۆردەك، ياۋا كەپتەرلەر كۆپ ياشايدىغان ئىچكىرى جاڭگال، زەيكەش ۋە دەريا-كۆللەرگە يېقىن ئەتراپىدىكى ئېگىز دۆڭلۈكنىڭ ئۈستىگە سالماي بولمايدۇ.

ئادەتتە قۇرۇپ قويغان تورغا ياكى سوغانغا لاچىن چۈشۈپ قالسا قاغا-قۇزغۇنلار تەرەپ-تەرەپتىن ئۇچۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرىپ ئۇنىڭ بېشىدا ۋارقىرايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى لاچىننىڭ ئۆز ماكانىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش مۇمكىنچىلىكىدىن قالغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىرى ئۇ توردا پۇلىشىپ ئۆلسە ئۇنىڭ تاپىسىغا ئېغىز تېگىش ئۈچۈندۇر.

لاچىننى بېقىش ئۇسۇلى

لاچىننى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا كۈندە كەپتەر، پاختەك، قىرغاۋۇل... قاتارلىق ئۇچار قۇشلارنىڭ گۆشىنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئىسسىق بىرىپ، ئاچ قويماي باقىمىز، لاچىننى ئەڭ بىخەتەر بېقىشنىڭ ئۇسۇلى ئۇنىڭ بېشىغا پوسما كىيدۇرىمىز، ئاندىن قولغا ئېلىپ ئادەم كۆپ تولىشقان بازار ۋە تۈرلۈك سورۇنلارغا ئاپىرىپ ئۇنى قاشايتىمىز، ئۇ قاشايمايدىكەن قولغا كۆنمەيدۇ، قولغا كۆنمىسە ئوۋغا يارىمايدۇ. پوسما كىيدۈرۈشتىكى مەقسەت بىرى قاشايتىش بولسا يەنە بىرى كۆتۈرگەن ئادەمنىڭ كۆزىنى قوغداش ئۈچۈن. چۈنكى ئۇ ناھايىتى ئاسان كۆتۈرگەن ئادەمنىڭ شۇنداقلا باشقا ھەر قانداق جانلىقنىڭ كۆزىنى چوقۇپ يەۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ.

لاچىننىڭ ئولجىنى يېيىش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىچىلىك

قارچىغا، بۈركۈتلەر بىر ئولجىنى ئوۋلىسا ئاۋۋال ئۇنىڭ مەيدىسىنى ياكى بېقىنىنى تېشىپ ئولجىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال يۈرىكىنى يەيدۇ، لاچىن بولسا ئۆز ئولجىسىنىڭ بەرىنچى بولۇپ كۆزىنى يەپ ئاندىن باشقا ئەزالىرىغا تېگىش قىلىدۇ. ئولجىنى تۇتۇپ ئۇنىڭ جېنى چىقسۇن ياكى چىقمىسۇن كۆزىنى چوقۇپ يەيدۇ. كۆپىنچە ئولجىسىنى ئۆلتۈرمەي كۆزىنى چوقۇپ يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

قولغا كۆنگەن لاچىننىڭ ئالاھىدىلىكى

لاچىن قولغا چۈشۈپ بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ياۋايىلىقىدىن ناھايىتى تېز قالىدۇ، چۈنكى ئۇ قورسىقىغا ناھايىتى ئامراق بولغاچقا گۆش بېرىپ باققان ئادەم بىلەن ناھايىتى تېز چىقىشىپ كېتىدۇ، يەنە بىرى پوسما كىيدۇرۇپ، ئادەملەر كۆپ جايدا ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ ناھايىتى تېز قاشىيدۇ، تۈلەك مەزگىلىدە ئۇ قورسىقىغا ئامراقلىق سەۋەبىدىن قارچىغىدىن تېز تۈلەكتىن چىقىدۇ. قولغا ئۆگەنگەن ۋە تۈلەكتىن چىققان لاچىننى تۇشقانغا ياندۇرۇپ قۇشلاشقا بولىدۇكى، ئۆردەك، قىرغاۋۇلغا ياندۇرۇپ قۇشلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، لاچىن ئادەتتە ئوۋنىڭ تۆپىدىن تېگىش قىلىپ ئالىدىغان بولغاچقا، قىرغاۋۇل ۋە ئۆردەككە سالغاندا ئۇ ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقىپ، نىشانغا تېگىش قىلغۇچە ئولجا بىر يەرگە مۆكۈۋالىدۇ-دە، قېيىققا چىقىپ كېتىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. لاچىن ياۋا ۋاقتىدا ھەم سېمىز ھەم ئاسماننىڭ قەرىدە ئوقتەك شۇڭغىيالايدىغان سۈرەتكە ئىگە بولغاچقا ھەرقانداق نەرسىنى ئالالىغان بىلەن قولغا چۈشكەندىن كېيىن بىرى ئورۇقلايدۇ، يەنە بىرى ئادەمنىڭ قولىدىن ئۇچۇپ چىقىپ تېز سۈرەتكە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتى توسالغۇغا ئۇچرىغاچقا تۇشقاندىن باشقا ئولجىنى ئېلىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ.

لاچىننىڭ ياش-قېرىسىنىڭ پەرقى

لاچىننىڭ ياشلىرىنىڭ مەيدىسىدىكى رەڭلەر ناھايىتى ئاق، قارا چېكىتلەر ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، رەڭگىرويى سەت، كۆرۈمسىز كېلىدۇ. قېرىلىرىنىڭ بەدىنىدىكى ئاق-قارا چېكىتلەر كىچىك ھەم غۇۋا بولىدۇ. رەڭگىرويى چىرايلىق كېلىدۇ.

ئوۋغا تېگىش ئۇسۇلى

قارچىغا ۋە بۈركۈت ئوۋغا بىرلا تېگىش قىلىپ ئېلىشقا كۈچەيدۇ، لاچىن بولسا بىر تېگىپ ئوۋنىڭ ئۈشنىسىدىن ئازراق ئېلىپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپ، يەنە بىر تېگىپ ئوۋنىڭ ئېتىدىن ئازراق ئېلىپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپ، ئۈچىنچى قېتىم كېلىپ، مىختەك بېسىپ ئۇنىڭ كۆزىدىن چوقىلاپ يېيىشكە تېگىش قىلىدۇ. بۈركۈت، قارچىغا قولىدىن ئاجراپ كەتكەن ئولجىلارنى ئىككىنچى قېتىم بېرىپ ئېلىشقا كۈچىمەيدۇ، ئەمما لاچىن قولىدىن قاچقان ئولجىنى جان ئاچچىقى بىلەن تېگىش قىلىپ ئالماي قويمايدۇ. بۈركۈت ئۆزىگە ئالدىنى قىلىپ جىم تۇرۇۋالغان ئولجىنى ئالمايدۇ. ئەمما لاچىن ئولجا مەيلى تۈگىلىۋالسۇن، مەيلى ئالدىنى قىلىۋالسۇن ھېلى ياندىن، ھېلى ئالدى-ئارقىدىن كېلىپ ئۇرۇپ ئالغىنى ئالغان. قارچىغا بىلەن بۈركۈت بېسىپ ئالىدىغان بولغاچقا ئىككى قېتىم بېسىپ ئالالمىسا، ئۈچىنچى قېتىم دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇۋالىدۇ. لاچىن تىتىپ ئالىدىغان بولغاچقا ئون قېتىم قولىدىن ئاجراپ كەتسە ئون قېتىم تېگىش قىلىپ ئالىدۇ. بۈركۈت بىلەن قارچىغا ئالغان ئولجىسىنى ئۆز ئىگىسىگە بېرىپ ئولجىنى قولىدىن ئاجرىتىپ، ئازراق يېرىنى ئاجرىتىپ بەرسە يەيدۇ، ئىگىسى بىرەر، ئىككى سائەتكىچە بەرمىسا ئاۋۋال ئاشۇ ئولجىنى ئۆلتۈرۈپ يۈرىكىنى يەيدۇ. لاچىن ئىگىسىنى ساقلاپ تۇرماي كۆزىدىن چوقۇپ يېيىشنى باشلايدۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر:

يوپۇرغا ناھىيە بايئاۋات يېزا گۈلباغ كەنتى 4-مەھەللىدىن ئابدۇغوپۇر ئابدۇرېھىم، ئابدۇۋايىت ئابدۇرېھىم

خاتىرىلىگۈچى: ئابدۇغەنى توختى توغرۇلتېكىن

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

2016.1

مەسەللەر

ئابدۇجېلىل تۇرسۇن

چۈمۈلىنىڭ جاۋابى

كۆز كېلىپ ئاشلىقلار خامانغا دۆگىلەنگەن مەزگىلدە، دۈمبىسىگە بىر پاتمان بۇغداينى يۈدۈۋېلىپ ناخشا توۋلاپ كېتىۋاتقان قېرى چاشقان، ئاغزىدا نان ئۇۋۇقىنى چىشلەپ تۇرغان چۈمۈلىگە قاراپ مەسخىرىلىك ھالدا:

— ھەي بىچارە چۈمۈلە، سەن نېمىدېگەن ئەخمەق — ھە؟ ئاشۇ كىچىككىنە نان ئۇۋۇقىغا زار بولۇپ يۈرگىچە ماڭا ئوخشاش خاماندىن پاتمانلاپ ئەكەلسەڭ راھەت-پاراغەتتە ياشىماسمەن، — دەپتۇ.

— ھەي ئوغرى چاشقان، مەن مۇشۇ بىر پارچە نان ئۇۋۇقىغا زار بولسامۇ، ساڭا ئوخشاش دېھقانلارنىڭ قان-تەر بەدىلىگە كەلگەن ئالتۇندەك ساپ بۇغدايلارنى ئوغرىلاشنى نومۇس دەپ بىلىمەن. ماڭا چېچىلىپ ياتقان مۇشۇ نان ئۇۋۇقى بولسىلا كۇپايە، — دەپتۇ-دە ئۆز يولىغا راۋان بوپتۇ.

كىشىنىڭ ھەققىنى يېگۈچە پاتمانلاپ،
ئاز يېسەڭمۇ ئىشلەپ يېگىن ھالاللاپ.
مانا بۇ قوشاق شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئىلغۇچ بىلەن قۇلۇپ

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئىلغۇچ بىلەن قۇلۇپ ئۆز ئارتۇقچىلىقلىرىنى ماختىشىپتۇ. — مەن — دەپ سۆز باشلاپتۇ ئىلغۇچ ئۆز خىزمىتىدىن ئىنتايىن پەخىرلىنىپ:

— ئەلمىساقتىن تارتىپ كېچىلىرى قىلچە كۆز يۇمماستىن قانچىلىغان كىشىلەرنىڭ خاتىرجەم ئارام ئېلىپ ئۇخلىۋېلىشى ئۈچۈن ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىشىك ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. مېنىڭ بۇ خىل ئالىيجاناب ئەمگىكىمنى قانچىلىك ماختىسا ئەرزىيدۇ، — دەپتۇ. ئىلغۇچنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ تۇرغان قۇلۇپ تەمكىنلىك بىلەن:

— سەن ئۆزۈڭنى ئۇنچىۋالا چوڭ چاغلاپ كەتمىگىن. لېكىن سەن سوغۇق قىش كۈنلىرى، ئىسسىق ئۆي ئىچىدە، تومۇز ئايلىرى بولسا يەنىلا سالقىن دالىدىدا تۇردىسەن. ئەمما مەنچۇ؟ مەيلى قەھرىتان سوغۇقتا بولسۇن ياكى تومۇز ئىسسىقتا بولسۇن ئوخشاشلا سىرتتا تۇرۇپ ئۆز ۋەزىپەمنى ئادا قىلىۋاتىمەن. ئويلاپ باققىن قايسىمىزنىڭ خىزمىتى جاپالىق ئىكەن، — دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئىشىتكەن ئىلغۇچ ئالدىراپ ماختانغانلىقىدىن خىجىل بولغىنىچە ئۈندىمەپتۇ.

گۈل ۋە ئوغۇت

ۋايىغا يېتىپ باراقسان بولۇپ ئېچىلىۋاتقان گۈل ئەتىر پۇراقلىرىنى ئەتراپقا تارقىتىپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭۈللىرىگە لەززەت ئاتا قىلىۋاتقان باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، كۆرەڭلىگەن ھالدا تۈۋىگە چېچىلغان ئوغۇتقا قاراپ:

— ھەي ئوغۇت، تولا كۆڭلۈمنى ئېلىشتۇرماي نېرى كەتسەڭچۇ؟ سېنىڭ سېسىق پۇرىقىڭغا زادىلا چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى. سېنىڭسىزمۇ خۇش پۇراق چاچالايمەن، — دەپ ئوغۇتنى مەسخىرە قىپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئوغۇتنىڭ غەزىپى قايناپ:

— سەن تازىمۇ بىلمىسىز نېمە ئىكەنسەن. ئەگەر مېنىڭدىن ئۆز جىسمىڭغا تېگىشلىك ئوزۇقلۇق ئالالمىساڭ تېنىڭ ئاجىزلاپ كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىپ ياپراقلىرىڭ سارغىيىپ، خۇش پۇراق چىقىرىشقىمۇ ماجالىڭ يەتمەيدۇ، — دەپتۇ-دە، گۈلنىڭ تۈۋىدىن ئاستا-ئاستا يىراقلىشىپتۇ. ئۆزىگە كۈچ ئاتا قىلىۋاتقان ئوغۇتتىن ئايرىلغان گۈلنىڭ غولى ۋە ياپراقلىرى بارا-بارا سارغىيىشقا باشلاپتۇ-دە، كىشىلەرمۇ بۇ گۈلنى بۇرۇنقىدەك ئەتىۋارلىمايدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىنلا گۈل ئۆزىنىڭ جىلۋىدار رۇخسارىنىڭ شۇ ئاددىي ئوغۇتنىڭ كۈچىدىن بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىلغان چوڭچىلىقىدىن قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ.

(ئاپتور: غۇلجا شەھەر شىنخۇا غەربىي يول ئىلى ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتەپ ئائىلىلىكلەر قورۇسىدا)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

شەرق - غەرب ئەدەبىياتىدىكى يەكچەشمە مۇتىفى

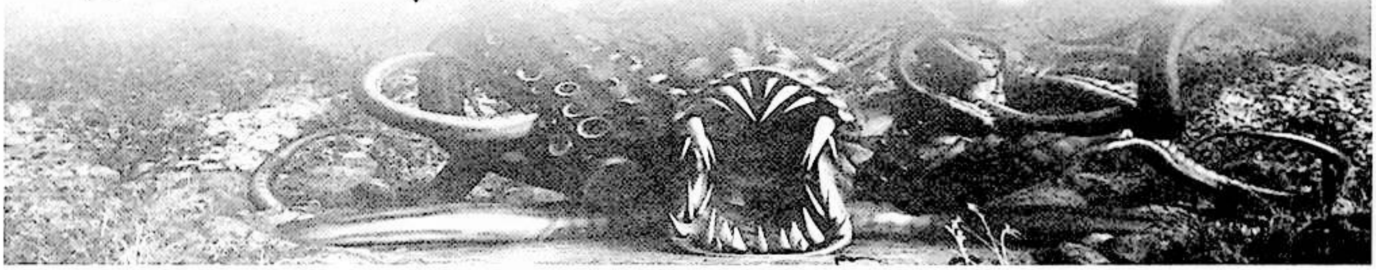

— شەرق مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشى

لاڭ يىڭ

گرېك داستانى «ئودىسسا»دىكى ئودىسسانىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشقانلىقى ھەققىدىكى ۋەقەلىك ھەممەيلەنگە ئايان. ترويا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئودىسسا كېمە بىلەن يۇرتىغا قايتىدۇ، ئۇلار دېڭىزدا يۈرۈپ بىر ئارالغا كېلىدۇ، ئوزۇق-تۈلۈكنى تولۇقلاش ئۈچۈن ئودىسسا 12 ئادەمنى باشلاپ ئارالغا چىقىدۇ ھەمدە بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ، پىشلاق، پاقلان گۆشلىرىنى تاپىدۇ. كەچقۇرۇن، بىر يەكچەشمە قوي بېقىپ قايتىپ كېلىپ، يوغان قورام تاش بىلەن ئۆڭكۈرنى ئېتىپ قويۇپ، يۇنان (گرېتسىيە)لىق ئىككى كېمىچىنى يەۋېتىدۇ. ئەتىسى كېچىدە، ئۇ يەنە ئودىسسانىڭ ئىككى ھەمراھىنى يەۋېتىدۇ. ئودىسسا ھاراق بىلەن يەكچەشمىنى مەست قىلىۋېتىپ، ئۇ ئۇخلاپ قالغاندا، قىزىتىلغان ياغاچنى ئۇنىڭ كۆزىگە تىقىپ قارىغۇ قىلىۋېتىدۇ. ئودىسسا بىلەن ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئۆڭكۈردىن چىققىلى قويماسلىق ئۈچۈن، يەكچەشمە ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىنى قوغداپ، قويلارنى ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتكۈزىدۇ. ئودىسسا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى قوينىڭ قورسىقىغا ئېسىلىۋېلىپ، ئۆڭكۈردىن قېچىپ چىقىدۇ ھەمدە يەكچەشمىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇپ، كېمە بىلەن قېچىپ كېتىدۇ. يۇنان ئەپسانىلىرىدە، يەكچەشمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئادەتتىكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ دېڭىز مۇئەككىلى پوسېيدۇن بىلەن پەرىشتە تۇئۇشا غاردا بىللە بولغاندىن كېيىن تۇغۇلغان بالا دېيىلىدۇ. ئودىسسانىڭ يەكچەشمىنى قارىغۇ قىلىپ قويۇشى ئۇنىڭ ئاتىسى پوسېيدۇننىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن پوسېيدۇن ئودىسسادىن ئۆچ ئېلىشنى نىيەت قىلىدۇ، ئۇ شىددەتلىك دولقۇن پەيدا قىلىپ، ئودىسسانىڭ كېمىسىنى پاچاقلىۋېتىپ، ئودىسسانى ئۆيىگە قايتقۇزمايدۇ، ئۇلار دېڭىزدا ئون يىل لەيلەپ يۈرۈپ قاتتىق ئازابلىنىدۇ①.

بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان قەھرىمانىنىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى ھېكايىلەر ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كەڭ تارقالغان. ئىتالىيەدىكى

«يەكچەشمە» ناملىق ھېكايىدە ئىككى موناخنىڭ ئېزىپ قېلىپ يەكچەشمە تۇرىدىغان ئۆڭكۈرگە كىرىپ قالغاندىن كېيىنكى سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ. يەكچەشمە ئىككى موناخنىڭ ئۆڭكۈرگە كىرگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىنى يوغان تاش بىلەن ئېتىۋالىدۇ، ئۇ ئېگىز بوي موناخنى ئۆلتۈرۈپ، پارچىلاپ زىخقا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يەيدۇ. بويى پاكارراق موناخ يەكچەشمىنىڭ ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، قىزىتىلغان زىخنى يەكچەشمىنىڭ كۆزىگە تىقىۋېتىدۇ. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، يەكچەشمە ئىككى پۇتىنى كېرىپ تۇرۇپ، قوي پادىسىنى چاترىقىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتكۈزىدۇ، ھېلىقى كىچىك موناخ بىر قوچقارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېرىسىگە ئورۇنۇپ پادىلار بىلەن بىللە ئۆڭكۈردىن قېچىپ چىقىپ ئامان قالىدۇ②.

فىرانسىيەدە 12-ئەسىرلەردە خاتىرىلەنگەن يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلار بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، باش قەھرىمان يەكچەشمىنىڭ كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋەتكەندىن كېيىن، بىر قوينى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ تېرىسىگە ئورۇنۇۋېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆڭكۈردىن قېچىپ چىقىدۇ. بۇ ھېكايە رۇمىنىيە، رۇسىيە، سىربىيە، فىنلاندىيە قاتارلىق جايلارغىمۇ تارقالغان.

يەكچەشمە مۇتىفى شەرق ئەدەبىياتىدىمۇ مەۋجۇت. دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى ئالىملار دائىم «مىڭبىر كېچە»دىكى دېڭىزچى سىندباتنىڭ يەكچەشمە بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشىش توغرىسىدىكى ھېكايە بىلەن خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى «تەيپىڭگۇاڭ خاتىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياپونىيەگە ئەلچىلىككە بارغان ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئارالدىكى ئادەم يەيدىغان دىۋە ھەققىدىكى ئاجايىپ-غارايىپ رىۋايەتلىرىنى مىسال كەلتۈرىدۇ③. بۇ ھېكايىلەردە سىندبات يەكچەشمىنىڭ كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋېتىپ قېچىپ كېتىدۇ، تاڭ دەۋرىدىكى ياپونىيەگە ماڭغان ئەلچىلەر ئۆمىكى ئادەم يەيدىغان دىۋىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئارالغا قاماپ قويۇلغان كىشىلەرنى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ھەر خىل ھېكايىلەردىن بىز قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفىنىڭ بىر دۇنياۋى مۇتىف ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. بۇ مۇتىفتىن تەرەققىي قىلغان مۇتىفلار تۈرىنىڭ ئاساسلىق تۇراقلىق بايان ئەندىزىسى بار: باش قەھرىمان (قەھرىمان، موناخ، دېڭىزچى، ئەلچى) يەكچەشمىنىڭ ئۆڭكۈرىگە كىرىپ قالىدۇ — يەكچەشمە باش قەھرىماننىڭ ھەمراھلىرىنى يەۋېتىدۇ — قەھرىمان يەكچەشمە ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تازا قىزدۇرۇلغان سايمان (ياغاچ، لوم تۆمۈر، ئارا) بىلەن يەكچەشمىنىڭ كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋېتىدۇ — كۆزى كور بولغان يەكچەشمە رەقىبلىرىنى ئۆڭكۈرگە مەھكۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۆڭكۈردىكى پادىلارنى بىر-بىردىن يېنىدىن ياكى چاترىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۆڭكۈردىن چىقىرىدۇ — باش قەھرىمان قوينىڭ سىياقىغا كىرىۋېلىپ پادىلار بىلەن ئۆڭكۈردىن چىقىۋالىدۇ.

شەرق-غەرب ئەدەبىياتىدىكى يەكچەشمە مۇتىفىنىڭ بايان ئەندىزىسىنىڭ بۇنداق ئوخشىشىپ كېتىشىنى «توغرا كېلىپ قېلىش»، «بىر يەردىن چىقىپ قېلىش» دېگەندەك سەۋەبلەر بىلەن چۈشەندۈرۈش تەس. ئۇنداقتا بۇنداق ئوخشاشلىق قانداق شەكىللەنگەن؟ ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى چۈشەندۈرۈشلەردە، بۇ يۇنان (گىرېك) داستانلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ پەيدا بولغان دېيىلەتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، شەرق ۋە غەربتىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسى ئودىسسانىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى ھېكايىنىڭ تارقىلىشى ياكى ئۆزگىرىشى دېيىلەتتى، ئەمما تۈركىي تىللىق مىللەتلەر، موڭغۇللار ھەتتا بارلىق ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردە زور مىقداردىكى قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى مۇتىفلارنىڭ بايقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى قاراشلار خىرىسقا ئۇچرىدى، دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى بەزى ئالىملار، يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بۇ مۇتىفنى ئەسلي شەرقنىڭ قەدىمي مۇتىفى، ئودىسسانىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى ھېكايە، شەرقتىن غەربكە تارقالغان دەپ قارىدى.

پاكىتمۇ ھەقىقەتەن شۇنداق. دۇنيادا قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفىنىڭ ساقلىنىش مىقدارى ئەڭ زور، تارقىلىش كۆلىمى ئەڭ كەڭ رايون تۈركىي تىللىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار، بۇ بىر سەل قاراشقا بولمايدىغان پاكىت. تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە، داستان، قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدە،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يەكچەشمە مۇتىفى كۆپ ئۇچرايدۇ. «باساتنىڭ يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈشى ھەققىدىكى رىۋايەت» بولسا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر ناھايىتى قەدىمي رىۋايەت بولۇپ، بۇ رىۋايەتتە ئاساسلىقى قەھرىمان باساتنىڭ قەھرىمانە ئىش ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ. باسات تۇغۇلغاندىن كېيىن شىرنىڭ سۈتىنى ئېمىدۇ، شىرلار تويىپ بىلەن بىللە ياشايدۇ، ئۇنى شىر بېقىپ چوڭ قىلىدۇ، ئۇ تەڭداشسىز كۈچكە تولۇپ، تەڭداشسىز قەھرىمانغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى ئوغۇز خاقان ئالۇز ئىدى. ئوراز قەبىلىسىدە بىر سارىچوپان (سېرىق چوپان) ئىسىملىك پادىچى بار بولۇپ، بىر كۈنى ئۇ پادىلىرىنى بۇلاق بويىغا ھەيدەپ كېلىپ، كۆكتە بىر پەرىزاتنىڭ ئۇچۇۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇ پەرۋاز قىلىۋاتقان پەرىزاتنى ئۆزىنىڭ مالخىيى بىلەن ئۇرۇپ يەرگە چۈشۈرىدۇ. پادىچى بىلەن پەرىزات بۇلاق بويىدا بىللە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پەرىزاتنىڭ بويىدا قالىدۇ. ئىككىنچى يىلى ئۇ پادىچى سارىچوپانغا بىر رونان بېرىدۇ، رونان يېرتىلىپ پېشانىسىدە كۆزى بار بىر بوۋاق پەيدا بولىدۇ. ئوغۇز خاقان ئالۇز ئۇنى ئېلىپ كېتىپ باقىدۇ. يەكچەشمە بوۋاق چوڭ بولۇپ بىر زەربەردەس ئادەمگە ئايلىنىدۇ، ئۇ پەرىزات ئانىدىن بىر سېھىرلىك ئۈزۈككە ئېرىشىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ تېنىگە ئوق ئۆتمەيدۇ، قىلىچ كەسمەيدۇ. بۇ يەكچەشمە تىرىك ئادەم ۋە مال-چارۋىلارنى ئوزۇق قىلىدۇ، ئۇ ئوغۇزنىڭ نۇرغۇن ئادەم ۋە مال-چارۋىلىرىنى يەپ كېتىدۇ، كىشىلەر ئىلاجسىز بۇ بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆڭكۈردە ماكانلىشىپ پادا باقىدۇ، ھەر كۈنى ئىككى تىرىك ئادەم، 500 قوي يەيدۇ. يەكچەشمىگە تارتۇق قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ بالىسى بار ئائىلىلەر ئىككى بالىسىنى بېرىدۇ، ئىككى بالىسى بار ئائىلىلەر بىر بالىسىنى بېرىدۇ. ئوغۇز خاقاننىڭ قول ئاستىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى يەكچەشمە تەرىپىدىن يېيىلىپ تۈگەي دېگەندە، قەھرىمان باسات يۇرتىغا قايتىدۇ، ئۇ خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئاپەتنى يوقىتىشقا بەل باغلاپ، ئۆزى يالغۇز تاغقا كىرىپ يەكچەشمە بىلەن جەڭ قىلماقچى بولىدۇ. يەكچەشمە باساتنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆتۈكىنىڭ قونچىغا سېلىپ، ئۆڭكۈرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىنى يوغان تاش بىلەن ئېتىپ قويۇپ، ئەتىسى باساتنى ئۆلتۈرۈپ يېمەكچى بولىدۇ. قەھرىمان باسات يەكچەشمە ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قىزىتىلغان داغمالنى يەكچەشمىنىڭ كۆزىگە تىقىۋېتىدۇ. كۆزى كور بولغان يەكچەشمە پادىلارنى بىر-بىرلەپ ئۆزىنىڭ چاتىرىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۆڭكۈردىن چىقىرىدۇ، باسات بىر قوچقارنى ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىگە ئورۇنۇپ، پادىلار بىلەن ئۆڭكۈردىن چىقىۋالىدۇ. ئۇ ئۆزىنى قوغلاپ كەلگەن يەكچەشمە بىلەن دەھشەتلىك جەڭ قىلىدۇ، ئەڭ ئاخىر يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈپ ئوغۇز خەلقىنى خاتىرجەم قىلىدۇ④.

بۇ قەدىمي رىۋايەتتىكى يەكچەشمىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى تۇغۇلۇشى، يەكچەشمىنىڭ ئۆڭكۈرنى ماكان تۇتۇشى، قوي بېقىشى، تىرىك ئادەملەرنى يېيىشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تەسۋىرلىنىشى ھەمدە قەھرىماننىڭ قىزىتىلغان داغمالنى يەكچەشمىنىڭ كۆزىگە تىقىۋېتىشى، قوي سىياقىغا كىرىۋېلىپ ئۆڭكۈردىن قېچىپ چىقىش سۇژىتى بىلەن «ئودىسسا»دىكى يەكچەشمىگە مۇناسىۋەتلىك سۇژىت ئادەم ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنبەداشلىق مۇناسىۋەت ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم. ھالبۇكى مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، «باساتنىڭ يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈشى ھەققىدىكى رىۋايەت» تېخىمۇ قەدىمي، ئەپسانىۋى تۈسى تېخىمۇ قويۇق بولۇپ، ھېكايە قۇرۇلمىسىمۇ گرېك داستانىنىڭكىدىن تېخىمۇ مۇكەممەل.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفى قەدىمكى تۈركىي ۋەسىقىلەردىلا ساقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردە ئېغىزدىن -ئېغىزغا كۆچۈپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە. يەكچەشمە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەردە ئوخشاش بولمىغان ناملاردا ئاتىلىدۇ. قازاقلار «تۆبەكۆز» (tobekoz) دەپ ئاتايدۇ، «تۆبە» «پېشانە» مەنىدە بولۇپ، «پېشانىسىدە كۆزى بار ئادەم» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. ئۇيغۇرلار «سىڭار كۆزلۈك دىۋە» (Singa kozluk diwe) دەپ ئاتىلىدۇ. قىرغىزلار «جالغىز كۆزدۈ جالماۋۇز» دەپ ئاتايدۇ. ئالتايلىقلار «سوخور قارا» (Sohor kara) دەيدۇ، مەنىسى «كۆچلۈك قارىغۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. گاگائۇزلار «جىپىغ يۈز» دەپ ئاتايدۇ، مەنىسى «پېشانىدىكى كۆز» دېگەنلىك بولىدۇ. خاكاسلار «سارىسىغ قاراختېغ». شورۇنلار «پاغىر تائۇغى». تۇۋالار «ئالبېس» (Albes)

ياكى چۇبۇس (Chubus) دەپ ئاتايدۇ. ھەرقايسى مىللەت-
لەردە يەكچەشمىنىڭ ئاتىلىشى ئوخشاش بولمىسمۇ، ئەمما
يەكچەشمىنىڭ پېشانىسىدە بىر كۆزى بارلىقى، كۆزىنىڭ قا-
رىغۇ قىلىۋېتىدىغانلىقى، بوي-بەستىنىڭ ناھايىتى زور،
كۈچلۈك ئىكەنلىكىدەك تەن ئالاھىدىلىكلىرى ئوخشاش.

قازاقلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئىلىك مەرگەن»
بىلەن قىرغىزلارنىڭ قەھرىمانلىق رىۋايىتى «جايىر مەر-
گەن»دە، قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفى
مۇكەممەل ساقلانغان. «ئىلىك مەرگەن»دە قازاقلارنىڭ
ئوقياچىسى ئىلىكنىڭ ئىككى ئوۋچىغا ھەمراھ بولۇپ تاغقا
ئوۋ ئوۋلىغىلى كىرىپ، يەكچەشمە تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان-
لىقى تەسۋىرلەنگەن. يەكچەشمە ئۇلارنى ئۆڭكۈرنىڭ ئى-
چىگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىنى بىر يوغان تاش
بىلەن ئېتىپ قويۇپ، ئىلىكنىڭ بىر ھەمراھىنى يەۋېتىدۇ.
ئەتىسى كەچتە يەكچەشمە ئىلىكنىڭ يەنە بىر ھەمراھىنىمۇ
يەۋېتىدۇ. ئىلىك يەكچەشمە ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، بىر قىزىتىلغان ياغاچنى ئۇنىڭ كۆزىگە تىقىۋې-
تىدۇ، ئەتىسى كۆزىدىن ئايرىلغان يەكچەشمە ئۆڭكۈرنىڭ
ئېغىزىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۆڭكۈردىكى پادىلارنى بىر-
بىرلەپ چارتىرىقىدىن ئۆتكۈزىدۇ. ئىلىك بىر چوڭ قوينى
ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى يېپىنىۋېلىپ، ئۆڭكۈردىن
قېچىپ چىقىدۇ. ئۇ ئوقياسى بىلەن يەكچەشمىنى ئېتىپ
ئۆلتۈرۈپ، ئىلگىرى ئۆڭكۈرگە قامالغان كونا مەھبۇسلار-
نى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوۋچىلار خاتىر-
جەم ھالدا تاغقا كىرىپ ئوۋ قىلالايدىغان بولىدۇ⑤. قىر-
غىزلارنىڭ قەھرىمانلىق رىۋايىتى «جايىر مەرگەن»دىكى
مۇناسىۋەتلىك سۇژىت بىلەن قازاق ئېپوسىدىكى يەكچەش-
مە مۇتىفى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ رىۋايەتنىڭ
باش قەھرىمانى جايىرمۇ بىر خاسىيەتلىك ئوقياچى
بولۇپ، ئۇ بىر جەرەننى ئوۋلاپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ،
جەرەننى كاۋاپ قىلىپ ئاچلىقنى باسىدۇ. بۇ ئۆڭكۈر
ئەسلىدە بىر يەكچەشمە ئايال يالماۋۇزنىڭ تۇرالغۇسى
بولۇپ، ئۆڭكۈرگە ئادەم كىرگەنلىكنى كۆرۈپ، يەكچەش-
مە يالماۋۇز يوغان تاش بىلەن ئۆڭكۈرنىڭ ئېغىزىنى
ئېتىپ، ئۇنىڭ گۆشىنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ يېمەكچى بول-
دۇ. جايىر يەكچەشمە يالماۋۇز ئۇخلاپ قالغاندا، قىزىتىل-
غان تۆمۈر زىخنى يالماۋۇزنىڭ كۆزىگە سانجىيدۇ. ئەتە-
سى ئۇمۇ قوينىڭ تېرىسىگە يۆگىنىۋېلىپ ئۆڭكۈردىن
قېچىپ چىقىدۇ ھەمدە يەكچەشمە يالماۋۇزنى ئېتىپ ئۆلتۈ-
رۈپ، ئۆڭكۈرگە قاماپ قويۇلغان كىشىلەرنى قۇتقۇلدۇرۇ-
دۇ⑥. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي قەھرىمانلىق داستانلىرى-
نىڭ بىرى بولغان «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ باش
قەھرىمانى — چىن تۆمۈر باتۇرمۇ بىر باتۇر ئوۋچى
بولۇپ، ئۇ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن مەزگىلدە، يەكچەشمە
يالماۋۇز ھەر كۈنى چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ سىڭلىسى مەخ-
تۇمسۇلانىڭ قېنىنى شورايدۇ. قەھرىمان ئوۋدىن قايتىپ
كېلىپ، يەكچەشمە يالماۋۇزنى ئۆلتۈرۈپ، قانسىراپ
كەتكەن سىڭلىسىنى قۇتقۇزىدۇ⑦.

تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىكى قەھرىماننىڭ يەكچەش-
مە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى ھېكايىلىرىدىكى مۇتىف
مۇنداق ئىككى خىل روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرى،
قەھرىمان يەكچەشمىنىڭ كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋېتىپلا قالماس-
تىن، بەلكى ئەڭ ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. قەھرىماننىڭ
خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاپەتنى يوقىتىشىدىن ئىبارەت بۇ
ئاساسىي تېما ناھايىتى روشەن ۋە گەۋدىلىك. يەنە بىرى،
قۇيۇق ئوۋچىلىق مەدەنىيىتى ۋە يايلاق مەدەنىيەت تۈس-
گە ئىگە بولۇپ، يەكچەشمىنى جازالايدىغان قەھرىمانلار-
نىڭ زور كۆپ قىسمى قەيسەر، باتۇر ئوۋچىلاردۇر.

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر-
نىڭ تىلىدا «مەرگەن»، «باتۇر» دېگەن سۆزلەرنىڭ «ئ-
وقياچى» دېگەن مەنىسىمۇ بار. ئوقياچىلارنىڭ قەھرىمان-
لىق ئىش ئىزلىرى تەسۋىرلىنىدىغان ھېكايىلەر «ئوقياچى-
لار ھېكايىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنداق ھېكايىلەردە،
ئوقياچىلارنىڭ دۈشمىنى، رەقىبلىرى ئادەتتە ئىنسانلار
ئەمەس، بەلكى يەكچەشمە، يەتتە باشلىق يالماۋۇز، كۆپ
باشلىق بوغما يىلان ۋە شۇ قاتارلىق نەرسىلەردۇر. ئوقيا-
چىلار كەسكىن ئېلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئا-
دەمنىڭ كۈچىنىڭ زورلۇقىنى، ئادەمنىڭ بۇنداق كۈچلەر-
نىڭ ھامان غالىب كېلىدىغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ، ئوقياچى-
لار ھېكايىلىرى ئوۋچىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى، ئۇلارنىڭ
مەزمۇنى قەدىمىي، ئەپسانە تۈسى قويۇق بولۇپ، ئاجايىپ
تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى
مىللەتلەرنىڭ ئاۋام مەدەنىيىتى قاتلىمىدا، ئوقياچىلار ھەق-
قىدىكى ھېكايىلەر قەدىمىي مەدەنىيەت قاتلىمىدا تۇرىدۇ.
ھالبۇكى دەل مۇشۇ قەدىمىي مەدەنىيەت قاتلىمىدا، يەك-
چەشمە مۇتىفىنىڭ ساقلىنىش مىقدارى ئەڭ مول. يۇقىرىدا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مىسال كەلتۈرۈلگەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئوقياچىلار ھېكايىلىرىدە يەكچەشمە مۇتىفىدىن باشقا، ئالتاي، خاكاس، ئۆزبېك، قارا قالپاق قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئوقياچىلار تۈرىدىكى قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدىمۇ قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىشى ھەققىدىكى مۇتىف ساقلانغان.

كىشىلەرنىڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس تىللىرىدىكى ئوقياچىلار ھېكايىلىرىدىمۇ يەكچەشمە مۇتىفى ھەممە كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، موڭغۇل مىللىتىنىڭ ئوقياچىلار ھەققىدىكى ھېكايىسى «ئىككى ئوۋچى»دا ئىككى ئوۋچىنىڭ بىر جەرەننى قوغلاپ يەكچەشمىنىڭ ئۆڭكۈرىگە كىرىپ قالغاندىن كېيىنكى سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ. يەكچەشمە ئىككى ئوۋچىنىڭ بىرىنى يەۋېتىدۇ، يەنە بىر ئوۋچى يەكچەشمە ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەكچەشمىنىڭ كۆزىگە قىزىتىلغان تۆمۈرنى سانجىيدۇ، ئەتىسى ئۇ يەنە بىر قوينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى ئورۇنۇۋېلىش شەكلى بىلەن يەكچەشمىنىڭ تۇسۇقىدىن ئۆتۈپ، پادىلار بىلەن بىللە ئۆڭكۈردىن چىقىدۇ. يەكچەشمىنى ئۆلتۈرۈپ، قاماپ قويۇلغان كىشىلەرنى قۇتقۇزىدۇ⑧. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، موڭغۇللارنىڭ يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىلىرىنىڭ بايان ئەندىزىسىنىڭ تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىلىرىنىڭ بايان ئەندىزىسىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق. شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىلەر موڭغۇللاردا كەڭ تارقالغان. مەسىلەن، «بوغما يىلان گۈسنى باستۇرۇش»، «ئاكىنىڭ نەسىھىتى»، «بىر تۈمەن قارا يۇڭلۇق قويى بار كىچىك قارا بوۋاي» قاتارلىق قەھرىمانلىق رىۋايەتلىرىدە قەھرىمانلارنىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشقانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىلەر بايان قىلىنغان⑨. تۇنگۇس تىللىق خەلقلەردىن بولغان ئېۋېنكى خەلقىدە كەڭ تارقالغان «لەي مەرگەن ۋە دىۋە» بىر ئوقياچىلار ھېكايىسى بولۇپ، بۇ ھېكايىدە قەبىلە ئاتامانى لەي مەرگەننىڭ ئۆز قوۋمى ئۈچۈن يېڭى ئوۋلۇق ئىزدەپ تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرگەندىن كېيىنكى يەكچەشمىگە ئۇچراپ قېلىش سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان⑩.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن يەكچەشمە مۇتىفىدىن كىشىلەر مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفىنىڭ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمىي ئوقياچىلار ھېكايىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنى، يەكچەشمە ھەققىدىكى ھېكايىلەرنىڭ ئاساسىي شەكلىنىڭ ئوقياچىلار ھېكايىلىرىدە تۇراقلاشقانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈپ يېتەلەيدۇ. ئوقياچىلار ھېكايىلىرى زور مىقداردىكى يەكچەشمە مۇتىفىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، تۈركىي تىللىق خەلقلەر داستانلىرىدىمۇ يەكچەشمە ئوبرازى كۆرۈلىدۇ. داستانلاردىكى يەكچەشمە مۇتىفى ئوقياچىلار ھېكايىلىرىدىكى يەكچەشمە مۇتىفىدىن پەرقلىنىدۇ. داستانلاردىكى يەكچەشمە مەيلى ئوبراز يارىتىلىشى جەھەتتىن بولسۇن ياكى مەدەنىيەت مەنىسى جەھەتتىن بولسۇن، تېخىمۇ ئىپتىدائىي، تېخىمۇ قەدىمىي. قىرغىزلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ماناس»نى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن قەھرىمانلار يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىپ، ئەڭ ئاخىر يەكچەشمىنى يېڭىدۇ. «ماناس»نىڭ 1-، 2-، 3-قىسىملىرىنىڭ ھەممىسىدە قەھرىماننىڭ يەكچەشمە بىلەن ئېلىشىش مۇتىفى بار. قەھرىمان ماناس زور قوشۇننى باشلاپ يىراققا يۈرۈش قىلغاندا، ئېسەنخان ماناسنىڭ ئاجايىپ كۈچ-قۇدرىتىدىن قورقۇپ، يەكچەشمە ماكەلدىن ياردەم سورايدۇ. داستاندا يەكچەشمىنىڭ تۇغۇلۇشى ناھايىتى ئالاھىدە بولۇپ، ئۇ بىر ئايال ئالۋاستى بىلەن قىتاي ئەرنىڭ بىللە بولۇشىدىن تۇغۇلغان بالا بولۇپ، جىسمى تاغدەك، چېكىسىدە بىر كۆزى بار، كەركىدانغا مىنگەن، قولىدا كىگىز ئۆيچىلىك چوڭلۇقتا بازغان تۇتقان ھالەتتە تەسۋىرلىنىدۇ. ماناسنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلەردىن ئالمابەت بىلەن چۇۋاق يەكچەشمىنىڭ كۆزىگە ئوق ئېتىپ، چېلەكتەك كۆز ئالمىسىنى يەرگە چۈشۈرۈۋېتىدۇ، ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. قەھرىمانلار ئاخىر ياۋۇز يەكچەشمىنى يېڭىدۇ. «سەمەتەي» ناملىق ئېپوستا، ماناسنىڭ ئوغلى سەمەتەي يەكچەشمە ماتىكەننى يېڭىدۇ، بۇ شەرقىي شىمال تەرەپتىن كەلگەن يەكچەشمە ئادەتتىن تاشقىرى ياۋۇز، ۋەھشىي بولۇپ، بىر ۋاقلىقىغا 13 تۇياق كالا، 11 ئېيىق، ئىككى تۆگە، 500 سۇغۇر (داۋغان) يەۋېتەلەيدۇ. ئۇ قەھرىمان سەمەتەي ۋە نۇرغۇن قىرغىز باتۇرلىرىنى ئاتلىرىدىن يىقىلدۇرۇۋېتىدۇ. ئەڭ ئاخىر ئالمابەتنىڭ ئوغلى گۈلچۈرە يەكچەشمىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. كېيىن

تۆركمەن يەكچەشمە مادىكۆل يەنە كېلىپ قىرغىز خەلقىنى ئاۋارە قىلىدۇ، ئۇ يىلقىلارنى بۇلاپ، ئادەملەرنى يەپ، تالاي ئەسكىلىكلەرنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم سالىدۇ. سەمەتەي بۇ يەكچەشمىگە ئوق ئېتىپ، نەيزە ئۇرۇپ، ئۇنى يىقىتىپ، خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاپەتنى يوقىتىدۇ. «ماناس»نىڭ 3 ـ قىسمى «سەيتەك»تە، يەنە قەھرىماننىڭ يەكچەشمىنى يېڭىدىغان مۇتىف بار بولۇپ، گۈلچۆرە كالىسىنى ئالغان ماتىكەن ئىسىملىك يەكچەشمىنىڭ مادىكەن ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلى بار بولۇپ، ئاتىسىغا ئوخشاش بىر ۋەھشىي يەكچەشمە ئىدى. ئۇ بىر كالىغا مىنىۋالغان بولۇپ، سەمەتەينىڭ ئوغلى سەيتەكنى ئىزدەپ كېلىپ كۈچ سىنىشىپ، ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئالماقچى بولىدۇ. بۇ يەكچەشمىگە قارشى جەڭ قىلغىنى ئايال قەھرىمان، سەمەتەينىڭ ئايالى قۇيالى ئىدى. تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولغان ئايال قەھرىمان تاغدەك زور قامەتلىك مادىكەنگە نەيزە ئۇرۇپ، ئۇنى ئۇدۇلدىكى تاغ ئېتىدىكىدىكى قورام تاشنىڭ ئۈستىگە چۆرۈۋېتىپ، جاھانغا پاتماي قالغان بۇ يەكچەشمىنى يەر بىلەن يەكسەن قىلىۋېتىدۇ.

«ماناس»تىكى يەكچەشمە سېھىرلىك كالا مىنگەن، قولىدا كىگىز ئۆيچىلىك چوڭلۇقتا بازغان كۆتۈرۈۋالغان، پېشانىسىدە بىر پارقىراپ تۇرغان كۆزى بار، كۆز ئالمىسى خۇددى چېلەكتەك چوڭ ئىدى، ئۇنىڭ ئەلپازى ناھايىتى يامان بولۇپ، بارغانلىكى يېرىنى تۈپتۈز قىلىۋېتىدۇ، پەۋقۇلئاددە غەيرىي تەبىئىي كۈچكە ئىگە، ئۇنىڭغا ھېچقانداق كۈچ تەڭ كېلەلمەيدۇ.

داستاندىكى يەكچەشمە بولسا قەدىمىي ئەپسانىلەردىكى ئەرۋاھلارنىڭ ئوبرازىدۇر. بىر قىسىم چەت ئەللىك ئالىملار تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئارقىلىق بەزى يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇلار «ماناس»تىكى يەكچەشمە ئوبرازى ئەسلىدە سەلبىي ئوبراز ئەمەس، بەلكى كىشىلەر تېۋىنىدىغان تاغ مۇئەككىلىنىڭ ئوبرازى دەپ قارايدۇ. بۇ يېڭى قاراشنىڭ پەيدا بولۇشى يەكچەشمىنىڭ نامىنى تەكشۈرۈپ دەلىللەشتىن باشلانغان بولۇپ، ماناستىكى يەكچەشمىلەر ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «ماتىكەن»، «مادىكەن»، «ماكەل» بولۇپ، ئالتاينىڭ شىمالىدىكى شورۇن ۋە ئالتاي سايان چوققىسى ئەتراپىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تاغ مۇئەككىلىنى «پادىكەن» دەپ ئاتايدۇ. تۈركىي تىللاردا، m بىلەن p سۆزنىڭ بېشىدا كەلگەندە، بەزىدە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىشى، مەنىسىدە ھېچقانداق پەرق بولمايدۇ. شۇڭا «ماناس»تىكى يەكچەشمىنى «ماتىكەن» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ، نۇرغۇن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەردە، «پادىكەن» تاغ مۇئەككىلىنىڭ نامى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، داستاندىكى يەكچەشمىنىڭ ئەسلىي تېپى تاغ مۇئەككىلى ئوبرازىدۇر.

تاغ مۇئەككىلىگە تېۋىنىش ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىدا ئىلگىرى خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. قەدىمكى قىرغىز ئەپسانىلىرىدە، تاغ مۇئەككىلى غايىب ھايۋانلارنى قوغدىغۇچى مۇئەككەل بولۇپ، ئۇنىڭ ھىمايىسى ۋە ياردىمىدە ئوۋچىلار تېخىمۇ كۆپ ئوۋ ئوۋلىيالايتتى. تاغ مۇئەككىلى ئوۋچىلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان مۇئەككەل بولۇپ، ئوۋچىلار ئەڭ تېۋىنىدىغان مۇئەككەل ئىدى. تاغ مۇئەككىلى پادىكەن بىلەن غايىب ئوخشاشلا ئوۋچىلارنى قوغدىغۇچى مۇئەككەل ئىدى. ئىپتىدائىي خەلقلەرنىڭ قارىشىدا، قىياپىتى ئادەتتىن تاشقىرى مۇئەككەللەر ئادەتتىن تاشقىرى كۈچكە ئىگە بولاتتى، ئۇلارنىڭ پېشانىسىدە كۆزى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەيرىي تەبىئىي كۈچىمۇ چوقۇمكى ئادەتتىكى بىر جۈپ كۆزنىڭكىدىن ھالقىپ كەتكەن بولاتتى. دەل مۇشۇنداق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ئىپتىدائىي تەپەككۇر لوگىكىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەلبىدىكى تاغ مۇئەككىلى ئوۋچىلارنى قوغدايدىغان يەكچەشمە ئوبرازى ئىدى. ئۇ تۇۋا ئەپسانىلىرىدە بىر يەكچەشمە ئايال مۇئەككەل ئوبرازىدا پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭ پېشانىسىدە بىر كۆزى بار، بۇرنى قىزىل بولۇپ، ئوۋچىلار بىلەن بىللە تۇرۇپ، ئۇلارنى قوغداپ، ئوۋچىلارنى مول ئوۋ غەنىيمەتلىرىگە ئېرىشتۈرىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ سۈتى، پەش گۆشلىرىنى كېسىپ ئوۋچىلارنى باقىدۇ. ئۇ تۇۋالارنىڭ داستانلىرىدا بىر ئېغىزىدىن ئوت پۈركۈيدىغان، بۇرنىدىن قويۇق ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان، پېشانىسىدە پارقىراپ تۇرىدىغان بىر كۆزى بار ئەپسانىۋى قەھرىمان سۈپىتىدە پەيدا بولىدۇ. قازاقلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە، ئۇ بىر تاغنىڭ ئىچكىرىسىدە ماكانلاشقان، تەڭداشسىز كۈچلۈك، ئوق ئۆتمەس، يەكچەشمە دىۋە سۈپىتىدە پەيدا بولىدۇ. ئۇ ھۆركىرىسە ئۈستۈن كالپۇكى ئاسمانغا، ئاستىن كالپۇكى

www.uyghurkitap.com

يەرگە تېگىدۇ، ئۇ ياقۇتلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ھەيۋەتلىك يەكچەشمە مۇئەككەل ئوبرازىدۇر.

كىشىلەرنىڭ ئىختىيارسىز، ئەڭ دەسلەپكى يەكچەشمە ئوبرازى قاچان، قەيەردە پەيدا بولغان؟ دەپ سورىشى ئېنىق. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى 1963-، 1964-يىللىرى يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان نەرسىلەرنى بايقىغان، بۇ ئارخېئولوگىيەلىك نەتىجىلەر يەكچەشمە ئوبرازىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىنى بۇنىڭدىن 4000~5000 يىل بۇرۇنقى زامانلارغىچە سۈرىدۇ. سوۋېت ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى يېنسەي دەرياسى ۋادىسىدا نۇرغۇن ئۈچ كۆزلۈك ئادەم، ھايۋان شەكىللىك تاش بالباللارنى بايقىغان بولۇپ، بەزى ھەيكەللەرنىڭ بېلەكلىرى سەل ئېگىلگەن، قورساقلىرى تومپىيىپ چىققان، ئېغىزلىرى كالچىيىپ، ھىڭگاڭ چىشلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ھالەتتە بولۇپ، پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆنگە ئوخشايدىغان ئۈچىنچى كۆزى بار. بەزى بالباللارنىڭ ئېغىز، قۇلاقلىرى ھايۋانلارنىڭكىدەك بولۇپ، بېشىدا مۈڭگۈزى بار، پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر سېھىرلىك ئۈچىنچى كۆزى بار. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بايقالغان پېشانىسىدە كۆزى بار ئادەم، ھايۋان شەكىللىك تاش بالباللارنىڭ سانى كۆپ، بۇ فانتازىيەلىك تۈسكە باي تۈۋرۈكسىمان، تاياقسىمان تاش بالباللار ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ناھايىتى دىققىتىنى تارتقان. ئارخېئولوگلارنىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىچە، بۇ تاش بالباللارنىڭ پەيدا بولغان يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللارنىڭ ئاخىرى ياكى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ تاش بالباللار بۈگۈنگىچە 4000 ~ 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە. بۇ تاش بالباللار شۈبھىسىزكى دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان پېشانىسىدە كۆزى بار يەكچەشمىلەر ئوبرازى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرخۇن — يېنسەي ۋادىلىرى قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بۆشۈكلىرىدىن بىرى، بۇ شىمال مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئىلگىرى بۇ رايونلاردا ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن. قىرغىزلارنىڭ يېنسەي دەرياسى بويلىرىدىن ئايرىلىپ غەربكە كۆچۈشى مىلادى 10-، 15-ئەسىرلەردىكى ئىش، بۇنىڭدىن بۇرۇن، ئۇلار ئىزچىل يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلاردا ياشىغان. بۇ رايونلاردا بايقالغان زور مىقداردىكى ئۈچ كۆزلۈك ئادەم، ھايۋان شەكىللىك تاش بالباللار شۈبھىسىزكى تارىختا بۇ يەردە ياشىغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيەسى تۆۋەن ئەھۋالدا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىنساننىڭ ئىرادىسىگە باقمايدىغان بەزى ئۆزگىرىشلەر ئەجدادلارنىڭ قەلبىدە قورقۇنچ، ۋەھىمە پەيدا قىلاتتى، ئۇلار دائىم تويغۇدەك تاماق يېيەلمەي، تېنىنى يۆگىگۈدەك كىيىم تاپالماي قالغاندا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئۈمىدىنى ياراتقۇچىغا باغلايتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھايۋانسىمان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، پېشانىسىدە ئۈچىنچى كۆزى بار بالباللار ھايۋانلارنى ئىدارە قىلىدىغان تاغ مۇئەككەللىرىنىڭ سىمۋولى ئىدى. ئۇلار تاش بالباللارنىڭ ئالدىدا ئىخلاس بىلەن دۇئا-تىلاۋەت قىلىپ، ئىپتىدائىي ئۇسسۇللارنى ئويناپ، مۇئەككەللەردىن ئوۋ ئىشلىرىنىڭ ئامان-ئېسەن بولۇشىنى، ئوۋ غەنىيمەتلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپ بولۇشىنى تىلىگەن، ئىلاھنىڭ ئۆزلىرىنى ئاغرىق-سىلاق، بالا - قازالاردىن ساقلىنىشىنى تىلەپ ئىلتىجا قىلغان.

تاش بالباللاردىكى ھايۋانسىمان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئۈچ كۆزلۈك تاغ مۇئەككەلى ئوبرازى تەدرىجىي ئۆزگىرىپ، ئەپسانە، ئېپوسلاردىكى ئاجايىپ كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە يەكچەشمە تاغ مۇئەككەلى ئوبرازىغا ئايلانغان. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىش كۈچىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ، ئادەمنىڭ كۈچىنىڭ زورلۇقىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن يەكچەشمە تاغ مۇئەككەلى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىغا كىرگەندىن كېيىن قەھرىمانلارنىڭ رەقىبىگە — يەنى يەكچەشمە ئوبرازىغا ئايلانغان. غەيرىي تەبىئەت كۈچىگە ئىگە بولغان يەكچەشمىلەرنى بويسۇندۇرالايدىغان قەھرىمانلار چوقۇمكى يەكچەشمىلەردىنمۇ كۈچلۈك قەھرىمان بولۇشى كېرەك. ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ كۈرىشىدە، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، يەكچەشمە تاغ مۇئەككەللىرى ئەجدادلارنىڭ ئايىغىغا باش قويىدىغان نەزىر-چىراغ سۇپىلىرىدىن چىقىپ، قەھرىمانلار بىلەن كۈچ سىنىشىدىغان رەقىبلەرگە ئايلانغان. قەھرىمانلارنىڭ يەكچەشمىلەر بىلەن ئېلىشىش

مۇتىفى شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. بۇ مۇتىف ئۇقىياچىلار
ھېكايىلىرىدە پەيدا بولغان بولۇپ، تارقىلىش جەريانىدا
قەھرىمانلارنىڭ يەكچەشمىلەر بىلەن ئېلىشىش مۇتىفى
ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ، سۇژىتى بارغانسېرى ئەگرى-
توقاي، جانلىق، تەسىرلىك بولۇپ، قۇرۇلمىسى كۆنسېرى
مۇكەممەللىشىپ، تەدرىجىي نىسبەتەن تۇراقلىق بايان ئەن-
ئەنىسى شەكىللەنگەن.

پېشانىسىدە كۆزى بار ئادەم، ھايۋان شەكىللىك ئوب-
رازلار ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەج-
دادلىرىدا پەيدا بولغان ۋاقىتلاردا، يۇنانلىقلار (گىرېكلار)
تېخى بالقان يېرىم ئارىلىغا قەدەم باسمىغانىدى. تەخمىنەن
مىلادىدىن بۇرۇنقى 21 - ، 22 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە گى-
رېكلار ئېگېي دېڭىزى بويلىرىدا پەيدا بولغان ھەمدە تەد-
رىجىي گىرېتسىيە رايونىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىگە ئايلان-
غان. ئۇلار شەرقلىكلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان
قەدىمكى ئېگېي دېڭىزى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى
ھەمدە ناھايىتى تېزلا ئۆزىنىڭ تەسىر كۆچىنى كىچىك ئا-
سىيا قۇرۇقلۇقىغا كېڭەيتىپ، ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن گىرېك
مەھەللىلىرىنى قۇرۇپ، چوڭ قۇرۇقلۇق، شەرق بىلەن
بولغان باغلىنىشنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ كۈچەيت-
تى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 8 - ، 11 - ئەسىرلەر يۇنان مەدەنى-
يەت تارىخىدىكى ھومېر دەۋرى دەپ ئاتالغان بولۇپ،
يۇنان داستانلىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەن مودېللىرى پەيدا بو-
لۇشقا باشلىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىرلەردە يۇنان
داستانلىرىنىڭ ئاساسىي شەكلى شەكىللىنىپ، مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 2 - ، 3 - ئەسىرلەردە يېزىققا ئېلىنىپ كىتابقا ئايلان-
غان. يۇنان داستانلىرى شەكىللەنگەن مەزگىللەردە، قەھ-
رىمانلارنىڭ يەكچەشمىلەر بىلەن ئېلىشىش مۇتىفى شىمالىي
ئاسىيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئاللىقاچان كەڭ كۆلەمدە
مەۋجۇد ئىدى.

يۇنان داستانلىرى شەكىللەنگەن مەزگىللەردە، شەرق-
غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا يوللىرى ئاللىقاچان راۋانلاش-
قانىدى. ھىندى- ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلەيدىغان
شەرقىي ئىران تىللىق سىكتايلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 9 -
ئەسىرلەردىلا شىمالىي ئاسىيا بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
بىپايان يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ يۈرەتتى، ئۇلار كېيىن
يەنە قارا دېڭىزغا يېقىنلىشىپ، قارا دېڭىز بويلىرىدا گىرېك-
لار بىلەن سودا ئالاقىسىنى ئورناتقان بولۇپ، جۇڭگو
بىلەن گىرېتسىيە شەھەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ قەدى-
مىي يىپەك سودىگەرلىرىگە ئايلاندى ئودىسسا يۇرتىغا
قايتقاندىن كېيىن، بارلىق ئاياللار قاتتىق ھەيران قالغۇ-
دەك كۆڭلەكتىن بىرنى كىيىپ يۈرۈيدۇ، ئۇ كۆڭلەك ناھا-
يىتى سىلىق، پارقىراق، نەپىس بولۇپ، خۇددى قۇياشقا
ئوخشاش نۇر چاچىدۇ. ئېپوسلاردىكى تەسۋىرلەردىن قا-
رىغاندا، بۇ كۆڭلەك يىپەكتىن ياسالغان بولۇپ، ئېھتىمال
بۇنى سىكتايلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ رايونلىرى-
دىن ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالدىكى كۆچمەن
چارۋىچى مىللەت سىكتايلار شەرق- غەرب سودىسى ۋە
شەرق- غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى جەھەتتە كۆۋ-
رۈكلۈك ۋە ۋاسىتىلىك رول ئوينىغان. گۈللەنگەن سودا
ئالاقىسى جەريانىدا، گىرېكلار شۈبھىسىزكى سىكتايلاردىن
شىمالدىكى نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئا-
جايىپ- غارايىپ ئەپسانە رىۋايەتلىرىنى ئاڭلىغان.

گىرېكلار شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر-
نىڭ ئاجايىپ- غارايىپ رىۋايەتلىرىنى ئۆزىنىڭ ئېپوسلىرىغا
يۇغۇرغان، بۇ تامامەن مۇمكىن. «ئودىسسا»دا ئاساسلىقى
ئودىسسانىڭ دېڭىزدا لەيلەپ يۈرگەن ئون يىللىق سەرگۈ-
زەشتلىرى بايان قىلىنغان، ئېھتىمال گىرېكلار ئاڭلىغان
شەرقكە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ئاجايىپ- غارايىپ رىۋا-
يەتلەر بۇ ئېپوسلارغا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ئالا-
ھىدە، ئاجايىپ تۈسكە ئىگە قىلغان، تېخىمۇ مول سەنئەت-
لىك سېھرىي كۈچكە ئىگە قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

گىرېك ئېپوسلىرى شەكىللەنگەندىن كېيىن، شەرق-
غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يوللار ئارقىلىق، گىرېك ئېپوسلى-
رىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، يەنە يەكچەشمىلەرنىڭ ھېكا-
يىلىرىنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ تارقىتىپ، ئۇنى
دۇنياۋى مۇتىفقا ئايلاندۇرغان. ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن قا-
رىغاندا، يەكچەشمە مۇتىفى مىڭلىغان ئەدەبىيات مۇتىفلىرى
ئىچىدىكى ئادەتتىكى بىرسى، ھالبۇكى بۇ مۇتىفنىڭ مەدە-
نىيەت قىممىتى مۆلچەرلىگۈسىز بولۇپ، ئۇ قەدىمكى
شەرق- غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك
ئىسپاتى.

ئىزاھاتلار:

① ياڭ شيەنيى تەرجىمە قىلغان : «ئودىسسا»، شاڭخەي
تەرجىمە نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 108 - ،117 - بەتلەر؛
جىننىس: «گىرېك ئەپسانىلىرى»، (تەيۋەن) جۇۋېن نەشرىياتى،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

1988 ـ يىل نەشرى، 39 ـ بەت.

② [ئىتالىيە] ئىتالو كالۋىنو: «ئىتالىيە چۆچەكلىرى» (2 ـ قىسىم)، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى، 619 ـ بەت.

③ «تەيپىڭگۇاڭ خاتىرىسى» (10) 481 ـ جىلد، «شىنلو» ماددىسى، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1991 ـ يىل نەشرى، 3961 ـ بەت. بۇ ھېكايىدە تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلەر ئۆمىكى شىنلودىن ياپونىيەگە قاراپ يولغا چىقىپ، دېڭىزدا بوران خەۋپ ـ خەتەرگە ئۇچراپ، كېمە ئەترىتى بىر ئارالغا چىقىپ قالىدۇ، دىۋىنىڭ تۇرالغۇسغا كىرىپ قالىدۇ، تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى 100دىن ئارتۇق ئادەم تۇرالغۇغا كىرىدۇ، دىۋە تاش بىلەن ئىشىكنى ئېتىۋالىدۇ، ئاندىن ئۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىدىن 50 تىن ئارتۇق ئادەمنى تاللاپ، ئۆلتۈرۈپ پىشۇرۇپ يەيدۇ. ئامان قالغانلار دىۋە ئۇخلاپ قالغاندا دىۋىنى چېپىپ ئۆلتۈرۈپ، دىۋە ئەسىرگە ئېلىۋالغان نۇرغۇن ئاياللارنى قۇتقۇزۇپ چىقىپ، كېمىگە چۈشۈپ قاچىدۇ.

④ «دەدە قۇرقۇت»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1988 ـ يىل قازاقچە نەشرى.

⑤ «ئىلىك مەرگەن»، «قازاق خەلق داستانلىرىدىن تاللانما» (5)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل قازاقچە نەشرى، 649 ـ بەت.

⑥ «جايىر مەرگەن»، «قىرغىز خەلق چۆچەكلىرى»گە بېسىلغان، فرۇنزې (قىرغىزىستاننىڭ پايتەختى بىشكەكنىڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى) نەشرىياتى، قىرغىزچە نۇسخىسى، 69 ـ بەت.

⑦ «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ ئۇيغۇرلاردا كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى بار، قەھرىمان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن يالماۋۇزلاردىن يەكچەشمە يالماۋۇز، يەتتە باشلىق يالماۋۇزلار بار بولۇپ، بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ھەر خىل ۋارىياتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئوت سوراش سۈژىتى بار بولۇپ، مەزمۇنى خېلى قەدىمىي.

⑧ «ئىككى ئوۋچى»، «ئالتاي تەيجى ۋە ئۇنىڭ چىلان تورۇق ئارغىمىقى»، موڭغۇل قەدىمكى مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، موڭغۇلچە نەشرى.

⑨ «بوغما يىلان گۈسنى ئۆلتۈرۈش»، ئىچكى موڭغۇل خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى تۈزگەن: «موڭغۇل خەلق چۆچەكلىرى»، موڭغۇلچە نەشرى، 334 ـ بەت.

«ئاكىنىڭ نەسىھىتى»، خىرسىن مەدەنىيەت ئىدارىسى، مىللىي تىل ـ ئەدەبىيات ئىشخانىسى تۈزگەن: «چىڭخەي موڭغۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى»، 2 ـ قىسىم، 609 ـ ، 612 ـ بەتلەر.

«بىر تۈمەن قارا يۇڭلۇق قويى بار كىچىك قارا بوۋاي»، «موڭغۇل ماتېرىياللىرى ۋە ئاخباراتلىرى»غا بېسىلغان، (موڭغۇلچە)، 1984 ـ يىل 4 ـ سان.

بىرىنچىدىن، ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى لاما بولۇپ، ئۇ ۋۇتەيشەن تېغىغا بېرىپ بۇتقا باش ئۇرۇش يولىدا، بىر كونا ئۆيدە بويى ئون جاڭ بىر چى كېلىدىغان يەكچەشمە بوغما يىلان گۈسنى كۆرىدۇ. ئۇ ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن لاما كىشىلەرنى چاقىرىدۇ، كىشىلەر تاشلار بىلەن يەكچەشمىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، سولاپ قويۇلغان كىشىلەرنى قويۇۋېتىدۇ، ئىككىنچىدىن، ھېكايىنىڭ سۈژىتى ئۇيغۇرلارنىڭ «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ مەزمۇنى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئاكىسى ئوۋغا چىقىپ كەتكەندە ئىككى سىڭلىسى ئوت سوراپ يەكچەشمە يالماۋۇزغا ئۇچراپ قالىدۇ، يالماۋۇز ئاچىسىنى يەپ كېتىدۇ، سىڭلىسى سېرىق ئىتنىڭ ياردىمىدە قىزىتىلغان تۆمۈرنى يالماۋۇزنىڭ كۆزىگە تىقىۋېتىدۇ، ئوۋدىن قايتىپ كەلگەن ئاكىسى بىلەن بىللە يالماۋۇزنى ئۆلتۈرىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى پادىچى بولۇپ، پادا بېقىش يولىدا يەكچەشمىنىڭ ئۆڭكۈرىگە كىرىپ قالىدۇ. يەكچەشمىنىڭ تىرىك ئادەملەرنى كاۋاپ قىلىپ يېگەنلىكىنى كۆرۈپ، يەكچەشمىنىڭ كۆزىنى قارىغۇ قىلىۋېتىدۇ، چارۋىچى قوينىڭ سىياقىغا كىرىۋېلىپ، پادىلار بىلەن بىللە ئۆڭكۈردىن قېچىپ چىقىدۇ، بۇ ئۈچ ھېكايىنى چىن گاگلۇڭ تەمىنلىگەن.

⑩ «لەي مەرگەن ۋە دىۋە»، نېنجياڭ رايونىدىكى دۇ باۋلىيەن سۆزلەپ بەرگەن، «خېيلۇڭجياڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، 6 ـ سان، 11 ـ ، 12 ـ بەتلەر.

⑪ ئاقچى ناھىيەسىدىكى داڭلىق «ماناس»چى يۈسۈپ ماماي ئېيتقان نۇسخىسى.

⑫، ⑬ «ماناس» ماقالىلەر توپلىمى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 1681 ـ يىلى فرونزې (ھازىرقى بىشكەك) قىرغىزچە نۇسخىسى، جاڭ يەنپىڭ تەمىنلىگەن.

⑭ [سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى] ۋاجىسكايا «يىنسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمىي مەبۇدلار»، چېن لياڭۋېي تەرجىمە قىلغان، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1987 ـ يىل مەخسۇس سانىغا بېسىلغان.

⑮ ئىجابىي تەسىرى ئېپوسلارغا كىرگەندىن كېيىن سەلبىي تەسىرگە ئۆزگىرىدىغان ئەھۋاللار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، قۇجۇجاش ئەپسانىۋى داستاندا «قۇجۇجاش» بىر قىرغىز خاقانىنىڭ ئوغلى، ھەم بىر ئاق چاچلىق ئوقياچى. بۇ شەخس «ماناس» ئېپوسىغا كىرىپ، قەھرىمان ماناسنىڭ رەقىبى بولغان قالماقلارنىڭ قولچۇمىقىغا ئايلانغان، قىرغىزلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، قۇجۇجاش نۇرغۇن قىرغىز قەھرىمانلىرىنى يارىلاندۇرغان.

⑯ شېن فۇۋېي: «جۇڭگو ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 19 ـ بەت.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇقەييۇم مىجىت (ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

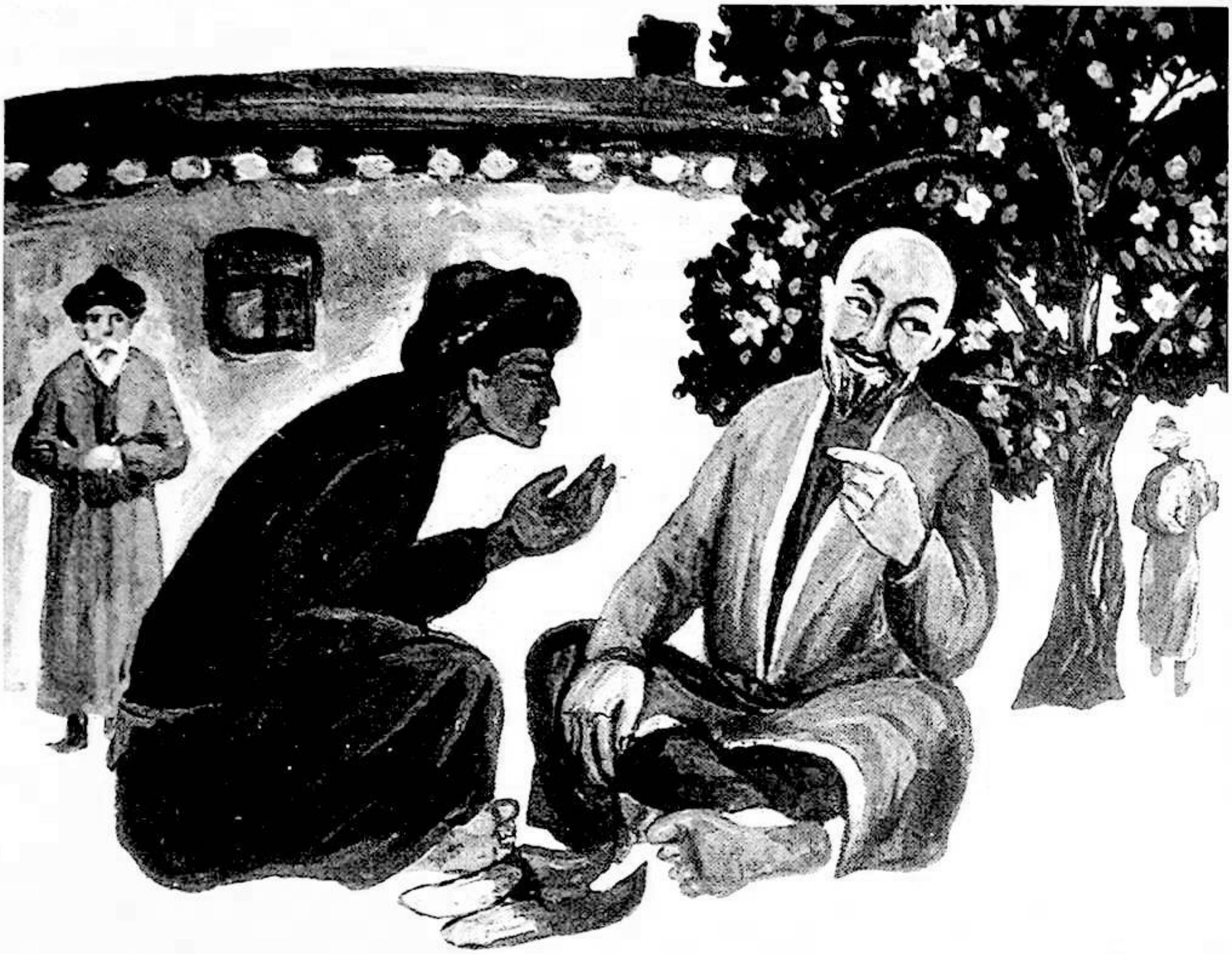

ئۇيغۇرلاردىكى «يامان بولىدۇ» توغرىسىدا

دۆلەت ئاقنىياز

«يامان بولىدۇ» سۆزى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا قېلىپلىشىپ كەتكەن تۇراقلىق ئىبارە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەرھىزلىرى ئىچىدىكى دائىم تەكىتلىنىدىغان ۋە قاتتىق چەكلەنگەن پەرھىزلىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى پەرھىزلەر ناھايىتى كۆپ، كېلىپ چىقىش مەنبەسى مۇرەككەپ، تارىخى ئۇزاق بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنىڭ نۇرغۇن كونكرېت قاتلاملىرىغىچە تەتبىقلانغان. «يامان بولىدۇ» سۆزى ئارقىلىق دائىملىق چەكلىنىپ كەلگەن بىر قىسىم پەرھىزلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلارنى ئەدەپ-ئەخلاق، قائىدە-يوسۇن، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردىن تەربىيىلەشتە مۇئەييەن رول ئويناپ كەلگەن. پەرھىزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «يامان بولىدۇ» سۆزىنى ئاڭلىغان ھامان بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ھەتتا چوڭلارمۇ بىرەر يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدىغاندەك ۋەھىمىلىك ھېسسىياتقا كېلىپ، قىلىۋاتقان ياكى قىلماقچى بولغان ناتوغرا ئىشلىرىدىن دەرھال قول ئۈزگەن. نەتىجىدە، «يامان بولىدۇ» سۆزى ئىجتىمائىي ئادەت كۈچ خاراكتېرىدە

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا سىڭىپ كەتكەن. «يامان بولىدۇ» سۆزى بولمايدۇ، توغرا ئەمەس، ياخشى بولمايدۇ دېگەندەك مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان شەكلى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسىم پەرھىزلەرگە ئەمەل قىلىش جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىنىڭ يىغىنچاق يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ.

پەرھىزلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، زامان ۋە ماكان جەھەتتىن قارىغاندا ئۇ ئەڭ دەسلەپتە ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىدىن باشلاپ شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلغان بولغاچقا، مۇئەييەن دىنىي ئېتىقادنى ئاساس قىلغان بولىدۇ. يەنى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان بىر قانچە دىنلارنىڭ ئەبجەش تەسىراتلىرى بىللە داۋاملىشىپ كەلگەچكە، پەرھىزلەرنىڭ بەزىلىرى خۇراپىي مەزمۇنلاردىن خالىي بولالمىغان، دېمەك، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا دىنىي ئەقىدىلەر ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان ئۇزاق تارىخىي جەرياندا شەيئىلەرنى بىلىش ۋە چۈشىنىش دائىرىسى ھەر جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىغان، يەنە بىر تەرەپتىن باللار ۋە ئۆسمۈرلەرگە شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ باغلىنىشلىرىدىكى سەۋەب-نەتىجە مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ قايىل قىلىش ئاسان بولمىغاچقا، توغرا بولمىغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى «يامان بولىدۇ» سۆزى ئارقىلىق چەكلىگەن. بەزى «يامان بولىدۇ»لارنىڭ سەۋەبى سورىغانلارغا، ناننى دەسسىسە كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ، قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترىگەك بولۇپ قالىدۇ، بوسۇغىدا ئولتۇرۇۋالسا قېيىنئاتا-قېيىنئانىسىنىڭ قېشىدا ئولتۇرۇپ قوپىدىغان بولۇپ قالىدۇ... دېگەندەك ۋەھىمىلىك سۆزلەر بىلەن قورقاق سېلىش ئارقىلىق بىر قىسىم توغرا بولمىغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى چەكلىگەن. «يامان بولىدۇ» سۆزى ئاڭلىماققا خۇراپاتلىقتەك بىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش جەريانىدا ئۇستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيە ئەندىزىسىنىڭ ئىخچام ئىپادىلىنىشى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يامان بولىدۇ» ئارقىلىق چەكلەنگەن پەرھىزلەر ئىچىدە خۇراپاتلىق ۋە دىنىي مەزمۇندىكىلەردىن باشقا كۆپ قىسىم «يامان بولىدۇ»لار روشەن ھالدا ئوبيېكتىپ ۋە ئىلمىي مەنىلەرگە ئىگە، شۇنداق بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئەخلاق تەربىيە مەزمۇنلىرى بىلەن ماس ھالدا ئۆزىنىڭ ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

1. ئەجدادلارنى ھۆرمەتلەش مەنىسىدە ئېيتىلغانلىرى:

«زاراتگاھلىقتا دەسسىسە يامان بولىدۇ — تۇكۇر بولۇپ قالىدۇ. «زاراتگاھلىقتا تەرەت قىلسا يامان بولىدۇ» — ئەۋرىتىگە جاراھەت چىقىپ قالىدۇ. «زاراتگاھلىقتا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ» — تىلى قۇرۇپ كېتىدۇ. ئاغزىغا جاراھەت چىقىپ قالىدۇ، «مازارغا قولىنى شىلتىسە يامان بولىدۇ» — قولى قۇرۇپ كېتىدۇ، «تۇغ شادىنى تۇتسا يامان بولىدۇ» — قولى قۇرۇپ كېتىدۇ. يۇقىرىقى «يامان بولىدۇ»لار ماھىيەت جەھەتتىن ئىلمىي ھالدا چۈشەنگەندە ھازىرمۇ ئەمەلىي تەربىيە رولىغا ئىگە.

2. ئەدەپ-ئەخلاق قائىدە-يوسۇن توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

بۇ ھەقتىكى «يامان بولىدۇ»لار بىر قەدەر كۆپ، بۇلاردىن مەنىسى بىر-بىرىگە يېقىنلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتساق: «چوڭلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتسە، ئادەمگە قاراپ ئەسنىسە، كېرىلسە، چۈشكۈرسە، تۈكۈرسە، كېكىرسە، بۇرنىنى كوچىلىسا، مىشقىرسا، مېھماننى ئىشقا بۇيرۇسا، مېھمانلار ئالدىدا پۇتىنى سۇنۇپ ئولتۇرسا، ئاتا-ئانىغا يانسا، ئاتا-ئانىسىنىڭ يۈزىگە پۇتىنى قاراتسا، ئادەم بار يەردە ئوسۇرسا، چوڭ-كىچىك تەرەت قىلسا، يوشۇرۇن گەپ تىڭشىسا، گەپ توشۇسا، غەيۋەت قىلسا، كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى ئاچسا، ئۆلگەن ئادەمنىڭ غەيۋىتىنى قىلسا، ھازىدارلار ئالدىدا كۈلسە، چوڭلاردىن بۇرۇن داستىخانغا قول ئۇزارتسا، داستىخاننى ئاتلىسا، قولنى يۇغاندىن كېيىن سىلكىسە، سول قولدا تاماق يېسە يامان بولىدۇ» (ھەممە ئادەم ئوڭ قولدا تاماق يېگەچكە باشقىلارغا ماسلىشىش تەلەپ قىلىنغان) «مېيىپ، ئاجىزلارغا قاراپ كۈلسە، مەسخىرە قىلسا يامان بولىدۇ» — بالىسى مېيىپ تۇغۇلۇپ قالىدۇ. بوسۇغىدا ئولتۇرۇۋالسا يامان بولىدۇ — (بوسۇغا ئۆيگە كىرىپ-چىقىدىغان يول بولغاچقا باشقىلارغا دەخلى قىلماسلىق كۆزدە تۇتۇلغان) «ئاشنىڭ سۈيى-چۈيىنى تەڭشەپ ئىچمىسە يامان بولىدۇ» — يېتىم بولۇپ قالىدۇ. «چوڭلارنىڭ ئايىغىنى كىيىۋالسا يامان بولىدۇ» —

ئۆزىدىن قېرى ئادەم بىلەن توي قىلىپ قالىدۇ. (يىقىلىپ كېتىدۇ ياكى ئاياغ بۇزۇلىدۇ) «چاپاننىڭ يېڭىنى ساپىسا يامان بولىدۇ» (بۇ بىر خىل ئەدەپسىزلىك ياكى چاپان يەرگە چۈشۈپ كېتىش مۇمكىن) «كۆن قىزىلىدا ئۇخلىسا يامان بولىدۇ»، (كۆن ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن كۆن چىققاندىن كېيىن ئۇخلاپ قالما) «ھېيت كۈنى چاچ چۈشۈرسە يامان بولىدۇ» — گىلدىڭ باش بولۇپ قالىدۇ (ھەر ئىشنى ئۆز ۋاقتىدا قىل) «ھاراق ئىچسە يامان بولىدۇ» — دىۋەڭ بولۇپ قالىدۇ. يۇقىرىقى «يامان بولىدۇ» لار نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئەخلاق مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھازىرمۇ داۋاملىق بىۋاستە تەكىتلەشكە بولىدۇ.

3. بىخەتەرلىككە ئەھمىيەت بېرىش توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

«قاراڭغۇدا تىرناق ئالسا يامان بولىدۇ»، (قولنى كېسىۋالىدۇ ياكى چالا قالىدۇ) «قايچىدا تىرناق ئالسا يامان بولىدۇ»، (قايچا بۇزۇلىدۇ ياكى قولنى كېسىۋالىدۇ)، «قاراڭغۇدا ئۆكچە چاقسا يامان بولىدۇ»، (قولىغا ئۇرۇۋالىدۇ ياكى مېغىزىنى تاپالمايدۇ)، «ئىشتاننى ئۆرە تۇرۇپ كىيسە يامان بولىدۇ»، (يىقىلىپ كېتىدۇ ياكى ئىشتان يىرتىلىپ كېتىدۇ)، «ئۆتۈكنى ئۆرە تۇرۇپ كىيسە يامان بولىدۇ»، (يىقىلىپ كېتىدۇ ياكى ئۆتۈك يىرتىلىپ كېتىدۇ)، «ئۆرە تۇرۇپ، مېڭىۋېتىپ تاماق يېسە يامان بولىدۇ»، (پۇتلىشىپ كەتسە تاماق تۆكۈلۈپ كېتىدۇ ياكى تاماق ياخشى ھەزىم بولمايدۇ)، «تاماق يەۋېتىپ گەپ قىلسا يامان بولىدۇ»، (تاماق نەپەس يولىغا كىرىپ كەتسە خەتەرلىك)، «ئارغامچىنى، تۆمۈر ئەسۋابنى، سۈپۈرگىنى ئاتلىسا يامان بولىدۇ»، (پۇتلىشىپ كېتىدۇ)، «ئوت ئوينىسا يامان بولىدۇ»، (كىيىمگە ياكى باشقا نەرسىلەرگە ئوت تۇتۇشۇپ كېتىدۇ)، «كەچقۇرۇن ئۆي سۈپۈرسە يامان بولىدۇ»، (كېرەكلىك نەرسىلەر تاشلىنىپ كېتىدۇ)، «ئۆي سۈپۈرگىسىنى يۆلەپ قويسا يامان بولىدۇ»، (سۈپۈرگىنىڭ تاللىرى سۇنۇپ كېتىدۇ) «ئاچقۇچنى چۆرۈپ ئوينىسا يامان بولىدۇ» (قولدىن چىقىپ كەتسە تاپقىلى بولمايدۇ) «قاراڭغۇدا پۇل سانىسا يامان بولىدۇ» (ئېزىپ كېتىدۇ) «پۇتلاشقان نەرسىنى ئېلىۋەتمىسە يامان بولىدۇ» (باشقىلار ياكى ئۆزى يەنە پۇتلىشىپ كېتىشى مۇمكىن) «كونا تام تۈۋىدە ئولتۇرسا يامان بولىدۇ» — جىن ئېلىپ قاچىدۇ (خەتەرلىك)، «خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتقان ئادەمنى ئويغاتسا يامان بولىدۇ»، (خورىكى يۇقۇپ قالىدۇ ياكى خەتەرلىك). يۇقىرىقى «يامان بولىدۇ»لاردا بىخەتەرلىك ۋە كىيىم - كېچەك، مال - مۈلۈكلەرنى ئاسراش توغرىسىدىكى مەزمۇنلار شەرھلەنگەن بولۇپ تۇرمۇشتا دائىم تەكىتلىنىپ كەلمەكتە.

4. مۇھىت ئاسراش، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

«يۇندىنى ئۆيدە ساقلىسا يامان بولىدۇ»، «يۇندىنى ئېرىققا تۆكسە يامان بولىدۇ»، «يۇندىنى ئىشىك ئالدىغا (ئادەم دەسسەيدىغان يەرگە) تۆكسە يامان بولىدۇ»، «ئەخلەت بىلەن كۆلنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە يامان بولىدۇ» (كۆلنى بۇغدايدىكى ھال - قىزىل داغ كېسىلىگە قارشى دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە، ئوغۇت قىلىشقا بولىدۇ، ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە يېيىتسا يامغۇر ئۆتمەيدۇ)، «ئېرىققا تەرەت قىلسا يامان بولىدۇ»، «ئۆي ئىچىگە تەرەت قىلسا يامان بولىدۇ»، «سۇغا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ»، «تەرەت قىلىۋېتىپ گەپلەشسە، ئەسنىسە، بىر نەرسە يېسە يامان بولىدۇ»، «ئۆرە تۇرۇپ سىيسە يامان بولىدۇ» (ئاياغقا، ئىشتانغا سۈيدۈك چاچرايدۇ) «بوران چىققاندا ۋارقىرىسا يامان بولىدۇ»، (ئاغزىغا توپا كىرىپ كېتىدۇ)، «تالاغا يالىڭاچ چىقسا يامان بولىدۇ»، (زۇكام تېگىدۇ ياكى كىشىلەر كۆرسە ئەيىبلەيدۇ) «قۇيۇن ئىچىدە تۇرسا يامان بولىدۇ» — جىن چاپلىشىپ قالىدۇ. (كېسەل يۇقىدۇ)، «تىرناقنى چىش كوچىلىسا يامان بولىدۇ»، «كىيىمنىڭ يېڭىدە بۇرنىنى ئېتسا يامان بولىدۇ»، «ئاغرىغان كۆزنى قولدا تۇتسا يامان بولىدۇ»، «ئاياغ كىيىمنى، ئىشتاننى باش تەرەپكە قويۇپ ئۇخلىسا يامان بولىدۇ» — دۈشمەن باشقا چىقىۋالىدۇ، «ئاياغ دۈم بولۇپ — چەمى ئاسمانغا قاراپ قالسا يامان بولىدۇ» — ئىشى ئوڭغا تارتمايدۇ. (ئاياغ مەينەت بولۇپ كېتىدۇ)، «زەي سۇنى ئىچسە يامان بولىدۇ»، «چاشقان دەسسەپ قويغان نەرسىنى يېسە يامان بولىدۇ»، «ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرسە يامان بولىدۇ» (يۈزىگە چۈشىدۇ) يۇقىرىقى «يامان بولىدۇ»لاردا ئۆزى ۋە باشقىلارنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن ئىچىملىك سۇنىڭ پاكىزلىقىنى

قوغداش، تازىلىققا رىئايە قىلىپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەشەببۇس قىلىنغان. بۇ ھازىرقى مۇھىت ئاسراش، تازىلىققا رىئايە قىلىش توغرىسىدىكى تەربىيە مەزمۇنلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە.

5. ھايۋانات ۋە قۇشلارنى ئاسراش توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

«ئۇلاغنىڭ بېشىغا ئۇرسا يامان بولىدۇ»، (باش قىسمىدىكى مېڭە، كۆز، قۇلاق قاتارلىق ئەزالىرى زەخىملىنىدۇ)، «مۈشۈكنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ» — دوزاخقا كىرىدۇ، («مۈشۈكى يوق ئۆينىڭ تاغىرى تۆشۈك»، مۈشۈك چاچقان تۇتۇش ماھىرى، ئىنسانلارنىڭ ياخشى دوستى) «قۇشلارنىڭ ئۇۋىسىنى بۇزسا يامان بولىدۇ»، «پاقىنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ»، (پاقا چىۋىن قاتارلىق زىيانداش ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيدۇ)، «قارلىغاچنى تۇتۇپ ئوينىسا يامان بولىدۇ» — قولى تىترىگەن بولۇپ قالىدۇ. «تورغاينى تۇتسا يامان بولىدۇ» — يۈزى سەپكىنلىك بولۇپ قالىدۇ، «ھۆپۈپنى تۇتسا يامان بولىدۇ» — ئوسۇرغاق بولۇپ قالىدۇ. (ھۆپۈپ زىيانلىق قۇرت - قوڭغۇزلارنى تۇتۇپ يەيدىغان پايدىلىق قۇش) «ھۇۋقۇشنى، مۈشۈكياپىلاقنى ئۆلتۈرسە يامان بولىدۇ» — قارغىشقا كېتىدۇ. (ھۇۋقۇش، مۈشۈكياپىلاقمۇ چاچقا تۇتۇش ماھىرى، ئىنسانلارنىڭ ياخشى دوستى) يۇقىرىقى «يامان بولىدۇ»لار ھايۋانلار ۋە قۇشلارنى قوغداپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش توغرىسىدىكى تەربىيە مەزمۇنلىرىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

6. ئاشلىقنى قەدىرلەش توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

«ناننى (نان ئۇۋىقىنى) دەسسەسە يامان بولىدۇ» — كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ، «ناننى داپ چالسا، دۈگىلىتىپ ئوينىسا يامان بولىدۇ»، «تاماقنى پاكىز يېمىسە يامان بولىدۇ» — بالىسى سەت، چاپاق تۇغۇلۇپ قالىدۇ. بۇ خىل «يامان بولىدۇ»لار ئاساسەن نانغا مەركەزلەشكەن بولۇپ «ناننى دەسسەسە يامان بولىدۇ»نىڭ مەنىسى ئىنتايىن چوڭقۇر، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «بىر نان مىڭ قولدىن ئۆتىدۇ» دېگەن ماقالە بار. ئىلگىرىكىسىنى دېمىسەكمۇ ھازىرقى بىر قەدەر ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق دەۋرىدىكى دائىملىق يېمەكلىك بولغان ناننىڭ ئېغىزغا تېگىش جەريانىدىكى بىر - بىرلەپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، ھەر بىر ئىش ھالقىلىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي ئەمگەك مۇناسىۋەتلىرى، ئىشلەتكەن ماددىي نەرسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى قاتارلىقلار بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق، مۇرەككەپ، زەنجىرسىمان، ھېساب بولۇپ «بىر نان مىڭ قولدىن ئۆتىدۇ» دېگەندىن نەچچە 100 ھەسسە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ جان ئوزۇقى بولغان ناننى شۇ دەرىجىدە قەدىرلىگەنلىكى ھەرگىز ئەينى ۋاقىتتا ئاشلىقنىڭ قىسلىقىدىن بولماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى شارائىتىدا ئاشلىقنىڭ جاپالىق ئەمگەك بەدىلىگە كەلگەنلىكىدىن بولغان. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئاشلىقنى ئىنتايىن قەدىرلەپ ناننىڭ ئۇۋىقىنىمۇ زايە قىلىشقا كۆزى قىيمىغان. بۈگۈنكى دەۋردە تۇرمۇش سەۋىيەمىزنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ناننى دەسسىسىمۇ، تاشلىۋەتسىمۇ ھېچنېمە بولمايدىغان بولۇپ قالدى. بىر قىسىم ئائىلە، ئاشخانىلاردىكى ئىسراپچىلىقلارمۇ ھەممىگە ئايان، چۈشىنىشىمىز كېرەككى، نان ئاشلىقتىن بولىدۇ. ناننى قەدىرلەش — ئاشلىقنى قەدىرلىگەنلىك. ئاشلىقنى قەدىرلىگەنلىك — دېھقاننى ۋە ئۇنىڭ ئەمگىكىنى قەدىرلىگەنلىكتۇر. دېمەك، ئاشلىقنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلىش، ئىسراپ قىلماسلىق ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىسى بولۇپلا قالماي، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. شۇڭا، ياش - ئۆسمۈرلەرگە كىچىكىدىن باشلاپ ھەر بىر ۋاق تاماقنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىدىن باشلاپ چۈشەندۈرۈپ، ئەمگەكنى، ئەمگەكچىلەرنى سۆيۈش، ئەمگەك مېۋىسى بولغان ئاشلىقنى قەدىرلەش توغرىسىدا داۋاملىق تەربىيە ئېلىپ بېرىشىمىز زۆرۈر، بۇ ئارقىلىق ناننى دەسسەسە كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ دېگەننىڭ ماھىيىتىنى ئىلمىي ئاساستا سىڭدۈرۈش كېرەك.

7. پاك - دىيانەتلىك بولۇش توغرىسىدا ئېيتىلغانلىرى:

«كىشىنىڭ ھەققىنى يېسە يامان بولىدۇ» — قىيامەتتە سورىقى بار. بۇ بىر جۈملە «يامان بولىدۇ» ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئىگىلىۋېلىش، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، قاقتى - سوقتى قىلىش، ئوغرىلىق،

بۇلاڭچىلىق، سودا ـ سېتىقتا ئۆلچەمنى ئادىل تۇتماسلىق... قاتارلىق ناتوغرا قىلمىشلارنى چەكلەشتە مۇئەييەن رول ئويناپ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتە باراۋەر، سەمىمىي ئادىل بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە كىشىنىڭ ھەققىنى يېسە يامان بولۇشتىن قورقمايدىغان، ھالال ـ ھارامنى ئايرىمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر كىشىنىڭ ھەققىنى يېيىشنى ئەيىبلەيدۇ. دېمەك، «كىشىنىڭ ھەققىنى يېسە يامان بولىدۇ» دېگەن بۇ خىل ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشى نۆۋەتتە پارتىيە، ھۆكۈمەت تەشەببۇس قىلىۋاتقان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش، سەمىمىي بولۇش، ئىش بېجىرىشتە ئادىل بولۇش توغرىسىدىكى تەلەپلەر ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە.

ئومۇمەن قىلغاندا، ئەينى چاغلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قالاق، مۇنتىزىم پەننىي مائارىپ تەربىيەسى بولمىغان، ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەردە «يامان بولىدۇ»لارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلاردىكى پەرھىزلەر قاتارىدا ئەجدادلارنىڭ ئەۋلادلارنى تەربىيەلەشتىكى ئەنئەنىۋى ئەخلاق ـ تەربىيە ئۇسۇلى بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە مۇھىم رول ئوينىغان، ھازىرمۇ ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. ئەمما، ئىقتىساد، مائارىپ، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا زامانىۋىلىشىشقا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان، كىشىلەرنىڭ جۈملىدىن بالىلار، ئۆسمۈرلەرنىڭمۇ شەيئىلەرگە بولغان بىلىشى چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان «يامان بولىدۇ»لارنىڭ ئىجابىي تەرەپلىرىنى ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋەتلىرىنى ئەمەلىيەتكە باغلاپ كونكرېت چۈشەندۈرۈشىمىز ھەم ئۇنى ئائىلە، مەكتەپ، جەمئىيەت بىرلىكتە ئېلىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق ـ تەربىيەسى، قائىدە ـ يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەت تەربىيەسى، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيە، قانۇن ـ تۈزۈم تەربىيەسى قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنىغا زىچ ماسلاشتۇرۇشىمىز لازىم. بۇ ئارقىلىق بالىلار ۋە ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ھەر خىل «يامان بولىدۇ»لارغا بولغان چۈشەنچىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، توغرا دۇنيا قاراش، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش، توغرا قىممەت قارىشى ۋە ئەخلاق ئادەتلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ياخشى ئاساس ياراتقىلى بولىدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

ئەنۋەر سەمەت قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

ما پىنيەن: «شىنجاڭدىكى دىن بىلىملىرى ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009 ـ يىل 12 ـ ئاي.

نەزىرە مۇھەممەد سالىھ «شەرق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەپ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 1 ـ ئاي.

(ئاپتور: ئاۋات ناھىيەلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پېنسىيونېرى)

بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز تەتقىقاتلىرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مۇناسىۋەتلىك ساھەدىكى ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىڭىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۈنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 ـ 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

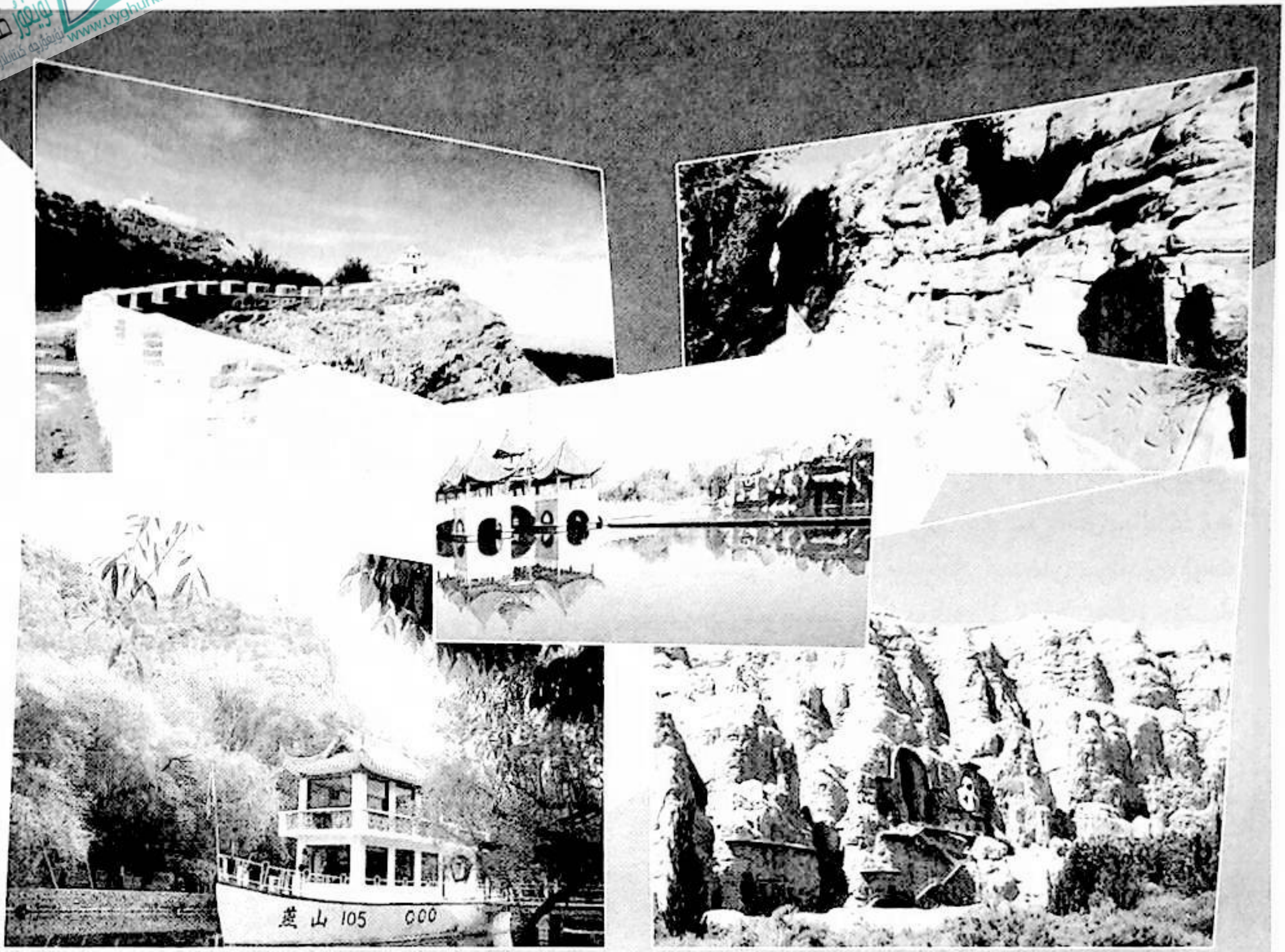

ئۇچتۇرپاندىكى مەشھۇر ساياھەت ئورنى ھەققىدە ئىككى رىۋايەت

ئۇچتۇرپان ناھىيەسى تارىختا نامى مەشھۇر بولغان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. بۇ يۇرتتا «توققۇز بۇلاق سەيلىگاھى»، «سويۇتقا بۇلاق»، «يېڭى ئايماق قەدىمىي شەھىرى» قاتارلىق مەشھۇر ساياھەت ئورۇنلىرى ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك، ۋىلايەت دەرىجىلىك ھەم ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرى خېلى كۆپ. شۇنداقلا يەنە ئاشۇ جايلارغا باغلىنىشلىق نۇرغۇن قىزىقارلىق، تەسىرلىك رىۋايەتلەر بار. تۆۋەندە مەن توپلىغان ئىككى مەشھۇر ساياھەت ئورنى ھەققىدىكى رىۋايەتنى كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنۇشنى لايىق كۆردۈم.

مەشھۇر سەيلىگاھ ــ «قۇمبۇلۇك» ھەققىدە رىۋايەت

كىشىلەر ئېغىزىدا ھەمىشە «قۇمبۇلۇك» دەپ تەرىپلىنىدىغان بۇ جاي ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىگە، ناھىيە مەركىزىدىن سەككىز كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئوتىبېشى يېزىسىغا تەۋە (ئوتىبېشى يېزا مەركىزىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى 7 ـ كەنت تەۋەلىكىدە) تاغنىڭ شىمالىي باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى قەدىمىي مەشھۇر قۇمغا كۆمۈلۈش ئورنى ناھىيە مەركىزىدىن يىراق بولۇشىغا قارىماي قاتنىشى راۋان ۋە قولايلىق.

بۇ جاينىڭ جەنۇب، شەرق ۋە شىمالىي تەرەپلىرى بىر گەۋدىگە ئايلانغان تاغقا تۇتۇشۇپ تۇرغاچقا

«قۇمبۇلۇڭ» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. غەربىي ياقەسى بولسا شۇ يەردىكىلەرنىڭ ئېتىز-باغلىرىغا تۇتىشىدۇ. جەنۇب تەرىپىدىكى ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىغا چىقسا ئۈچتۇرپاننىڭ چەت-چېتىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قۇم بارخاننىڭ كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ جايدىكى قۇم سىلىق ھەم يۇمشاق بولۇپ، ھەر يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى كۈن توختىغان مەزگىلدىن 8-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى (تولىراق ھەر شەنبە كۈنىسى) ئۈچتۇرپاننىڭ جاي-جايلىرىدىن (ھەتتا باشقا ناھىيە-شەھەرلەردىن) سوغۇقى ئېشىپ كەتكەن، بوغۇم ياللۇغى كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشىلەر ياكى ھېچقانداق كېسىلى بولمىسىمۇ مۇشۇنداق جايلارنى سەيلە-ساياھەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەر كېلىپ، سائەت-سائەتلەپ قۇمغا كۆمۈلۈپ راھەتلىنىپ قايتىپ كېتىشىدۇ. بۇ يەرنىڭ قۇملىرى ماگنىتلىق داۋالاش، ئۇلترا بىنەپشە نۇر ۋە ئىنفرا قىزىل نۇر بىلەن تېرىدىكى كېسەللىك باكتېرىيەلىرىنى، شۇنداقلا پارازىت قۇرتلارنىڭ لىچىنكىلىرىنى، تۇخۇملىرىنى يوقىتىش رولىنى ئوينايدىغان، ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈپ، كۈن نۇرى بىلەن ھەم ئۇۋۇلاپ داۋالاش مەقسىتىگە بىرلا ۋاقىتتا يەتكىلى بولىدىغان، ئاچچىق تەرنى چىقىرىپ ماددا ئالمىشىشنى راۋانلاشتۇرىدىغان تەبىئىي سۇسىز مۇنچا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياشانغان بوۋاي-مومايلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ جايدا كىشىلەرنىڭ مۇشۇنداق رەسمىي ئادەت شەكلىدە قۇمغا كۆمۈلۈشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىغا 100 يىلدىن ئاشىدىكەن. بۇ جايدا يەنە چېلىشىشقا ئوخشاش ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىمۇ ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ سەيلىگاھقا يىلدا كېلىدىغان كىشىلەر 10 مىڭ ئادەم (قېتىم)دىن ئاشىدۇ.

«قۇمبۇلۇڭ» ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت خەلق ئىچىگە كەڭرى تارقالغان. بۇرۇنقى زاماندا مۇشۇ يۇرتتا موللا كۇرجەك موللام دەيدىغان بىر ئۆلىما كىشى ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ مۇقەددەس كىتابلاردىن تولۇق خەۋەردار كارامەت ئىگىسى ئىكەن. ئۇ كىشى يىغىن يىغىشنى (جىنلارنى ئۆز خىزمىتىگە سېلىشنى) بىلىدىكەن. ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بۇيرۇقنى بەجانىدىل ئورۇنلايدىغان يىغىنلىرى (بىر قانچە خىزمەتكە جىنلىرى) بولغان ئىكەن. جىنلارغا ھەمىشە مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرىدىكەن. جىنلار موللا كۇرجەك موللام بۇيرىغان ئىشلارنى پۈتتۈرۈپ بولۇپلا يەنە «بىزنى ئىشقا بۇيرۇڭ» دەپ كۆزىگە كىرىۋالىدىكەن. موللا كۇرجەك موللام جىنلارغا لايىقىدا ئىش تېپىپ بېرەلمەي بېشى قېتىپتۇ. ئاخىر مۇنداق بىر چارىنى ئويلاپ تېپىپتۇ. تەكلىماكان قۇملۇقىدىن مۇشۇ تاغنىڭ بۇلۇڭىغا كۆچۈك (دېھقانلار خامان تەپكەندە تولۇق تاشنى سۆرەپ كېتىۋاتقان ئېشەك، خېچىر ياكى كالىلارنىڭ خاماندىكى ئاشلىقلارنى يەپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاغزىغا سالىدىغان، سىمدىن توقۇلۇپ ياسىلىدىغان چويلا شەكىلدىكى نەرسە) بىلەن قۇم توشۇشنى بۇيرۇپتۇ. جىنلار تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن مۇشۇ يەرنىڭ ئارىلىقىدا چېپىپ يۈرۈپ كۆچۈكنىڭ گىرۋەكلىرىدە تۇرۇپ قالغان ئازغىنە قۇم بىلەن مۇشۇ جەينەك شەكىلدىكى شۇنچە كەڭ يەرگە ناھايىتى قېلىن قۇم دۆۋىلەپتۇ... شۇڭلاشقا بۇ يەرنىڭ قۇمى باشقا يەرلەردىكى قۇملارغا زادى ئوخشىمايدىغان خىسلەتكە ئىگە ئىكەن.

بىر نەرسىنى بىلگىدەك بولغان چاغلىرىمدا بۇ يەرنىڭ قۇمى ناھايىتىمۇ كۆپ ئىدى، تاغنىڭ بۇلۇڭىدىكى شۇنچىۋالا كەڭرى يەرگە لىققىدە كەلگەن ناھايىتىمۇ قېلىن قۇم دۆۋىسى بار ئىدى. يېقىنقى ئون يىل مابەينىدە ئولتۇراق ئۆي سېلىشنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن، يېقىن ئەتراپتىكى تام سېلىش ئۈچۈن قۇمغا ئېھتىياجلىق بولغان كىشىلەر ئۇنچە يىراق بولمىغان توشقان دەرياسى ساھىلىدىن قۇم ئەكېلىشكە ئېرىنىپ، يېقىنراق بولغان مۇشۇ يەردىكى قۇمنى توشۇۋەرگەچكە ھەم ئۇمۇمنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق بولغان بۇ مەشھۇر جاينى قوغداپ، بۇ يەرنىڭ خىسلەتلىك قۇمنىڭ باشقا يەرگە توشۇلۇپ كېتىلىشىنى توسۇشقا نە ھۆكۈمەت ۋە نە بىرەر شەخس دەل ۋاقتىدا يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمىگەچكە، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ يەردىكى قۇممۇ خېلى بەكلا ئازلاپ كەتتى. پەقەت تاغنىڭ باغرىغا ياكى پەس تەرىپىگە چاپلىشىپ تۇرغان ئازلا قۇم دۆۋىسى قالدى. ھىلال ئاي شەكىلدىكى شۇنچە كەڭرى مەيداندىكى قۇم پەقەت ئون يىلغىمۇ يەتمىگەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە توشۇپ كېتىلىپ، ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قۇمنىڭ ئورنىدا كەڭرى بىر ئويمان پەيدا بولدى. ئەمدىلىكتە نۇرغۇن كىشىلەر بىرلا ۋاقىتتا قۇمغا كۆمۈلۈش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلسە ئۆچىرەت ساقلىمىسا بۇ ئازغىنە قۇم دۆۋىسىگە ھەرگىزمۇ پاتمايدۇ.

بەزىدە شۇنداق ئويلاپ قالىمەن، بۈگۈنكى كۈندە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

موللا كۈرجەك موللامىنىڭ گېپى بولسا، نۇرغۇن كىشىلەر بۇنى «دەقيانۇسنىڭ زامانىدىكى كونا گەپ» دەپ پەرۋايىغا ئالماسلىقى مۇمكىن. ئەمما بۇ يەرنىڭ قۇمنى توشۇپ ئەكىتىپ ئۆيىگە ئىشلەتكەن ئاشۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ خەلقىنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىگە پايدىلىق بولغان بىر قىممەتلىك بايلىقنى ئوغرىلىغان قىلمىشىنىڭ چىن ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا نەقەدەر چوڭ گۇناھ ھەم ئەجدادىمىز ۋە ئەۋلادىمىز مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان جىنايەت ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يېتەلەرمۇ؟ ئەگەر ئاشۇ كىشىلەردىن بىرەرسى بولسىمۇ بۇنى ئويلاپ يەتكەن بولسا، ئۆز قىلمىشىنىڭ خاتا بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ يۈرىكىنىڭ بىر يەرلىرى «چىممەدە» قىلارمۇ؟ ناۋادا بىرەر ياخشى نىيەتلىك كىشى ئۇن يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا توشۇپ كېتىلگەن مۇشۇ قۇم دۆۋىسىنىڭ ئورنىنى ئەسلىگە ئەكىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويسا، كىشىلەر بۇ چاقىرىققا ئۆزلىكىدىن ئاۋاز قوشارمۇ؟ ئەگەر ئاۋاز قوشتى دېگەن ھالەتتىمۇ بۇ ئىش يەنە قانچە يىلدا تاماملىنار؟ بۇنىڭغا بىر نەرسە دېمەك تەس. بۇ يەرنىڭ قۇمى قاچانلا قارىسا خۇددى بىركىم ئەتەي يۇيۇپ-چايقاپ، قۇرۇتۇپ قويغاندەك شۇنداق پاكىز، پارقىراق ۋە دانمۇدانە، بۇنىڭدىن دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ قەلبىدە ئەجدادلىرىمىزدىن ئۇدۇم قالغان گۈزەل ئەخلاقلارنىڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. مۇشۇ ئەخلاق بىزنى ئالدى بىلەن ئۆزىمىزنى، ئۆز ئائىلىمىزنى، ئانا يۇرتىمىزنى، ھەتتا ئانا يۇرتىمىزنىڭ ھەر سىقىم توپىسى، ھەر بىر تال گىياھنى سۆيۈشكە، قەدرلەشكە، ئالەمدىكى پۈتۈن مەخلۇقلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئۇلۇغ ۋە مۆرۋەتلىك ئىنسان بولۇپ ياشاشقا، مۇشۇ يۇرت، مۇشۇ ۋەتەن ئالدىدا، ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا ئاسىي-گۇناھكار بولۇپ قالماسلىققا ئۈندەپ كەلگەن. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بىز قاچانكى ئاشۇ گۈزەل ئەخلاقتىن ۋە ئۇنىڭ يىلتىزى بولغان ئەقىدە-ئېتىقادتىن ئايرىلىپ قالساق، ئۇ چاغدا ھەممە-ھەممە نېمىمىزدىن ئايرىلىپ قالىمىز. شۇڭا گۈزەل ئەخلاقنى زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ بىزنى ھەر دائىم گۇناھ-مەئسىيەتلەردىن قوغداپ تۇرىدىغان مۇقەددەس قورغان. مۇشۇ گۈزەل ئەخلاق مەۋجۇدلا بولسا، خىسلەتلىك قۇمبۇلۇڭنىڭ قۇمى مەڭگۈ ئازلاپ كەتمەسلىكى، خەلقىمىزنىڭ زەئىپ تېنىگە ماغدۇر-قۇۋۋەت ئاتا قىلغۇچى قۇملار مەڭگۈ قوغدىلىشى كېرەك.

توققۇز ساراي ياكى «سارام مىڭئۆيى» ھەققىدە رىۋايەت

ئۈچتۇرپان ناھىيەسى يېڭىئاۋات يېزىسى قۇچا (4-كەنت) كەنتىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغ باغرىدا «توققۇز ساراي» («سارام مىڭئۆيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار. مەھەللە ئىچىدىن تەخمىنەن 12 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قارىمۇقارشى ئىككى تاغنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تاغنىڭ قاپتىلىدا بىر-بىرىگە يېقىن جايدا گەمە ياكى ئۆڭكۈر شەكلىدە ئويۇلغان جەمئىي 14 ئۆي بولۇپ، ئەڭ يېقىن بىر جايدىكىسى توققۇز ئۆي بولغانلىقتىن «توققۇز ساراي» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى ۋە ئېگىزلىكى ئوخشاشلا تۆت مېتىر كېلىدىكەن. يىغىنچاق ئولتۇرسا تەخمىنەن 20 ئادەم پاتىدىكەن. ئەڭ كىچىكىنىڭ ئىچىگىمۇ ئىككى ئادەم پاتىدىكەن، بۇ ئۆيلەرنىڭ قايسى زاماندا ئويۇلغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن. بىر-ئىككەسىگە شوتا قويۇپ چىقمىسا ئىچىگە كىرگىلى بولمايدىكەن، قالغانلىرىغا دەخلىسىز كىرگىلى بولىدىكەن.

بۇ ئۆيلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار ئىكەن: بۇرۇنقى زاماندا مۇشۇ يۇرتتا بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ناھايىتى چىرايلىق بىر قىزى بولغانىكەن. پادىشاھ بۇ قىزىغا ھەددىدىن زىيادە ئامراق ئىكەن. قىزى چوڭ بولغانسېرى ھۆسنىگە تولۇپ، گۈزەللىكى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى قىزى ھەققىدە پال ئاچتۇرۇپ كۆرسە، پالچىلار: «قىزىڭىزنى ھەرە چېقىپ ئۆلىدىكەن» دەپ تەبىر بېرىپتۇ. پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئاندىن قىزنى ھەرە يوق يەرگە ئورۇنلاشتۇرماقچى بولۇپ، ئاشۇ تاغنىڭ كۈنپېتىش تەرەپكە قارىغان باغرىغا تاغنى ئويۇپ بىر-بىرىگە بەكمۇ يېقىن توققۇز ئېغىزلىق ئۆي ياساتقۇزۇپتۇ. ئۆي پۈتكەندىن كېيىن قىزنى كېنىزەك ۋە مەھرەملەر بىلەن ئاشۇ يەرگە ئەكىلىپ قويۇپتۇ ۋە قاتتىق قوغداپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ قىز ئۈزۈم يەۋاتقاندا ئۈزۈمگە ئولاشقان بىر ھەرە بۇ قىزنى چېقىۋاپتۇ-دە، قىز بىردەمدە جان ئۈزۈپتۇ... شۇنىڭدىن بېرى بۇ جاي «توققۇز ساراي» دەپ ئاتالغانىكەن. يەنە «سارام مىڭئۆيى» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: يېڭىئاۋات يېزا قۇچا كەنتىدىن ئوبۇل ھاشىم ھاجىم. خاتىرىلىگۈچى: ئابدۇلھەمىد خۇدابەردى مۆلجەرى

(ئاپتور: ئۈچتۇرپان ناھىيەلىك سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىدا)

دوپپا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش توغرىسىدا

مۇھەممەدقازى ئەيسا

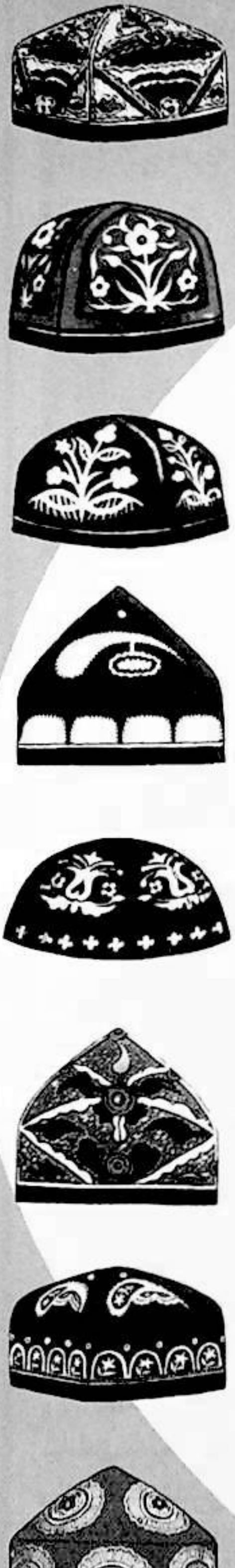

دوپپا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئاساسى ۋە زۆرۈرىيىتى

ئالدى بىلەن تولۇپ تاشقان ئىشەنچ ۋە ئىپتىخارلىق بىلەن شۇنداق دېيەلەيمىزكى، دوپپا ئۇيغۇر خەلقى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان، گۈزەل ھەم ئىلغار مەدەنىيەتتۇر. دوپپىنى ئىلغار مەدەنىيەت دېيىشىمىزدە مۇنداق بىر قانچە خىل ئاساس بار.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىلغار مەدەنىيەت دېگىنىمىز، مەلۇم ئىجتىمائىي كوللېكتىپ كىشىلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئورتاق تۇرمۇش پەلسەپىسى ۋە ئورتاق ئەخلاقى، گۈزەللىك قاراشلىرى ئاساسىدا تەبىئىي شەكىللەندۇرگەن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەرەققىياتىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن ھەمدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئورتاق تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىغا قارىتىلىدۇ. تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەلۇم ئىجتىمائىي توپنىڭ (مىللەتنىڭ) ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي، تارىخىي تەرەققىياتىدا ياشاش شارائىتى ئېھتىياجى، ئەمگەك شارائىتى ئېھتىياجى، مەنىۋى ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىختىرا قىلىنىپ، ماددىي، مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ تەرەققىياتىغا ماس ھالدا تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇلغان، مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجىغا پايدىلىق شەرت-شارائىت ھازىرلاپ كەلگەن ماددىي بايلىق (يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلار) ۋە مەنىۋى بايلىق (تىل-يېزىق، پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، دىنىي قاراشلار، سىياسىي، قانۇن، تارىخ، سەنئەت نەتىجىلىرى) لارغا قارىتىلغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دوپپا مەدەنىيىتى مەيلى نەزەرىيە جەھەتتىن، مەيلى تۇرمۇش ئېھتىياجى جەھەتتىن بولسۇن ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلەرنى تولۇق ھازىرلىغان. ئىنسانىيەتنىڭ بۈيۈك مەدەنىيىتى شەرىپىگە نائىل بولۇشقا تېگىشلىك قىممىتى ئىنتايىن زور، گۈزەل ھەم مۇكەممەل بىر خىل مەدەنىيەتتۇر، ئۇ بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ ئەۋلادمۇئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئەمگەك شارائىتىنى، تۇرمۇش شارائىتىنى ماددىي كاپالەتكە ئىگە قىلىپلا قالماي،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بەلكى ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، كىشىلىك قاراشلىرىنى، گۈزەللىك تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاسىتىسى بولۇپ، ئۇلارغا مەنىۋى خۇشاللىق ئېلىپ كەلگەن. شۇڭا ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش باش تارتقىلى بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز ۋە ئىپتىخارىمىزدۇر.

دوپپا مەدەنىيىتىمىزنى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت دېيىشىمىزدە مۇنداق بىر قانچە ئاساس بار.

بىرىنچىدىن، دوپپا مەدەنىيىتى ھەرقايسى تارىخي دەۋرلەردىكى دىنىي ئېتىقاد مەدەنىيىتىمىزگە، يېزىق مەدەنىيىتىمىزگە ئوخشاش ياكى شەپكە، شلەپە قاتارلىق باش كىيىملەرگە ئوخشاش باشقىلاردىن قوبۇل قىلىپ، ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىسلاھ قىلىپ بۈگۈنگە كەلگەن مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى بىۋاستە ھالدا ئۆز ئەجدادلىرىمىزدىن مىراس بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ ھەر بىر ھۈجەيرىسىگە ئەجدادلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت گېنى ۋە گۈزەللىك تۇيغۇلىرى سىڭدۈرۈلگەن، شۇنداقلا باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىنى بىۋاستە قوبۇل قىلماي، ساپ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ كەلگەن مەدەنىيەت.

ئىككىنچىدىن، دوپپا مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق شانلىق مەدەنىيەت تارىخى بار. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ۋە فولكلور تەتقىقاتى نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ باش كىيىم كىيىش تارىخى 5000 يىلدىن ئارتۇق دەپ تەخمىن قىلىنسا، شاپاق دوپپىنىڭ 5000 يىل، بادام دوپپىنىڭ 2500 يىلدىن 3000 يىلغىچە، چىمەن دوپپىنىڭ 1500 يىل ئەتراپىدا تەخمىن قىلىنماقتا.

ئۈچىنچىدىن، ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىش ئۆدۈمى-ئادىتى بار. ئەجدادلىرىمىز مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدا دىنىي ئېتىقاد ئۆزگەرتىش ياكى ئالماشتۇرۇش، يېزىق ئالماشتۇرۇش قاتارلىق مەدەنىيەت ئىسلاھاتلىرىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن دوپپا-تۇماق مەدەنىيىتىمىزنى خۇددى ئانا تىل مەدەنىيىتىمىزگە ئوخشاش ئىزچىل تەرەققىي قىلدۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ماسلاشتۇرۇش ۋارىسلىق قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ مىللىي خاسلىقىنى قوغدىلاشتۇرۇش ئەنئەنىسى ساقلاپ كەلگەن.

دوپپا مەدەنىيىتىمىزنى مىللىي مەدەنىيەت دېگەندە مۇنداق تەلەپلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دوپپىنىڭ تۈرلىرى، شەكىللىرى، گۈل نۇسخىلىرى شۇنچە كۆپ بولۇشىغا قارىماي، شەكلى قۇرۇلمىسى ۋە گۈل نۇسخىلىرىنىڭ لايىھەلىنىشى، تىكىلىش ئۇسۇللىرى دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەتنىڭ يازلىق باش كىيىملىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ، مىللىي خاسلىقى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ مىللىي خاسلىقى شۇنچە نازۇك، ئىنچىكە، سىرلىق، شۇڭا ئۇنى باشقا مىللەتلەر دوراي دەپمۇ ئەينەن دوريالمايدۇ. ئوخشىتىمەن دەپمۇ ئوخشىتالمايدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن دوپپىنىڭ ئىستېمالىمۇ مىللىي خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىدۇ. (ئەسكەرتىش: بادام دوپپا، تەشكەن دوپپا قاتارلىقلارنى قېرىنداش ئۆزبېك خەلقىمۇ ئىستېمال قىلىدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقارغان ۋە ئىستېمال قىلىۋاتقان شۇ خىل دوپپىلار ئەڭ قەدىمكى بادام دوپپا، تەشكەن دوپپىلارنىڭ يەرلىك نۇسخىلىرى بولۇپ، ئەسلىدىكى ئۇيغۇر بادام دوپپىسى ۋە تەشكەن دوپپىلىرى بىلەن تارىخىي يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتى بار) گەرچە دوپپا مەدەنىيىتىمىز باشقا رايونلارغا ۋە باشقا ئەللەرگىچە يۇزلىنىۋاتقان بولسىمۇ، بۇ ئىستېمال جەھەتتىكى يۇزلىنىش بولماستىن، بەلكى مەدەنىيەت

2016.1

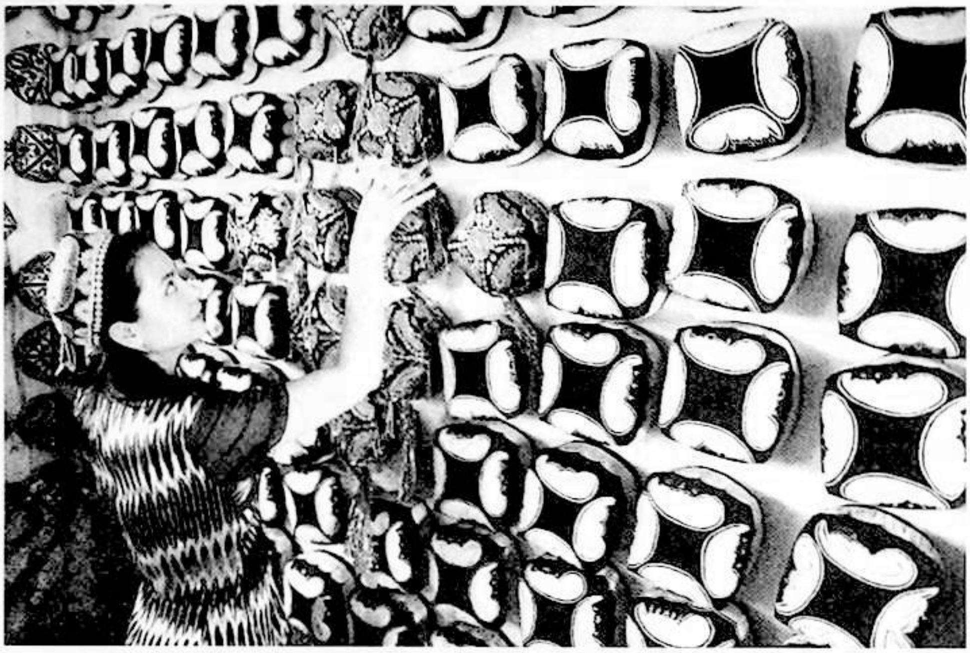

تونۇشتۇرۇش، مەدەنىيەت تەشۋىقاتى جەھەتتىكى يۈزلىنىشتۇر. باشقا ئەللەر ياكى باشقا مىللەتلەر خەلقى دوپپىنى ئىستېمال ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى خاتىرە بۇيۇمى، ئالاھىدە مەدەنىيەت بۇيۇمى ياكى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ ھەم سېتىۋالىدۇ. دوپپىنى پەقەت ئۇيغۇرلار تۇرمۇش بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىدۇ.

دوپپا مەدەنىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان كىرىزىسلار

دوپپا مەدەنىيىتى قاتمۇقات خىرىس ۋە كىرىزىسلارغا دۇچ كەلمەكتە.

ئىجتىمائىي تەرەققىيات بىلەن ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتىدە تەڭپۇڭسىزلىق كۆرۈلگەن. ئالايلى، پەن-تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات سۈرئىتىمۇ تەسەۋۋۇرىمىزدىكىدىن تېز بولماقتا. بۇنداق ئەھۋال كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇللىرى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرىگە تەسىر قىلىپ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن كېچىشكە ياكى ئۇنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا. مەدەنىيەت جەھەتتە ئۇزاق مەزگىل بېكىنمە ھالەتتە تۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىمۇ بۇ خىل ئەھۋالدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئالايلى، ھەرقايسى شەھەر، ناھىيە ۋە ئۇلار ئەتراپىدىكى يېزىلاردىمۇ كۆپ قەۋەتلىك ئولتۇراق ئۆيلەر ئومۇملىشىپ، ئولتۇراق بىنا مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى. كىشىلەر ئىلگىرىكىدەك خام كېسەك ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، ئوتۇن، كۆمۈر بىلەن تاماق ئېتىدىغان، ئەپكەش بىلەن ئېرىق، كۆللەردىن سۇ توشۇيدىغان ، ئات، ئېشەك، كالا قاتارلىق ھايۋانلار بىلەن دېھقانچىلىق قىلىدىغان تۇرمۇش شەكلى بىلەن خوشلاشماقتا. بىنالاردا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان باللار ئەنئەنىۋى ئۆي-ھويلىلاردا ئىشلىتىدىغان كەكە، پالتا، كەتمەن، تاغار، خورجۇن، كېگىز، پالاس، ئەپكەش، چېلەك، سېۋەت، زەمبىل، ئەلگەك، ئارغامچا دېگەندەك ئۆي سايمانلىرى ۋە ئوچاق-تونۇر، كۆك-كۆلچەم، ھويلا-مەھەللە قاتارلىقلاردىن خەۋەرسىز چوڭ بولماقتا. ئاشۇ خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە دائىر سۆز-ئاتالغۇلار ئۇلارنىڭ لۇغىتىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتىدۇ. دېمەك، بىر قىسىم ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرىمىز، ئۇسۇللىرىمىز تەبىئىي شاللىنىشقا دۇچ كەلمەكتە. گەرچە ھازىر دوپپا مەدەنىيىتىمىز ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالدىن توختاپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە يېڭى مەدەنىيەت شەكىللىرىنىڭ تەسىرى دوپپا ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىستېمالىغا بەلگىلىك خىرىسلارنى ئېلىپ كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپادىكى سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن تەرەققىي قىلغان ئەللەردىكى زامانىۋىلاشقان ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى شۇ ئەللەردىكى ئەنئەنىۋى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورنىغا چىقىش، تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ كەلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئېلىمىز ئىگىلىكىدە سانائەتلىشىش تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىل مىللىي قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زامانىۋى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئورۇن بوشىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. شىنجاڭ رايونىمىزدىمۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىدىغان ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىق، كۆن-خۇرۇمچىلىق تىككۈچىلىك، ئاشلىق ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق ئەنئەنىۋى ھۈنەر-سەنئەتلەر زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئورۇن بوشىتىپ، بۇ

MIRAS

ساھەدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى. مانا بۈگۈنكى كۈندە دوپپىچىلىقتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قوللىنىش ياكى ماشىنىلاشتۇرۇش قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان خىرىس بولۇپ تۇرماقتا. دوپپىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش دېمەك دوپپا گۈل نۇسخىلىرىنى كومپيۇتېردا لايىھەلەش، كەشتە ستانوكلىرىدا كەشتىلەش، تەپچىك، پىلتىلەش، قوندۇرۇق، قېلىپلاش، قاچىلاش قاتارلىقلارنىمۇ ماشىنىدا مەشغۇلات قىلىش دېمەكتۇر. ماشىنىلاشتۇرۇشتىن مەقسەت ئەمگەك سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق ئەمگەك كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ئىستېمال شارائىتىنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت. ئەنئەنىۋى ھۈنەر-سەنئەتلەرنىڭ ماشىنىلىشىشى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى تۈپ مەقسەت قىلسىمۇ لېكىن مەنىۋى ئىستېمالى ۋە مەنىۋى مەنپەئەتى گەۋدىلىك بولغان، مىللىي خاسلىقى ۋە ئەنئەنىۋىلىكى روشەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالى ئاساسەن ئۇيغۇرلار بىلەن چەكلىنىدىغان دوپپىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى ئۈچۈن پۈتۈنلەي ئۇنداق بولمايۋاتىدۇ. ئالايلى:

2000-يىلىدىن باشلاپ دوپپىچىلىق قول ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ ئىش ھالقىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ماشىنىلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى زور دەرىجىدە ئېشىپ، بىر قانچە دوپپا كارخانىلىرى تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرغان مەھسۇلاتلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى دوپپا بازارلىرىنى تويدۇرۇپ، ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى (قول بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان) ئۇسۇلدا دوپپىچىلىق قىلىدىغان نەچچە تۈمەن دوپپىچى ئىشسىزلارغا ئايلىنىپ ئاساسىي قاتلامدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىمىزگە ئېغىر بېسىم پەيدا قىلماقتا.

دوپپا مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە قۇتقۇزۇشتا نېمىلەرنى قىلىش كېرەك؟

دۆلەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت باشقۇرۇش ۋە ئەمگەك باشقۇرۇش ئورگانلىرى، بىرلەشمە كۈچ تەشكىللەپ، نىشانلىق ھالدا رايونىمىزدىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي كۈچى بىر قەدەر چوڭ بولغان «مىراس»، «ئىلچى»، «بالىم» قاتارلىق مىللىي كىيىم-كېچەك شىركەتلىرىنى دوپپىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتىنى مەخسۇس بىر تۈر سۈپىتىدە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەلا تۈرلەر ۋە قول ھۈنىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان ماشىنىلاشتۇرۇشنى تۈر ۋە مەبلەغ جەھەتتىن قوللاپ، سىرخىل، ئىناۋەتلىك تاۋار ماركىلىرى ئارقىلىق دوپپا ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تىجارىتىنى گۈللەندۈرۈپ، دوپپا مەدەنىيىتىنى ئۈنۈملۈك قوغداشقا ۋە قۇتقۇزۇشقا سەپەرۋەر قىلىش لازىم.

دوپپىنىڭ مەدەنىيەت قىممىتى، سەنئەت قىممىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى تۈر تۇرغۇزۇپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئۇنىڭ ئەجدادلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە ۋە گۈزەللىك قاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلغار مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى، مىللىي مەدەنىيەت كىملىكىمىزنىڭ سىمۋولى بولۇشقا ، پەخىرلىنىشكە، داۋاملىق ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇمى ئىكەنلىكىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلىش لازىم.

جەمئىيەتتىن تارتىپ ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرگىچە ياشلار-ئۆسمۈرلەرنى دوپپا مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىلغار ئىجتىمائىي ئۆرپ-ئادەتلەرگە يېتەكلەش، دوپپا مەدەنىيىتىنى، دوپپا مەزمۇن قىلىنغان ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيەتلىرىنى كۆپلەپ ئۇيۇشتۇرۇپ، دوپپىنى مەزمۇن قىلغان رىۋايەت، بالىلار ئويۇنلىرى، خەلق قوشاقلىرى، خەلق ناخشىلىرى، خەلق چۆچەكلىرىنى مۇۋاپىق ھالدا دەرسلىكلەرگە كىرگۈزۈش ۋە ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دوپپا مەدەنىيىتىمىزگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى ئۇل قۇرۇلۇشى سۈپىتىدە ياخشى ئىشلەش لازىم.

يۇقىرىقىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىن مەقسەت دوپپا مەدەنىيىتىمىزنىڭ قەتئىي ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئېسىل، ئىلغار مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى ياش ئەۋلادلارنىڭ سەمىگە سېلىش، مۇشۇنداق ئىلغار مەدەنىيىتىمىزنىڭ قاتمۇقات خىرىس ۋە كىرىزىسلارغا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنى ئاشۇ كىرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن باش قاتۇرۇش ياكى تەدبىر ئويلاشقا ھەر بىر ئادەمنىڭ مەجبۇرىيىتى بارلىقىنى ئەسكەرتىش ئۈچۈندۇر.

(ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى پېشقەدەم كادىرلار مۇلازىمەت مەركىزىدىن)

ئۇيغۇرلاردا تەبىر-بىشارەت ۋە ئۇنىڭ قىممىتى

سابىرجان سېيىت

ئۇيغۇر خەلقى مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ئۇزاق تارىخىي زامانلاردىن بېرى تەبىئەتنى، جەمئىيەتنى بىلىش جەريانىدا زېھنىي قۇۋۋەتلىرىدە بېھىساب بىلىش، ھېس قىلىش جەۋھەرلىرىنى ھاسىل قىلدى ۋە ئۇنى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان مەنىۋى بايلىق سۈپىتىدە ساقلاپ كەلدى. فولكلور خەزىنىسىگە مەنسۇپ بولغان تەبىر-بىشارەت بېرىش تارىخى قەدىمىي دەۋرلەردىن باشلىنىدۇ، تەبىر-بىشارەتلەردە قەدىمكى شامان، ئاتەش، بۇددا، خىرىستىيان، كاتولىك، مانى ۋە ئىسلام دىنلىرى دەۋرلىرىدىكى جەمئىيەتتىن ئىبارەت ئىككىنچى تەبىئەتكە ۋە ئىنسان جىسمىلىرىدىن ئىبارەت سۇبيېكتىپ تەبىئەتكە قارىتا بېھىساب جەۋھەر چۈشەنچىلەر يارقىن يۇلتۇزدەك جىمىرلاپ تۇرىدۇ.

چۈش كۆرۈش ئادەم ۋە ھايۋان مېڭىسىدىكى ئالا-ھىدە تەسەۋۋۇر قاتلىمىدىن ئىبارەت. چۈش شۇنىڭ ئۈچۈن بىر شەخسنىڭ ئۆتمۈشىگە ئىشارەت ۋە كەلگۈسى تۇرمۇشىغا بىشارەت بولىدۇ. بۇ يەردە زامان ماكان ئوبيېكتىپ رول ئوينايدۇ. بىر شەخسىي نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا چۈش چوڭ مېڭە «مەنىۋىيەت»، ھۈجەيرىلىرى ئۇخلاپ، ئوتتۇرا مېڭە ھۈجەيرىلىرى جانلانغان چاغدىكى ئىچكى تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت.

چۈش تەسەۋۋۇر ھەرىكىتى بولغاچقا، ئۇ كۆزنىڭ يىلتىزى بولغان ئوتتۇرا مېڭىدىكى پوستلاق ئىچىدىكى ئاقسىل «مېڭە زەرەتلىرى» دېگەن ئىن، سىن قارچۇقلىرى ھەرىكىتىدۇر. ئىنسان جىسمىدا تۆت خىل فىزىكىلىق كۈچ مۇناسىۋەتلىرى، يەنى بەدەندىكى ھەرقايسى ئەزا ۋە ھورمۇنلارنىڭ زىل سىملىرى بىلەن زەرەتلىنىپ لەيلەپ تۇرغان ھەرىكەتلەر ئېلېكترون مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بولىدۇ.

مىكرو مەنىدىن قارىغاندا، يەر شارىدىكى تۆت تادۇ تەڭلىمىسى ۋە يەر شارىنىڭ يۇملاق شار شەكلى، بۇ يۇملاق جىسىم ئىچىدىكى ئىچكى بۇلۇڭلار ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېسسىياتى جەھەتتىكى ئورنى قىممىتى، يۇملاق شەكىلدە كۆرۈنىدۇ. بىر ئىنسان جىسمى مەلۇم بۇلۇڭ سىزىقىدىكى بىر چېكىت بولىدۇ. مەسىلەن، بىر كىشى بىر سىزىقتىكى چېكىت ئورنىنى بەلگىلىسە بۇلۇڭلاردىن ئەكس تەرەپ يۇملاق ئايلانمىدىكى بىر چېكىت تاناسىپ بولىدۇ. بىر سىزىقتىكى بىر چېكىت بىلەن ئەكس تاناسىپ مۇناسىۋەتنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

چۈشكە ئىشارەت «لال» بىلەن كەلگۈسىگە بېشارەت «پال»نىڭ مۇناسىۋىتى بىر نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن بىر تەرەپ ئۆتمۈش، يەنە بىر تەرەپ ئۆتكۈزۈش دېسەك بىر كىشى بىر مەركىزىي چېكىت بولىدۇ. ھەر قانداق كىشى چۈشكە تەبىرلەش ئىشارىتىگە ئېھتىياجلىق بولىدىكەن، ئۇ چوقۇم تۇرمۇشقا بولغان بېشارەتكە ئېھتىياجلىق بولىدۇ. ئۇنداق چۈش كۆرۈپتىمەن، بۇنداق چۈش كۆرۈپتىمەن، ئاقىۋىتى قانداق بولاركىن دېگەن تۇيغۇ ماھىيەتلىك ھادىسىدۇر. چۈنكى ئىشارەت بىلەن بېشارەت خۇددى ئىككى قول، ئىككى پۇت قەدەملىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئەكس تاناسىپ ھەرىكىتىدەك، ئوتتۇرا مېڭە بىلەن يۇقىرى مېڭە ئارىسىدىكى ئېچىلىش-يېپىلىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت. ئەگەر بىر كىشىنىڭ كۈندۈزدىكى تۇرمۇشى، بىر كۈنلۈك ھاياتى چېچىلاڭغۇ، قالايمىقان ھەر خىل ئۆزگىرىشلەردە ئۆتىدىكەن، ئۇنىڭ كېچىدىكى ئوتتۇرا مېڭە ھەرىكىتى مىكرولۇق ھاياتى يەنى «چۈشلىرى» شۇنداق بولىدۇ. چۈشتىكى لىپ قىلىپ ئۆتكەن بىر كۆرۈنۈش ئەسلىي ھاياتتىكى يىللار ۋە يىراق ماكانلارغا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. توغرا ئىشارەت ۋە توغرا بېشارەت قىلىش ئۈچۈن، مەنتىقە تەپەككۇردا گاھ ئون، گاھ 100 يىللارغا تەڭ قىلىپ تۈزلەپ كۆرۈشتىن ئىبارەت. تەپەككۇر تەجرىبىسى زۆرۈر بولىدۇ، يەنى بىر چېكىت ئىچىدىكى چەمبىرەك ياكى چەمبەر بىر چېكىتتەك تەسەۋۋۇر مېتودى زۆرۈر بولىدۇ.

چۈش ۋە كەلگۈسى تۇرمۇش ھازىرقى ئەقلىي ئىرادىدىن تاشقىرى ھەم سۇبيېكتىپ ھەم ئوبيېكتىپ خاراكتېرلىك ھادىسە، ئەقلىنىڭ تاللاپ ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس، بۇنىڭغا توغرا مەۋقە تىكلىۋېلىش ئىنتايىن مۇھىم.

بۇنىڭدىن باشقا بېشارەت-پەتىۋالاردا ئۆتمۈشنىڭ سىنىپى، مىللىي كونترول قىلىنىش چۈشەنچىلىرى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئوڭ قول تەرەپ، سول قول تەرەپ پاكىز يەر، پاسكىنا يەر، سۇلۇق جاي، سۇسىز جاي، قويۇق ئورمان، قۇملۇق يەر، دېگەندەك بۇنىڭدىنمۇ توغرا مەۋجۇتلۇق ئەقىل زۆرۈر. ئىنساننىڭ تەنها جىسمىدىكى ھەممە تەرەپتە، پۇت-قولدىكى 20 بارماقچە، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە لايىق قىممىتى بار، ھەممىسى باراۋەر.

شۇنى بىلىش كېرەككى، جەننەت ئىنسان سۆڭەكلىرى ۋە يىلىكلىرى ئارىسىدىن قۇرۇلىدۇ. كىمكى جەننەتكە كىرمەكچى بولىدىكەن، ئۇ جىسمىدىن بەدەل تۆلىشى كېرەك. چۈش ئىنسان جىسمىدىكى يىلىك ۋە مېڭىنىڭ شام چىراغتەك كۆيۈشىدۇر. شۇ يورۇقلۇقى بىلەن بەدەن يىلىك. مىقدار سۈپەت بىلەن توغرا تاناسىپ. بەدەن تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ئىچىدىن يىراق-يېقىندىن نىسپىي زەرەتلەنگەن تۇندۇرما بولسا، بۇ پىلىكتىكى ياغنىڭ چىراغتىكى يورۇقلۇقى بولۇپ، پاش بولۇشى، دېمەك ئادەم چۈش كۆرگەنىكەن تەبىر بېرىپ، بىر سىرنىڭ ئېچىلغانلىقىنى، بەدەننىڭ يېڭىلانغانلىقىنى، مەلۇم تىندۇرما باسقۇچىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەنلىكى بولىدۇ. شۇڭا ھەر بىر چۈش كۆرگەندىن كېيىن مۇۋاپىق تەبىر بېرىپ، ئۆزىچە بىر قېتىم يېنىكلەش ھېس قىلىش ئەڭ ئاقىلانىلىكتۇر ۋە مۇۋاپىقتۇر. ماكانىمىزدىكى تۇرمۇش يەنىلا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان. زامان، ماكان، مەيلى ئېسىل شەھەرلەردىكى زامانىۋى تۇرمۇشلاردا ئۆتكەن، ئىلغار قاتلامدىكى زىيالىيلار بولسۇن، ئالىم-مۇتەخەسسىسلەر بولسۇن، مەيلى يىراق سەھرادىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا ياشاۋاتقان دېھقان، چارۋىچىلار بولسۇن، باي بولسۇن، كەمبەغەل بولسۇن، چوڭ بولسۇن، كىچىك بولسۇن ئۆزئارا بىر-بىرى بىلەن تەسىرگە ئۇچراش بىلەن ئېلېكترونلۇق زەرەتلىنىپ تۇرىدۇ، بىر-بىرىنى چۈشەيدۇ، دېمەك ھەركىم زەرەتلىنىشتىن ھەرگىز قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. بۇ زەرەتلىنىش ئادەملا بولىدىكەن مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ، ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ، كىلاسسىكلار تىلى بويىچە ئېيتقاندا ھاياتلىقلار دۇنياسى بۇ

2016.7

دۇنيا، چۈش دۇنياسى ئۇ دۇنيادۇر. چۈش كۆرۈش
ئالدىدىكى مۆگدىگەك ھالەت «قىيامەت قايىم» ۋە مە-
شەرگاھقا ئوخشايدۇ. مۆگدىگەك ھالەتتە شۇ دەقىقىلەر-
دە دۇنياغا توغرا قاراپ شەيئەتلىنىپ، ئۇلۇڭ چېغىدا
ياخشى ئىشلارنى قىلغان ئادەم بەلكىم چۈشىدە يامان
ئىشلارنى ۋە شۇ خىلدىكى چۈشلەرنى كۆرۈشى
مۇمكىن ۋە ياكى ھەر تۈرلۈك ياخشى - يامان چۈش-
لەرنى كۆرۈشى مۇمكىن. ئەمما «مۆگدىگەك» ۋاقتىد-
كى ياخشىلىقنى تىلەش چۈشتىكى كۆتۈلمىگەن يامانلىق
زەرەتلەردىن ئۆتۈشنىڭ تەمكىنلىك دورىسىدۇر. شۇڭا
تەدبىر - بېشارەتلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئىبرەت ئېلىپ،
ئەسلىدىكى كۆندۈزدىكى ئەمەلىي كۆندىلىك ھاياتتا
مەيلى ئېسىل تۇرمۇش شارائىتى بولسۇن ۋە ياكى ئا-
دەتتىكى تۇرمۇش شارائىتلىرى بولسۇن، بۇ ھەر بىر
كىشى ئۈچۈن توغرا قاراش تىكلەشكە پايدىلىق، دۇنيا-
دا ھېچقانداق بىر خىل ئەقلىي كۈچ، شۇنداقلا
ھېسسىي كۈچ بىر ئىنساننىڭ مۆگدىگەك ۋە چۈش
كۆرگەن پىنھان چاغدىكى روھىي ھالىتىنى تۇسالمايدۇ،
شۇ ۋاقىتنى مەڭگۈ چەكلىيەلمەيدۇ. روھىي ھالىتى ۋە
باشقا ھەرىكىتى ئۇنىڭ ئىلاھىي ھوقۇقىدۇر.

ھەرقانداق بىر ئادەم ئالاھىدە خاس ئەقلىگە، تە-
پەككۇرغا ۋە مەلۇم دەرىجىدە تەڭشەش ئىمكانىيىتىگە،
ھەتتا باشقىلارغا تەسىر قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان
بولغاچقا، ئادەم چۈش كۆرگەندىن كېيىن ئۆزىچە شۇ
كۆرگەن چۈشىگە ئۆزى تەبىر بېرىپ باقىدۇ، قىياس
قىلىپ باقىدۇ. دوست - بۇرادەرلىرىگە ئۇنداق چۈش
كۆرۈپتىمەن، مۇنداق چۈش كۆرۈپتىمەن دەپ مەسلە-
ھەتلەر سورايدۇ ھەمدە «پالغىمۇ ئىشەنمە، پالسىزمۇ
يۈرمە» دېگەندەك بۇ خەلق ماقالىنى تەنقىدىي كۆز
قاراش بىلەن تەتقىق قىلىپ باققۇسى، كۆرگەن چۈشلە-
رىگە ھۆكۈم چىقىرىپ باققۇسى كېلىپ قالىدۇ. تېخى
شۇ كۆرگەن چۈشى بىلەن بىر قانچە كۈن، خۇشال ۋە
غەمدە يۈرۈيدىغانلارمۇ يوق ئەمەس، چۈنكى قانداق
ھۆكۈم چىقارماق شۇ كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ قانۇنىي مۇقەد-
دەس شەخسىي ھوقۇقى.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى چۈش كۆرۈش ئۇزاق تارى-
خىي زامانلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىلىم - پەن ساھە-
سى ۋە بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ماھىيىتى
ئۆزۈل - كېسىل تولۇق ئېچىلىپ بولالمىغان بىر خىل
سىر، بۇ بىر خىل روھىيەت ھادىسىسى دەپ قارىلىپ
كەلگەچكە، ئادەملەر كۆرگەن چۈشلەرگە بېرىلگەن تە-
بىرلەرگە پۈتۈنلەي ئىشىنىپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ ياكى
پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتكىلىمۇ بولمايدۇ. راستىنىلا
ئادەم چۈش كۆرگەنىكەن ھەم خەلقىمىز ئارىسىدا
كۆرگەن چۈشلەرگە تەبىر ۋە بېشارەتلەر بولغانىكەن،
بۇ مەسىلىنى ھەر بىر ئەقىل ئىگىسى بولغان ئادەم ئا-
نالىز قىلىپ بېقىشىغا، مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىغا، ئوڭچە
ئولتۇرۇپ بىر قېتىم پىكىر قىلىپ، ئەقلىنى يۈرگۈزۈپ
بېقىشىغا، تەھلىل قىلىپ تەتقىق قىلىپ بېقىشىغا ئەرزىي-
دۇ.

(ئاپتور: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەلىك رادىيو - تېلېۋىزىيە
ئىدارىسىدە)

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك
بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى، 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا
سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا
مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى
ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزغا، يېقىن -
يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

خەلقىمىزدە ياغاچ كومزەك (كورا) ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

كومزەك ئەسلىدە ساپالچىلىق دەۋرىدە ساپالدىن چوڭ ـ كىچىك قىلىپ ياسىلىدىغان قاچا بولسىمۇ، بىراق ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۇنى ياغاچلاردىن ياساپ ئىشلىتىشكىمۇ ماھىر بولغان. كومزەكنىڭ ئوتتۇراھال ۋە كىچىكلىرى كورىغا ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ئېغىز ياپقۇچى بولىدۇ. چوڭ كومزەك ـ كورىلارغا سۇ، سۈت، قىمىز ۋە ئاشلىقلار قاچىلىنىپ ساقلاشقا ئىشلىتىلسە، ئوتتۇراھال ۋە كىچىكلىرىگە ئاش ـ تاماق ئۇسسۇش، ئېشىپ قالغان تاماقلارنى ئېلىپ ساقلاش، ھەر خىل گۆلقەنتلەرنى ساقلاشقا ناھايىتى ئەپلىك. ياغاچتىن ياسالغان كومزەك ـ كورىلار قورساقلىق، بوغۇزى تار، ئاغزى كىچىك يەنى ئاستى ـ ئۈستى تار، قورساق قىسمى كەڭ بولۇپ ئېغىز ياپقۇچنى ياپقاندا يۇملاق شارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

1. ياسىلىش جەريانى

كومزەك ـ كورىلار ئاساسەن ياڭاق، چىلان، جىگدە، ئۈجمە، قارا سۆگەت، چىلان، شاپتۇل ياغاچلىرىدىن ئويۇش، قىرىش ئۇسۇلىدا ياسىلىدۇ. ياسىلىش ئۇسۇلى ئاياق، تاۋاق، چۆچەكلەرنى ياساش، قىرىش، پارقىرىتىش بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

بۇنىڭدا ئاۋۋال ياڭاقنىڭ پورلاشمىغان ياغىچىنى ئۆلچەملىك قىلىپ توغراپ، توغرالغان ياغاچ ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئىككى قىلىنىدۇ. ياغاچنىڭ يېرىلغان يۈزى تەكشىلىنىپ ئاۋۋال قىيدام كەكە ئارقىلىق ئىچى ئويۇلىدۇ. تاشقى قىسمى يۇملاق شەكىلگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاياغ قىرىدىغان ئەسۋابقا مىخلىنىپ قىرغۇ بىلەن ئىچى ـ تېشى سىلىقلىنىدۇ، ئاغزى سەل كىچىك، تار، قورساق قىسمى كەڭ قىلىپ ياسىلىدۇ. گىرۋىكى تۈز بولىدۇ. كومزەك ـ كورىنىڭ ئىچى ئويۇلۇپ تېشى سىلىقلىنىپ، ئاستى تەرىپىدىن ئويۇقچە ئارقىلىق تاپانلىق چىقىرىلىدۇ. كومزەك ـ كورىنىڭ ياپقۇچى ئايرىم ياسىلىدۇ. ياپقۇچنىڭ ئۈستىگە يۇملاق، كىچىك قىلىپ تۇتقۇچ چىقىرىلىدۇ. ياپقۇچنى ياپقاندا ئاساسەن پۈتۈن شار شەكىلدە بولىدۇ.

ياپقۇچلۇق كورا ئىشلىتىش ئوبيېكتلىرى، خام ماتېرىيال ۋە ھەجىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ھەر خىل شەكىلدە، يەنى تۈز تاپانلىق ياپقۇچلۇق كومزەك ـ كورا، كەڭ تاپانلىق ياپقۇچلۇق كومزەك ـ كورا، تاق قۇلاقلىق ياپقۇچلۇق كومزەك ـ كورا، قوش قۇلاقلىق ياپقۇچلۇق كومزەك ـ كورا، چوڭ ياپقۇچلۇق كومزەك ـ كورا، ئارا

ياپقۇچلۇق كومزەك- كورا، كىچىك ياپقۇچلۇق كومزەك- كورا دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

كومزەكلەر (كورىلار) ساپ، تەبىئىي ياغاچتىن ياسالغان بولغاچقا مۇھىت ئاسرايدۇ، ئىچىگە سېلىنغان ئاش- تاماق، سۈت، قىمىز، سۇ ۋە باشقا يېمەك- ئىچمەكلەر ئاسان بۇزۇلۇپ قالمايدۇ، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. يەنە ھەر خىل ھاشاراتلارنىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. تاماق قاچىسى ئورنىدا ئىشلەتكەندە ياكى باشقا يېمەك- ئىچمەكلەرنى سېلىپ ساقلىغاندىمۇ يېمەك- ئىچمەكلەرنىڭ پاكىزلىقىغا، خىمىيەلىك تەركىبلەر بىلەن بۇلغانماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. چىرايلىق، كۆركەم، نەپىس، ئىشلىتىشكە ئەپلىك، چىدامچانلىقى يۇقىرى، ئۇنى نەچچە ئون يىل بىمالال ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ياغاچتىن ياسالغان كومزەك- كورىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز ئۇنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردىكى بىرونزا قوراللىرى دەۋرىدىن تاكى ھازىرغىچە ئىزچىل ياساپ ۋە ئىشلىتىپ كەلدى ھەمدە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تۇرمۇش قاتلاملىرىدا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلدى.

2. دىيارىمىزدىن تېپىلغان قەدىمكى ياغاچ كومزەك- كورىلار

ھازىرغىچە دىيارىمىزدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، دىيارىمىزدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ياغاچتىن ھەر خىل كورا- كومزەكلەرنى ياساپ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغان. تۆۋەندە ئالاقىدار ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلاردىن مىسال كۆرسىتىمىز.

1996- يىلى، چەرچەن ناھىيەسىدىكى زاغۇنلۇق 2- نومۇرلۇق قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3-، 5- ئەسىرلەرگە تەۋە ياغاچ كومزەكتىن ئۈچ دانە تېپىلدى. كومزەكلەر شەكلىگە ئاساسەن A، B دىن ئىبارەت ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. A تىپتىكىسى: ئىككى دانە، بىر تۇتقۇچلۇق، ئاغزى سەل قورۇلغان. 96QZ Ⅱ M2:107 نومۇرلۇقى قورساقلىق بولۇپ، تېگى دۈگىلەك كەلگەن، تۇتقۇچى ئۈستىدە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بىر تۆشۈك بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىيامېترى 10 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىيامېترى 14 سانتىمېتىر؛ 96QZ Ⅱ M2:8 نومۇرلۇقى قورساقلىق، تۈز تەگلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى ئون سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىيامېترى 10.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىيامېترى 12.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. B تىپتىكىسى بىر دانە بولۇپ، ئاغزى سەل قورۇلغان، قورساقلىق، ھالقىسىمان بىر قۇلاقلىق، تېگى تۈز كەلگەن، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 10.4 سانتىمېتىر، ئاغزىنىڭ دىيامېترى 11 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىيامېترى 14 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1984- يىلى لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن بىر دانە ياغاچ كومزەك تېپىلدى. ئۇ پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ئاغزى ياپيالىڭ، بوغۇزى تار، قورساقلىق، تېگى تۈز، قۇلقى ھالقىسىمان كەلگەن. ئۇنىڭ ئاغزىنىڭ دىيامېترى 12.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1979-، 1980- يىللىرى يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە كىروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن بىر دانە ياغاچ كومزەك تېپىلدى. 2: A، F دەپ نومۇر بېرىلگەن بۇ كومزەك تۈز ئېغىزلىق، يۇملاق گىرۋەكلىك، قورساقلىق، تۇتقۇچلۇق بولۇپ، ئاغزىنىڭ دىيامېترى 16 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 92-، 95، 103-، 111- ۋە 230- نومۇرلۇق قەبرىلەردىنمۇ ياغاچ كومزەك- كورىلار تېپىلدى.

ھازىرغا قەدەر يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا تېپىلغان بۇيۇملاردىن قارىغاندا، ياغاچتىن ياسالغان يېمەك- ئىچمەك جابدۇقلىرى ئاساسەن قومۇل بوستانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى، لوپنۇر رايونى، تارىم ۋادىسى، قەشقەر ۋە خوتەن بوستانلىقىدىن ئىبارەت ھاۋا كلىماتى قۇرغاق جايلاردىن تېپىلدى. دەۋرى بىر قەدەر بالدۇر بولغانلىرى كۆنچى دەريا ۋادىسىدىكى گۇمۇگۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى (بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇن)، قومۇل قارادۆڭ قەدىمكى قەبرىستانلىرى، يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، پىچان سۇ بېشى قەبرىستانلىقلىرى ۋە چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقلىرى، خېجىڭدىكى چابخا قەبرىستانلىقلىرىدىن تېپىلغانلىرىدۇر. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۆز زامانىسىدا ياغاچتىن ياسالغان كومزەك- كورىلار دىيارىمىزنىڭ بەزى رايونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. مىلادىيەنىڭ ئالدى- كەينىدىكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، ياغاچتىن ياسالغان جابدۇقلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، تارقىلىش دائىرىسى خېلى كېڭەيگەن ۋە ياغاچچىلىق تېخنىكىسى مۇئەييەن دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن. نەتىجىدە پىرقىرىتىپ قىرىش ئۇسۇلى بارلىققا كېلىپ، ياغاچ قاچىلار ئىلگىرىكىدىن سۈپەتلىك ياسالغان ۋە تۈرىمۇ كۆپەيگەن. ياغاچتىن ياسالغان كومزەك- كورا قاتارلىق يېمەك- ئىچمەك جابدۇقلىرى قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇر خەلقى ياغاچتىن ياسالغان يېمەك-

ئىچمەك جابدۇقلىرىنى يەنىلا ياقتۇرۇپ ئىشلەتمەكتە.

3. ياغاچ كومزەك (كورا)لارنىڭ سەنئەتلىك قىممىتى

مەلۇمكى، كومزەك ـ كورىلارغا ئوخشاش ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ماھارەت ۋە كامالەت تەلەپ قىلىدىغان، ئۇنىڭ ھەر بىر تۈرى ئىنچىكە تېخنىكىلىق، مۇرەككەپ ئىش ھالقىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن كۆركەم، نازۇك سەنئەتلىك شەكىلگە كىرىدىغان بەدىئىي سەنئەت بۇيۇمى.

ئەڭ قەدىمكى ھۈنەر ـ سەنئەت ھېسابلانغان ياغاچ قاچا ـ قۇچا ھۈنەر ـ سەنئىتى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى ۋە ئۇنى كۈندىلىك تۇرمۇشتا پايدىلىنىشنىڭ پۈتكۈل ئىستېمال گۈزەللىكىنى ئۆزىگە ئوبيېكت قىلىدۇ، ياغاچ قاچا ـ قۇچا بۇيۇملىرى ئۇيغۇر خەلقىگە خاس گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ ۋە خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك غايىسى، ئېستېتىك ھېس ـ تۇيغۇ كەيپىياتى، ئېستېتىك خاھىشى ۋە زوقىنى ئىپادىلەيدۇ.

شۇڭلاشقا ياغاچ قاچا ـ قۇچا مەھسۇلاتلىرى بىر تەرەپتىن كۈندىلىك تۇرمۇشقا لازىملىق ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە تاۋار بۇيۇم ھېسابلانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە كۆركەم، نازۇك گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، كومزەك ـ كورا قاتارلىق ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش سەنئىتى خاس تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قىرىشنى ئاساس قىلغان، ئاددىي ھالدىكى ئېھتىياج تۈپەيلىدىن مەيدانغا كەلگەن سەنئەت شەكلى بولماستىن، بەلكى ئىنتايىن يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت، خىلمۇخىل گۈزەللىك ئېڭى مۇجەسسەملەشكەن ئالاھىدە سەنئەت شەكلىدۇر.

ھازىر بۇ خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بازىرى ناھايىتى ئىتتىك، بولۇپمۇ ئىچكىرىدىن ۋە چەت ئەللەردىن شىنجاڭغا كەلگەن ساياھەتچىلەر ياغاچ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كۆپلەپ سېتىۋېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال بازارنى خېلىلا جانلاندۇرۇۋەتتى. خوتەننىڭ مەلۇم بىر يېزا بازىرىدىكى بىر قىرمىچىلىق ئۇستىسىنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشىچە، ئۆزىنىڭ دۇكىنىدىن ئاياق، قوشۇق تۈرىدىكى تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىن بىر ھەپتە ئىچىدە تەخمىنەن 300 دانە ئاياق، كاسا قاتارلىقلار چوڭ شەھەرلەرگە ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كېتىلىدىكەن، بازار ئېھتىياجىنىمۇ تەستە قامدايدىكەن. قىرىپ ئۈلگۈرتەلمىسىلا خېرىدارلار كۈندە كېلىپ تۇرىدىكەن.

ھازىر كىشىلەر تەبىئىي، زىيانسىز مەھسۇلاتلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدىغان بولدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ياغاچ قاچا ـ قۇچا ياساش سەنئىتى بارغانسېرى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تېپىۋاتىدۇ. ياغاچ قاچا ـ قۇچا بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى شۇ تۈردىكى ئادەتتىكى فارفۇر بۇيۇملارنىڭ باھاسىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولىدىكەن.

ئاخىرىدا شۇنى ئېنىقلاپ ئۆتۈش لازىمكى، كومزەك ـ كورا قاتارلىق ياغاچ قاچا ـ قۇچىلار تەبىئىي، ساپ، زىيانسىز، مۇھىت ئاسرايدىغان، ھەتتا ساقلىقنى ساقلاپ بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. روھىيىتىگە، قان ـ قېنىغا سىڭىپ ئۆزلىشىپ كەتكەنلىكى بىر ھەقىقەت.

مەسىلەن، كومزەك ـ كورا قاتارلىق ئەنئەنىۋى ياغاچ قاچا ـ قۇچىلار، ھاڭگا تېرەك، ياڭاق، قارا سۆگەت ۋە باشقا چىداملىق ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ. ئادەتتە ياغاچ تېرىكى تەركىبلىرىنىڭ قەۋزىيەتنى بوشىتىش، ئۈچەي تۇسالغۇسىنى ئېچىش، يەل تارقىتىش رولى بولۇپ، ئۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان ئاياقتا تاماق ئىستېمال قىلغاندا، تاماقنى ئاسان سوۋۇتقىلى بولۇپلا قالماي، يۇتقۇنچاق، قىزىلئۆڭگەچ، ئاشقازان كېسەللىكلىرى كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. سۆگەت تەركىبلىرىنىڭ قىزىتما قايتۇرۇش، ئاغرىق پەسەيتىش، مېڭە، يۈرەكنى قۇۋۋەتلەش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش تەسىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ياغىچىدىن ياسالغان ئاياغتا تاماق ئىستېمال قىلغاندا، يۇقىرى قىزىتما، ئاشقازان ياللۇغى، باش ئاغرىقى، يۈرەك رىتىمسىزلىقى، يۇقىرى قان بېسىم، كۆپ ئۇسساش قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ۋە داۋالاش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدىكەن.

ئاخىرىدا شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، كۈندىن ـ كۈنگە دۇنياغا تونۇلۇۋاتقان بۇ گۈزەل يۇرتىمىزنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، ئاسىيا ـ ياۋروپا كۆۋرۈكىنىڭ تۇتىشىشى، يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، خەلقئارا مەدەنىيەت ـ سەنئەت، سودا ئالماشتۇرۇشىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە ئۆرلىشى، نەچچە مىليونلاپ مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرنىڭ يۇرتىمىزدا سەيلە ـ ساياھەتتە بولۇشى، بولۇپمۇ يەرلىك، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت ساياھەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر ئائىلىلىرىگىچە كېڭىيىشى ــ ئۇيغۇر ياغاچ قاچا ـ قۇچا ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە دۇنياغا يۈزلىنىشىگە غايەت زور پۇرسەت ۋە ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلغۇچى؛ نەپىس، كۆركەم، كىشىنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان ئۇيغۇر قاچا ـ قۇچا مەھسۇلاتلىرى دۇنيا بازارلىرىنى قاپلىغۇسى، تارىخىي مىراس بۇيۇملىرىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى تېخىمۇ پارلاق بولغۇسى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتە)

كۇچا مەشرەپلىرىدىكى ئېتنوگرافىيەلىك ئادەتلەر

نەسرىدىن هاپىز

مەشرەپ ئەدەبىيات- سەنئەت فولكلورىغا تەۋە ئالاهىدە بىر سەنئەت بولۇپ، مۇشۇ تۈرنىڭ ئۆزىگىلا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ جەۋهەرلىرى مۇجەسسەملەشكەن. مۇشۇ نۇقتىدىن مەلۇم مەنىدىن مەشرەپلەرنى ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسىنىڭ مۇزېيى دەپ قارىساق، قىلچە ئاشۇرۇۋەتكەن بولمايمىز. مەشرەپتىن ئىبارەت بۇ بىر كۆڭۈل ئېچىش سورۇنىدىن ئۆرپ- ئادەت ۋە قائىدە- يوسۇنلارغا چېتىلىدىغان ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلىرىنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. بۇ كۆرۈنۈشلەرگە خەلقىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، يىغىم- تېرىم ئادەتلىرى، باغۋەنچىلىك، ئولتۇراق ئۆي ۋە هويلا- ئاران مەدەنىيىتى، كىيىم- كېچەك، يېمەك- ئىچمەك، توي- تۆكۈن ئادەتلىرى، جامائەتچىلىك، قوشنىدارچىلىق ئادەتلىرى، مېهمان كۈتۈش، يۈرۈش- تۇرۇش ۋە ئەدەپ- ئەخلاق قاراشلىرى، تەبىئەت ۋە تۇرلۇك ئەقىدە- ئېتىقاد قاراشلىرى قاتارلىق فولكلور مەدەنىيىتىمىزنىڭ كۆپ قاتلام ئامىللىرى سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئادەتتە بىر مەشرەپ سورۇنى ئۈچۈن بەلگىلىك كۆلەم ۋە شارائىتقا ئىگە مەيدان، ئۆي ئىچى ياكى باغ- هويلىلارغا يېتەرلىك گىلەم- كۆرپىلەر سېلىنىپ سورۇن راسلىنىدۇ، يېمەك- ئىچمەك تەييارلىنىدۇ. جامائەت ياش قۇرامى، ئابرۇي- ئىناۋىتى بويىچە تەبىئىي يوسۇندا ئورۇن ئېلىشىدۇ. مەشرەپ ئەهلى شارائىتقا يارىشا كىيىنىپ- تارىنىپ سورۇنغا يىغىلىدۇ. مۇشۇ هالەت- كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئۆزىدىنلا خەلقىمىزنىڭ ئەدەپ- ئەخلاق يوسۇنلىرى، ئولتۇراق ئۆي، يېمەك- ئىچمەك، كىيىم- كېچەك مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «دولان مەشرىپى»، «نورۇز مەشرىپى»، «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى»، «توي مەشرىپى»... قاتارلىقلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق، يىغىم- تېرىم ئادەتلىرى ۋە توي- تۆكۈن ئادەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇ قاتاردا كۇچا خەلق

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەشرەپلىرىدىمۇ بىر مۇنچە قىممەتلىك ئېتنوگرافىك خۇسۇسىيەتلەر ساقلانغان.

كۇچا خەلق مەشرەپلىرىدە كۇچا خەلقىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتى ئەڭ تويۇنغان، بۇ خىل مەدەنىيەتنى ساقلايدىغان، تارقىتىدىغان ھەم بۇ جەھەتتە خەلقنى تەربىيەلەيدىغان بىر مەكتەپ دېيىشكە بولىدۇ. كۇچادا بىر قەدەر ئومۇملاشقان قارلىق ۋە توي مەشرەپلىرىدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈشتىكى بەزى قەدىمىي ئادەتلەر ساقلانغان، مەسلەن، «قارلىق مەشرىپى» مۇنداق ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىشتا قار ياغقان مەزگىللەردە ياش ئوغۇل-قىزلار بىر-بىرىنىڭ ئۆيلىرىگە قارلىق تاشلىشىدۇ. قارلىق تاشلانغان ئۆينىڭ ئادەملىرى قارلىق تاشلىغان ئادەمنى قوغلاپ، تۇتۇپ، ئالالمىسا شۇ كۈنى ئاخشىمى مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتىنى بەجا كەلتۈرىدۇ. ئەگەر قارلىق تاشلىغان ئادەمنى تۇتۇۋالالىسا ئۇنىڭ يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ، مەھەللە ئايلاندۇرۇپ، سازايى قىلىنىدۇ. ۋە شۇ كۈنى كەچتە مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇرلايدۇ.

توي-تۆكۈن مەشرەپلىرىدە ئادەتتە كۈندۈزى توي ئاخىرلاشقاندىن كېيىن كەچكى مەشرەپتە پۈتۈن بىر كەنت بويىچە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. مەشرەپنى ئاڭلىغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كېلىپ قاتنىشىدۇ. ھەتتا قوشنا كەنت مەھەللىرىدىنمۇ يىگىت-قىزلار خۇشۇسەن ياشلارمۇ كېلىپ توي-مەشرەپلىرىگە ئىشتىراك قىلىدۇ. توي بولغان ئۆيدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈش ئاساسەن قائىدىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئىش بولۇپ، ئەگەر مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن مەشرەپ ئۆتكۈزۈلمىسە شۇ مەھەللىدىكى ياشلار توي بولغان ئۆيدىن نارازى بولۇپ، توي بولغان ئۆيدىكىلەرنى (خۇشۇسەن يىگىتنىڭ ئۆيدىكىلەرنى) تەنە قىلىپ، مەسخىرە قىلىشىدۇ، ھەتتا مەشرەپ ئۆتكۈزمىگەن ئۆينىڭ ئالدىغا ئۆلۈك مۈشۈك، ئۆلۈك ئىتنى ئېسىپ قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا كۇچا خەلق مەشرەپلىرىدىكى «ئۆرۈمە قىلىش» ئادىتىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. «ئۆرۈمە» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئۆرۈمە قىلىنغان پۇل ياكى رەختنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈلۈپ نەغمىكەشنىڭ ئالدىغا تاشلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن

شۇنداق ئېيتىلغان. ئۆرۈمە قىلىش ـ سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ ماھارەتلىرى ئەۋجىگە چىققاندا ياكى تاماشىبىنلار ئۇلارنىڭ ماھارەتلىرىدىن رازىمەنلىك ھېس قىلغاندا ماھارەت كۆرسەتۋاتقان سەنئەتكارلارغا پۇل ياكى رەخت قاتارلىق ماددىي بۇيۇملارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىش، ئىلھام ـ مەدەت بېرىشنى مەقسەت قىلغان بىرخىل ئەنئەنىۋى ئادەت بولۇپ بۇ خىل ئادەت كۇچا خەلق مەشرەپلىرىدە بەلگىلىك خاسلىقنى ساقلاپ كەلگەن.

مەشرەپ داۋامىدا يىگىتبېشى كەيپىياتنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن «ئۆرۈمە» قىلىش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن سەنئەتكارلارنىڭ قىزغىنلىقىغا ئىلھام بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن مەشرەپ ئەھلىگە شادلىق بېغىشلايدۇ. مەشرەپ ئەھلى سازەندە ياكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ماھارىتىدىن ھاياجانلانغان پەيتلەردە گۈللۈك پەتنۇسلارغا پۇل ياكى رەخت قاتارلىق ماددىي بۇيۇملارنى قويۇپ، يىگىتبېشىغا سۇنىدۇ. يىگىتبېشى قولىغا بىر پەتنۇسنى ئېلىپ، ئۆرۈمە قىلغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ قوشاق قېتىپ، مەشرەپ ئەھلىنى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن، سەنئەتكارلارنىڭ ئالدىغا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قويىدۇ. ئادەتتە يىگىتبېشى قوشاق ئۆرۈمىنى مۇنداق باشلايدۇ.

شىرىق، شىرىق
ئىككى كام قىرىق
داچىنى داچەنگە ئوخشايدۇ
ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىز ـ يىگىت
قىزىلگۈلگە ئوخشايدۇ

دەپ، «پالانى ئاخۇننىڭ ئوغلى پالانى ئاخۇن ئوتتۇرىسىدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان پالانى ئاخۇن ياكى پالانى خان سەل بوشاپ قالدى» دەپ 1500 دوللار جۇۋاپتۇ، دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بىلەن ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارغا، ساز چېلىۋاتقانلارغا ئىلھام بېرىدۇ. ئۆرۈمە پەتنۇس بىلەن ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغاندا، مەشرەپ تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىدۇ. بۇ چاغدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلار ئۇسسۇل ئويناۋېتىپ، تىز، قول ۋە باشقا جايلىرىنى يەرگە يەتكۈزمەي، ئېگىشىپ تۇرۇپ، نەپىس ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىنى ئىشلىگەچ ئاغزى بىلەن پۇلنى ئالىدۇ. كىم ئالدى بىلەن ئالالىسا، ئۆرۈمە شۇنىڭغا تەۋە بولىدۇ. بەزىدە پۇل ئورنىغا گۈل قويىدىغان ئەھۋالمۇ بار. بۇ چاغدا سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش ھالدا «ئالالمىدى ھە، ھە ھېلى ئالىدۇ» دېگەن سۆزلەرنى ناخشا ئارىسىغا قىستۇرۇپ، ئۇسسۇلچىلارنى ئۆرۈمىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىشقا ئۈندەپ تۇرىدۇ، مەشرەپ ئەھلى بولسا، «ھۇ بەللى... ھۇ...» دەپ بارىكاللا ئېيتىپ، قىزغىنلىقنى ئەۋجىگە چىقىرىدۇ. ئۆرۈمە قىلىشنىڭ مەشرەپنى قىزىتىشتىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۆرۈمە قىلىنغان پۇل سازەندىلەرنىڭ، نەغمىكەشلەرنىڭ ئالدىغا تاشلانغاندىن كېيىن نەغمىكەشلەر تېخىمۇ روھلىنىپ، نەغمە ناۋانى ئەۋجىگە چىقىرىدۇ. مەشرەپ ئۆرۈمىلىرىدە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك يىگىتبېشى قەستەن ئىككى ـ ئۈچ ئادەمنى قىزىتمىغا سېلىپ، ئۆرۈمە قىلدۇرۇش ئارقىلىق مەشرەپنى قىزىتىپ، مەشرەپ ئەھلىنى زوقلاندۇرىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن ئومۇمەن مەشرەپ ئەخلاقى، قائىدە ـ يوسۇنلىرى شۇنىڭدەك يەرلىك خاسلىققا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم ئامىللارنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

كۇچا مەشرەپلىرىدە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بەزى ناخشىلارغا كۇچا خەلقىنىڭ كىيىم ـ كېچەك ۋە ياسىنىش ئادەتلىرىدىن دېرەك بېرىدىغان ئۇچۇرلارنى ئۇچرىتىمىز.

سۆسەر تۇماق كىيگەنلەر
لېۋەننى تاللاپ سۆيگەنلەر
...
شاھىدا شاپاق دوپپام،
شاپتۇل شاخىدا قاپتۇ.
...
قىپقىزىل ئايدەك يۈزۈڭگە
ئەۋرىشىمدەك بەللىرىڭگە
قاپقارا خاللىق بولاي
شاھى رومالىڭ بولاي
...
بادام دوپپام بەش تالا
سۆيگەن يارىم ياش بالا
شەرەت قىلسام بىلمەيدۇ
قىچقىرايمۇ ئاشكارا

يۇقىرىقى مەشرەپ ناخشىلىرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى كۇچا مەشرەپلىرىدە كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئادەتلىرى ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كۇچا مەشرەپلىرى ئىچىدىكى «جۇۋان مەشرىپى»دە جۇۋاننىڭ ئاتا-ئانىسى چاشۋاق توي (مەشرەپ) ئۆتكۈزۈشتىن بۇرۇن قىزى ئۈچۈن بىر يۇرۇش ئالتۇن-جابدۇق، زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ۋە كىيىم-كېچەك تەييارلايدۇ. سورۇن ئەھلى يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن قىز مەخسۇس تەييارلانغان زىبۇ-زىننەتلەرنى تاقاپ، كىيىم-كېچەكلەرنى كىيىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئاندىن قىز شەرىپىگە مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «توي مەشرىپى»دىمۇ قىز-يىگىت، ساھىبخانا ۋە مېھمانلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ ئىپادىلىرى نامايان قىلىنىدۇ.

كۇچا ئۇيغۇرلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى بويىچە مەشرەپلەردىكى يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرىگە بەك ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرىدە ئۆي بويلاپ بولۇپ تۇرىدىغان قاتار مەشرەپلەردە، توي، مەشرىپى، باراۋەت مەشرىپى، نورۇز مەشرىپى قاتارلىقلاردا ئۇيغۇر، يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى نامايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، قاتار مەشرىپىدە ئادەتتە ساھىبخانا داستىخان سېلىپ تاماق تەييارلايدۇ، ھاللىقراق ئائىلىلەردە بىرەر قوي سويۇلىدۇ. ھال-كۈنى ئانچە ياخشى بولمىغان ئۆيلەردە ھېچبولمىغاندا بىرەر خورازنى بولسىمۇ قان قىلىپ مېھمانلارنىڭ شەرىپىگە داستىخان تەييارلايدۇ. كۇچا مەشرەپلىرىدىكى مەشرەپ شەكىللىرىنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن مەشرەپلەردىكى يېمەك-ئىچمەك ئادەتلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، «ئوغلاق تارتىشىش» مەشرەپلىرىدە ئوغلاقنى تارتتۇرۇپ قويغۇچى تەرەپ ئەمەس بەلكى ئوغلاقنى تارتىۋالغۇچى تەرەپ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە «ئوغلاق تارتىشىش»تىكى «ئوغلاق»نى تارتىپ ئالغۇچى تەرەپ ئاشۇ ئوغلاققا قوشۇلۇپ، بىر قانچە مالنى سويۇپ، بىر مەھەللىگە مەشرەپ قىلىپ بېرىدۇ. بەزى مەشرەپلەردە مەشرەپ يېرىملىشىپ، مەشرەپ ئىشتىراكچىلىرى ئارام ئېلىشقا ئولتۇرغان چاغدا تاماق تارتىلىدۇ. كۇچا مەشرەپلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ پولۇ، قورداق، شورپا قاتارلىق ئەنئەنىۋى تائاملىرىدىن باشقا يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان كۇچا چوڭ نېنى، ئۇزۇن زىخلىق كاۋاپ، كۇچا سۈيۈقئېشى، قېتىق-قايماق، زىبىب، شەربەت قاتارلىق تائاملار تارتىلىپ، كۇچانىڭ يەرلىك يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى نامايان قىلىنىدۇ.

كۇچا مەشرەپلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئادەتتە مەشرەپ ئۆتكۈزۈشتىكى مەقسەت-مۇددىئا ۋە مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «چىللاق مەشرىپى»، «سەيلە مەشرىپى»، «ئوغلاق مەشرىپى»، «قارلىق مەشرىپى»، «بەزمە مەشرىپى»، «قاتار مەشرەپ»، «سوقا مەشرەپ»، «نورۇز مەشرىپى»، «توي مەشرىپى»، «يۈز ئاچقۇ مەشرىپى»، «قوغۇن مەشرىپى»، «ھېيت مەشرىپى»، «جۇۋان مەشرىپى»، «ناماقۇللۇق مەشرىپى» قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ھەرقايسى تۈرلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بەلگىلىك ئويۇن تۈسىنىڭ بولۇشى ئاشۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چىلىم ئويۇنى، ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنى، قارلىق تاشلاش ئويۇنى، غاز ئويۇنى، جەرەن ئويۇنى، تۆكە ئويۇنى، نورۇز مەشرىپىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان تۈرلۈك تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ۋە باشقا ئويۇنلار كۇچا مەشرەپلىرىدىكى مۇھىم ئېتنوگرافىيەلىك ئادەتلەرنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىدۇر.

كۇچا مەشرەپلىرىدە يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەر بولۇشتىن سىرت قول ھۈنەرۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھويلا-ئاران مەدەنىيىتى، قاتناش-تىراسپورت ئادەتلىرى قاتارلىق كۆپ خىل مەدەنىيەت ئامىللىرىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

(ئاپتور: كۇچا ناھىيەلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن)

شىر توتېم مەدەنىيىتىنىڭ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدىكى ئىزناسى

ئېلشات ئەيسا

لوپنۇر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى — قاراسۇق مەدەنىيىتى، تاكار مەدەنىيىتى، ئاناۋ مەدەنىيىتى قاتارلىق دۇنيا مەدەنىيەتلىرى قاتارىدا كۆپ خىللىقى، رەڭدارلىقى، ئۆزگىچىلىككە ئىگە. لوپنۇر دىيالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈچ چوڭ دىيالېكتنىڭ بىرىدۇر. بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ رايونچانلىقى، مەھەللىۋىلىكىنىڭ روشەن ئىپادىسىدۇر. لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

جاڭ خۇانىڭ «ئەشيالار تەزكىرىسى»دە ساۋ ساۋنىڭ سىيانپىلارنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا ئاق بۆرە تېغىدا شىرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچۇرىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. پارس ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر شىر توتېم مەدەنىيىتىدە، شىرنى بويسۇندۇرۇش ئىمپېرىيەنىڭ شۆھرىتى، ھوقۇقىنىڭ ۋەكىلىدۇر دەپ قارايدۇ. ساۋ ساۋنىڭ ئاق بۆرە تېغىدا شىرغا يولۇقۇش ھېكايىسى پارس ۋە تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىكى شىر ئەپسانىلىرىنىڭ جاڭ خۇا تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

چىن تارىخىي مەنبەلىرىدە، شىر شەرقتە سۇلى (قەشقەر)، غەربتە ئىككى دەريا ۋادىسى، شىمالدا جۇرجانلار، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، ياۋروپانىڭ جەنۇبىغا تارقالغان. سەمەرقەنت شەھىرى ئەتراپىدا ياشايدىغان شىر كۆپ بولۇپ، «ئاسلان شەھىرى»

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

دەپ تەرىپلىنەتتى①.

چىننىڭ «تاغ-دەريالار قامۇسى»دا نۇرغۇن ھايۋانلار تەسۋىرى بولسىمۇ، شىر تەسۋىرى پۈتۈلمىگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ ئالدىدىكى بېزەك بۇيۇملىرى ئىچىدە، شىر نۇسخىسى يوق بولۇپ، چىندا شىرنىڭ تاش قاتلىمىسىمۇ بايقالمىغان، بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى شىر تېپىك ھالدا سىرتتىن كىرگەن مەخلۇقتۇر②. چىن سۇلالىسىدىكى گوپونىڭ «مۇتىيەنجى تەزكىرىسى»دە ««سونىنى» شىر، غەربىي يۇرتتا ياشايدۇ»③ دەپ يېزىلغان. مىلىق سۇلالىسىدىكى لى شىجىننىڭ «دورا-ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى»دا «شىر غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەردە ياشايدۇ»④. دەپ يېزىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان ئالىم ۋېن يەنشىننىڭ دەلىلى تېخىمۇ تولۇق ۋە تەپسىلىي بولۇپ، «شىر، چىندە ياشايدىغان مەخلۇق ئەمەس»⑤. دەپ يازغان. «پاراسەتلىك سۆزلەر قۇش-قۇزغۇنلار بابى»دا «شىر بولسا مۇشۇك ئائىلىسىگە تەۋە بولۇپ، يولۋاس، قاپلاننى يەيدۇ» دەپ يېزىلغان⑥. ئامېرىكىلىق خەنزۇشۇناس ئالىم شى فېينىڭ كۆرسىتىشىچە «سونىنى» سانسكرىت تىلى بولۇپ، «سىمىغا» سۆزىگە ئۆزگىرىشىدۇر، مىلادىدىن ئىلگىرىلا چىنغا كىرگەن. «شىر» قەدىمىي پارس تىلىنىڭ «شىر» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئەسىرلەر داۋامىدا شەرققە تارقىلىپ، چىنغا كىرگەن⑦. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئەسىرىدە تۈركىيچە «ئارسلان» ئاتالغۇسىنى ئۇچرىتىمىز. چىن دۆلىتىدە شىر يوق. چىننىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى شىرنىڭ ياشىشىغا ماس كەلمەيدۇ.

شىر تۆۋەندىكى ئۈچ خىل يول ئارقىلىق چىنغا تارقالغان. بىرىنچى يول، شىر ئىلاھلاشتۇرۇلغان مەخلۇق بولۇپ، چىن خەلقى ۋە غەربىي يۇرت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسى جەريانىدا ئېغىز ئارقىلىق چىنغا تارقالغان⑧. ئىككىنچى يول، چىن تارىخىي ئەسىرىدە شىر سوۋغاتلىق بۇيۇمى سۈپىتىدە چىنغا كىرگەنلىكى توغرىسىدىكى يازما «كېيىنكى خەننامە» پۈتۈلگەن، تۇنجى سوۋغاتلىق شىر مىلادى 87-يىلى ئارساك دۆلىتىدىن، 2-قېتىملىق سوۋغاتلىق شىر مىلادى 88-يىلى ئاشكان دۆلىتىدىن، 3-قېتىملىق سوۋغاتلىق شىر مىلادىي 133-يىلى سۇلى (قەشقەر) دۆلىتىدىن كەلتۈرۈلگەن دەپ بايان قىلىنغان⑨. ئۈچىنچى يول، شىر بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ئارقىلىق چىنغا كىرگەن بولۇپ، چىن بۇددا دىنىدىكى تۆت بۇدساتۋاسىنىڭ بىرى ۋېن جۇنىڭ كۇرسى، شىر، چىن خەلقلىرى ئارىسىدا جىن-شەيتانلارنى بويسۇندۇرىدىغان خاسىيەتلىك قۇد مەخلۇقى دەپ قارىلىپ ئەزىزلەندى.

شىر ئۇسسۇلىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا، «يېڭى تاڭنامە ئۇيغۇر تەزكىرىسى»دە ئۇيغۇرلاردا تۆگە ئويۇنى، شىر ئويۇنى، ئات ماھارىتى، ئارغامچا تارتىشىش ئويۇنلىرى بار. ئۇيغۇر شىر ئۇسسۇلى، چىن شىر ئۇسسۇلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە يېقىن مۇناسىۋەتكە ئىگە» دەپ خاتىرىلەنگەن⑩. «خەننامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «خان، ۋۇيى شەھىرىدىن شىر، كەركىدانلارنى تاللاپ كېلەتتى، ئاۋام شۇ مەخلۇقلارنى تەقلىد قىلىپ ئۇسسۇل ئويناپ، ئويۇن كۆرسىتەتتى» دەپ پۈتۈلگەن. ۋۇيى شەھىرى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھىرات شەھىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ⑪. بۈگۈنكى كۈندىمۇ، بۇ رايون شىرنىڭ ياشايدىغان، قوغدىلىدىغان رايوندۇر. ھىرات شەھىرى ئوتتۇرا ئەسىردە، تۈركىي تىللىق مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات ۋە سەنئەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان. شەرق ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىسى نەۋايى ھىراتتا تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان. نەۋايى بىر تەرەپتىن سەنئەت ئىشلىرىغا ھامىي چىقسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىي ئەدەبىياتىغا ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن بىر كىشىلىك تۆھپىسىنى قوشتى. ئەلشىر نەۋايىگە ئاتىلىپ ئۈستىگە «ئەمەلىي ئەمىر ئەلشىر» ئىمزاسى قويۇلغان ئەسەردىن «گۈلۈبەۋ ھەل-نەقىش توپلىمى»دىكى ئارسلان نەقىشىنىڭ مۇھەممەدى بەگ تەرىپىدىن كۆچۈرۈپ سىزىلغىنى بار بولۇپ، ساكسىيان يۇقىرىدىكى ئەسەرنى ئەلشىر نەۋايىنىڭ ئەسىرى دەپ ھېسابلايدۇ. ئەلشىر نەۋايىنىڭ نەزەرىدە غايىۋى سەنئەت چىن رەسساملىقى ئىدى. سىزغان شىر رەسىمى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن شىر تۇتېم مەدەنىيىتىنىڭ نەۋايى دەۋرىدىمۇ ئېتىبارغا، يۈكسەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

دىيارىمىزدا، شىر ئۇسسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى خوتەن، لوپ شىر ئۇسسۇلى، يەنە بىرى، لوپنۇر شىر ئۇسسۇلىدۇر. خوتەن، لوپ شىر ئۇسسۇلى قوي تېرىسىنى تەتۈر كىيىپ، يۈك ۋە رەختلەرنى بوياپ، شىرنىڭ نىقابىنى ياساپ، ئوينايدىغان قوش كىشىلىك نىقابلىق تەقلىدىي ئۇسسۇلدۇر. ئەپسۇسكى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۈگۈنگە كەلگەندە، خوتەن، لوپ شىر ئۇسسۇلىنى ئوينايدىغان ئادەم قالمىدى.

لوپنۇر شىر ئۇسسۇلى بولسا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھايۋانلارنى تەقلىد قىلىپ ئوينايدىغان ئۇسسۇللارنىڭ ئىچىدە دۆلەت

گۆھىرى ھېسابلىنىدۇ.

تالڭ دەۋرىدە ياشىغان بەي جۈيى ئۆزىنىڭ «غەربىي لىيالڭ ئويۇنلىرى» ناملىق شېئىرىدە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ئوينايدۇ يالغان شىرنى، ئۇيغۇرلار تارتىپ نىقاب،
ئالتۇن يالاتقان كۆزى، كۈمۈش يالاتقان چىشى،
ياغاچ بىلەن باش ياساپ، يىپ-يىپەك قۇيرۇق تاقاپ.
چۇلغىتىپ تۆكلۈك كىيىم، ئەگسە بىر جۈپ بەللىرىنى،
تۆكۈلگەندە تاغىل قۇم خۇددى ئۇن مىلڭ يول قاسساپ.
مەللە ساقال، چوڭقۇر كۆز ئىككى ئۇيغۇر سەھنىگە،
سەكرەپ كېلىپ سۆلىدى، تۇتۇپ قوللىرىدا «داپ»⑫.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، تالڭ دەۋرىگە مەنسۇپ بۇيۇملاردىن شىر ئۇسسۇلى ئويناۋاتقان بىر جۈپ رەڭلىك لاي قونچاق تۇرپان ئاستانە قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىندى، بۇ رەڭلىك لاي قونچاقنىڭ ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر بولۇپ، چىندىن تېپىلغان شىر ئۇسسۇللۇق لاي قونچاققا ئوپمۇئوخشاش ئىدى. 1997-يىلى لوپنۇر نىلڭ تۆمەنپۇر قەدىمي قەبرىستانلىقىدىن 15-نومۇرلۇق قەبرىدىن، 1600 يىل ئىلگىرىكى شىر نۇسخىلىق گىلەم تېپىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالايمىزكى، شىر قەدىمكى ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن توتېم ئوبرازىدۇر. سۇي، تالڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇسسۇللىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەلگىلىك تۆرتكىلىك رول ئوينىغان «شىر ئۇسسۇلى» تالڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن بارا-بارا ئاجىزلىششقا باشلىدى. كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىگە يات مەدەنىيەتلەر قاتارىدا «شىر ئۇسسۇلى»مۇ چەتكە قېقىلدى، چۈنكى ئىسلام دىنىدا جانلىقلارنىڭ ھالىتىنى تەقلىد قىلىش قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئۇسسۇلنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغاچقا، ھەر خىل تۇسالغۇلارنى يېڭىپ، كېيىنكى دەۋرلەرگىچە مەۋجۇت بولۇپ كېلەلىدى.

«ئۇيغۇر شىر توتېم مەدەنىيىتى» تەتقىقاتىغا دائىر مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان ماقالىلەر دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى «لوپنۇرشۇناسلىق»قا دائىر تەتقىقاتلاردۇر. بۇلار«لوپنۇرشۇناسلىق» تەتقىقاتىدىكى مۇھىم ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ.

نۆۋەتتىكى «لوپنۇرشۇناسلىق» تەتقىقاتىدا لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئاساسىي گەۋدە بولۇپ قالدى، مەزكۇر ئەسەر ئۇيغۇر شىر توتېم مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى تۇنجى ماقالە بولۇپ، ياش تەتقىقاتچىلارنىڭ لوپنۇر مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

«لوپنۇرشۇناسلىق» تەتقىقاتى ئەدەبىيات، مەدەنىيەت، جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق كۆپ ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال تەتقىقاتتۇر. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بىز «لوپنۇرشۇناسلىق»تىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، دىيالېكتىكىدىن باشقا ساھەلەرگە ئائىت مەزمۇنلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارالمىدۇق. جۇڭگو مىللەتلەر مەدەنىيىتى گۈلزارلىقىدا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ روناق تېپىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا. بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئاچقۇچى تەكلىماكانغا كۆمۈلگەن. تەكلىماكان بۈيۈك سەنئەتلەرنىڭ مەركىزى. قىممەتلىك ئارخېئولوگىيە مەنبەسى بولغان بۇ زېمىن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خاتىرە ئابىدىسى. بۇ مەدەنىيەتنى قېزىپ، رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرۇپ، خەلقىمىزگە مۇكەممەل بولغان مەدەنىيەت سىستېمىسى بەرپا قىلىپ بېرىش زىيالىيلىرىمىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى مۇھىم ۋەزىپىسىدۇر.

ئىزاھاتلار:

①، ② يالڭ يۈرۈڭ. شىر مەدەنىيىتى قىسقىچە مۇلاھىزە [J] خۇبېي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى، 2008. 3

③ گوپو. مۇتيەنجى تەزكىرىسى [M] شاڭخەي قەدىمي ئەسەرلەر نەشرىياتى، (فاكسىمال نۇسخىسى)، 1987.

④ لى شىجىن. دورا-ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى [M] بېيجىڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 51-قۇر، 1982.

⑤ ۋىن يەنشى 23-تۇم. [M] جاڭسۇ گۇاڭلىن قەدىمي ئەسەرلەر نەشرىياتى، (فاكسىمال نۇسخىسى)، 1990.

⑥ گوپو. پاراسەتلىك سۆزلەر. قۇش-قۇزغۇنلار بابى [M] شاڭخەي قەدىمي ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1990.

⑦ شى فېي. تالڭ دەۋرىدىكى سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت [M] جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1982. 191.

⑧ جاڭ جىجيې. شىرنىڭ شەرققە تارقىلىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش، [J] جۇڭگو پەن-تېخنىكا تارىخى، 2001. 4.

⑨ فەن خۇا. كېيىنكى خاننامە، [M] جۇڭگوۋا كىتاب ئىدارىسى نەشرىياتى، 1965.

⑩ خۇ باۋخۇا. جۇڭگونىڭ شىر مەدەنىيەت [J] گۇاڭشى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمي ژۇرنىلى، 2014. 6.

⑪ جۇن چاڭزى. جۇن چاڭزى سۆزلەر ئۈزۈندىلىرى، [M] جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشرىياتى، 1985.

⑫ ئىلتەرىش. قەدىمقى «شىرئۇسسۇلى» [J] شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى، 1999. 37.3.

(ئاپتور: جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناشلىق ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى پوستدوكتورانتى)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

11. ئەسىردىكى قاتناش ۋە يوچتا

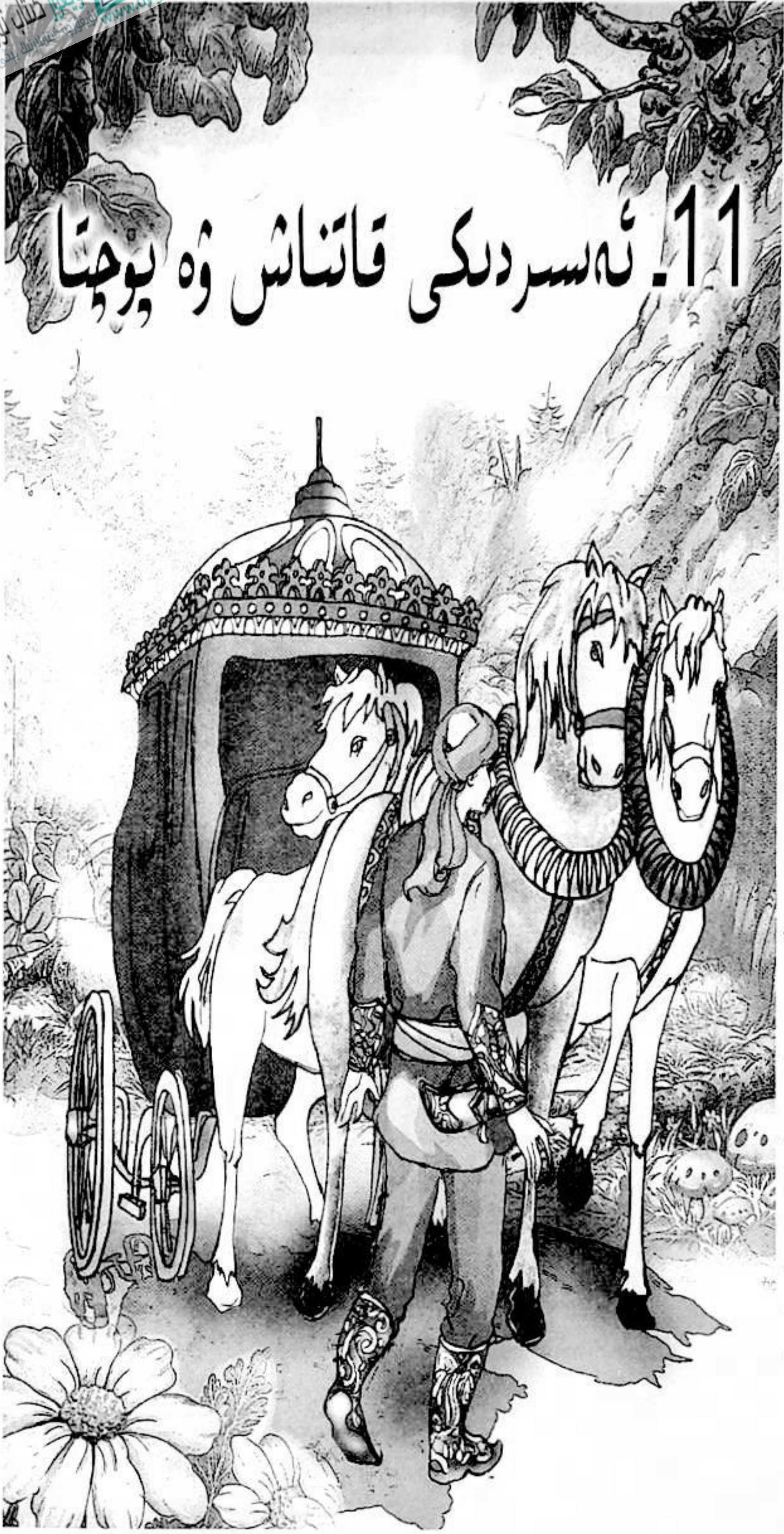

مامۇت قۇربان

سودىنىڭ راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە ئەجدادلىرىمىز كارۋان يوللىرىغا نىسبەتەن باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن. مېڭىش ئەپسىز بولغان يوللارنى تاشلاپ، يېڭى يوللارنى، قىسقا مۇساپىلىك يوللارنى بەرپا قىلغانىدى. مەسىلەن، كەلپىندىن ئاتۇشقا بارىدىغان ئىككى يول بار ئىدى. «يايدى تىم» يولىنى بويلاپ ماڭسا 450 چاقىرىم يول بېسىپ (يەتتە كۈنلۈك يول) ئاندىن ئاستۇن ئاتۇشقا يېتىپ باراتتى يوللار چۆل، تېتىرلىق بولۇپ، سۇ قىس ئىدى. ئەگەر بۇ يولنى كەلپىن باغلىق كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىنى بويلاپ 100 چاقىرىم ماڭسىلا ئۈستۈن ئاتۇشقا يېتىپ باراتتى. كەلپىنلىكلەر ئۈچتۇرپان، ئاسۇ، مارالبېشىغا كۆپ بارغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يوللار راۋان بولۇشى كېرەك ئىدى. ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان يول تاغلىق يول بولغاچقا هارۋا ماڭالمايتتى. ئاقسۇدىن، مارالبېشى يەكەن، خوتەنلەرگە، هەتتا تۇرپانغا بارىدىغان تارىم يولىدا يارىيار هارۋىلار ماڭالايتتى. ئاساسىي قاتناش قورالى يەنىلا ئېشەك، تۆگە، ئات ئىدى.

1. قاتناش

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا قاتناش ۋە سودا ئىشلىرىدا ئاساسەن يول يۈرۈشكە بىر قەدەر چىداملىق بولغان ئات، قېچىر، ئېشەك، تۆگىلەرگە تايىناتتى. يول-يوللاردا «چۈشكۈن» (1-توم، 622-بەت) قىلىپ، قونۇپ مەنزىلگە يېتىپ كېلەتتى. 11-ئەسىردىن بۇرۇن ۋە كېيىنمۇ «ئات» 1-توم، 48-بەت). ئاساسلىق قاتناش قورالى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر كۆپ ماڭىدىغان ئاۋات يوللارنى «ئەرتىك» (1-توم، 140-بەت) دەيدىغانلىقى مەلۇم، شۇ زامانلاردا زادىلا يۆنىلىشى ئۆزگەرمىگەن يوللارمۇ بولغان ئىدى. مەسىلەن، ئاقسۇدىن يەكەنگە بارىدىغان قۇم-دۆۋىلىق يول ئۇزۇن مۇساپىلىك يول ئىدى. بەزى يوللارنىڭ ئۈستىگە ماڭىدىغان تەرەپنى كۆرسىتىش ئۈچۈن «ئۇلا» (1-توم، 123-بەت) دېيىلىدىغان بەلگۈ تاشلىرىنى قويۇپ قوياتتى. مەسىلەن، ئالايلۇق، مارالبېشى تومشۇق تاغنىڭ شىمالىدىكى كەلپىن تاغلىرىنىڭ ئۈچىغا «چىم-چىم موللام» دەپ ئاتىلىدىغان، كەلپىننىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنى رىۋايەت قىلىدىغان بىر تاشنى قويۇپ

قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تۇمشۇققا بارىدىغان بىر يول بەلگىسى ئىدى. بۇ بەلگىلەر ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا يولغا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. ئۇلار كېرەك بولغان يەرلەر ۋە ئېرىق ئېشىك ئالدىغا «كۆۋرۈك» (1 ـ توم، 624 ـ بەت) سالاتتى. لېكىن بۇ كۆۋرۈكلەرنىڭ شەكلى بىر قەدەر ئاددىي بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە بەزىلىرىدە سۆكچەك ـ ياغاچ ئورۇندۇقلار بولسىمۇ، بەزىلىرىدە بولمايتتى. سۆكچەكلەردە كىشىلەر ياز كۈنلىرى سەگدەپ ئولتۇرۇشاتتى.

مۇشۇ دىيارىمىزدا 11 ـ ئەسىردە بىرەر دەرياغا ياكى كىچىككە چوڭراق بىرەر كۆۋرۈك سېلىنغان يەرنىڭ خارابىسىنى ئۇچراتمىدۇق. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قايىنام دەريا كېچىكسىز بولماس» (1 ـ توم، 507 ـ بەت) دېگىنىدىن قارىغاندا ھەرقانداق دەريانىڭ تېيىز يېرىدىن ئۆتكىلى بولاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «بويلىدى» (3 ـ توم، 467 ـ بەت) دېگەن سۆز ئاساسىدا «ئۇ سۇنى بويلىدى، يەنى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بويى بىلەن ئۆلچىدى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا كارۋانلار كېچىكتىن ئۆتۈش توغرى كەلسە،

1 ـ رەسىم ئاقسۇ دەرياسىدىن كېمە بىلەن ئۆتۈش (1906 ـ يىلى تارتىلغان)

پاتقاقلىقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئۆتكىلى بولىدىغان يەردىن ئۆتەتتى. 11 ـ ئەسىردە ئاقسۇ، ئىلى دەريالىرىدىن چوڭ دەريالاردا كۆۋرۈك بولمىغىنى بىلەن سال ياكى كېمە بار ئىدى.

كىشىلەر دەريادىن ئۆتىدىغان ۋاقىتتا سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن مۆلچەرلەپ ئاندىن كېچىپ ئۆتۈشكە بولسا

2 ـ رەسىم يېڭىسارغا كىرىش يولىدىكى بىر ياغاچ كۆۋرۈك (1906 ـ يىلى تارتىلغان)

كېچىپ ئۆتەتتى ياكى قېيىق ۋە سالغا ئوخشاش نەرسىلەردىن پايدىلىناتتى. كەلپىن قارا كۆتلۈك نۇخان تايىر (1917 ـ يىلى تۇغۇلغان)نىڭ 2015 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ماڭا دەپ بېرىشىچە: ئاتىسى تايىر ھاجى (1947 ـ يىلى 110 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن) 1880 ـ يىللاردا كەلپىندىن ئاقسۇغا يۈك تارتىپ بېرىپ، ئاقسۇ دەرياسىدىن تۆگىلەرنى كېمە بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقتىدا بىر تۆگىنىڭ ئۈركۈپ كېتىپ، دەرياغا چۈشۈپ كېتىپ، يۈكى بىلەن دەريادىن ئۈزۈپ چىقىپ كەتكەن، فىنلاندىيەلىك كارل، گۇستاپ، مانىېر ھېيىم «غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدا بۇنىڭدىن 100 يىل (1906 ـ ، 1908 ـ يىللىرى) ئىلگىرىكى ئاقسۇ دەرياسىدىن كېمە بىلەن ئۆتۈۋاتقان، ئىلى دەرياسىدىن كېمە بىلەن ئۆتۈۋاتقان ۋاقتىدىكى تارتىلغان رەسىمنى تېكەس دەرياسىنىڭ يېيىلىپ ئېقىۋاتقان

3 ـ رەسىم ئىلى دەرياسىدىن كېمە بىلەن ئۆتۈش (1906 ـ يىلى تارتىلغان)

يېرىدىن ئات بىلەن كېچىپ ئۆتۈۋاتقان ۋاقتىدىكى رەسىمنى، ئىلى «جىرغىلاڭ»دىكى ياغاچ كۆۋرۈك ۋە يېڭىسار كېچىدىكى ياغاچ كۆۋرۈكلەرنىڭ كۆرۈنۈشىنىمۇ بەرگەن.

4 ـ رەسىم ئىلى دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈش (1906 ـ يىلى تارتىلغان)

5 ـ رەسىم تېكەس دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈش (1906 ـ يىلى تارتىلغان)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل ئىلگىرى ئاقسۇ، ئىلى دەريالىرىدا كېمە قاتنايدىغانلىقنى، كۆۋرۈك سېلىش ئىمكانىيىتى بار يەرلەردە كۆۋرۈك سالىدىغانلىقنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «دىۋان»دا «ئۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاققان يېرىدىن ئۆتتى» (3-توم، 467-بەت) دەپ يازغىنىدىن

6-رەسىم ئىلى جىرغىلاڭدىكى ياغاچ كۆۋرۈك (1906-يىلى تارتىلغان)

قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر دەريا ياكى كېچىكلەرنىڭ تېيىز يېرىدىن ئۆتەتتى.

ئېسىمدە قېلىشىچە مەن 1960-يىلى 6-ئايلادا ئاقسۇ ئارالدىن ئاۋاتلىق مەستۇرەم ھەدە (ئوقۇتقۇچى، شۇ ۋاقىتدا 21-، 22 ياشلاردا ئىدى) مېنى ئات (ئارالدىن ئاقيارغا ئات بىلەن ئۆتەتتى)قا مىنگەشتۈرۈپ كەڭ كەتكەن ئارال كېچىكىدىن ئاقيارغا ئۆتكۈزۈپ قويغانىدى. ئۇ ۋاقىتدا مەن ئەمدىلا باشلانغۇچنىڭ 3-يىللىقنى تاماملاش ئالدىدا بولۇپ، ناھايىتى قورققانىدىم. ئۇ ۋاقىتتا ئاقيار ئوتتۇرا مەكتەپنىڭمۇ ئېتى بولۇپ، ئۇچتۇرپاننىڭ باشقا يېزىلىرىغىمۇ ئات قاتنايتتى.

مەكتەپ، ھۆكۈمەتلەردىمۇ ئات ئاساسلىق قاتناش قورالى ئىدى. 1956-يىللىرىدىن تاكى 1963-يىللىرىغىچە كەلپىن ئوتتۇرا مەكتەپنىڭمۇ ئېتى بار بولۇپ، بىزنىڭ قوتاندا تۇراتتى. ئەگەر كۇچا، شايا، باي، توقسۇ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئۇچتۇرپانغا كەلمەكچى بولسا ئالدى بىلەن ئونسۇغا كىرىپ، ئاندىن ئارالدىكى توشقان دەرياسىنىڭ يېيىلىپ ئاققان يېرىدىن ئاقيارغا ئۆتۈپ، ئاقياردىن ئۇچتۇرپانغا، ئاندىن «بەدەلئارت»قا باراتتى. قەشقەردىكى «تۇرغات»، «ئەركەشتام»، قورغاس، چۆچەكلەردىكى ئېغىزلار ئارقىلىق قىرغىزىستان، قازاقىستانلارغا چىقىشاتتى. ئەگەر قەشقەر ياكى مارالبېشىدىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغانلار بولسا، ئىنگەن تاغلىرى ۋە قۇرۇق ئۇزۇن تاغلىرىنى بويلاپ مېڭىپ ئاقياردىن ئۇچتۇرپانغا باراتتى.

ئاۋات يوللاردا كارۋانلار قونۇپ ماڭىدىغان قونالغۇلارمۇ بولۇپ، ئۇ يەر «چۇشتۇم» (1 - توم، 480 - بەت) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەرلەردە ئادەم قونۇپ ئۆتىدىغان سارايلار قونالغۇلار بار ئىدى. مەسىلەن، ئاقسۇ، ئونسۇ، ئۇچتۇرپان «شوليا قۇدۇق» (ساجىڭزى)، كەلپىن «چىلان قەدىمي شەھرى»، مارالبېشى «تۇمشۇق شەھرى» مارالبېشى «توقۇز ساراي»، «ياتقۇدۇق» قاتارلىق جايلار ئاقسۇدىن مارالبېشىغا بارىدىغان بىر قەدەر چوڭ ئۆتەڭلەر ئىدى. «ئىلى يولى يامان يول، چىلان بىلەن چۆل قۇدۇق» دېگەن قوشاقمۇ كەلپىن چىلان بىلەن تۇمشۇق ئارىلىقىدا ئۇزۇن مۇساپىلىك، جاپالىق، مۇشكۈل بۇ يولنىڭ مۇزئارت داۋىنىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئۆتەڭلەردە كارۋانلار قونماي ئۆتمەيتتى. كەلپىن «چىلان قەدىمي شەھرى» ئاقسۇ بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى چوڭ قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئۇزۇن كوچىسى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، كەڭلىكى 300 ـ 400 مېتىر كېلەتتى. بۇ يەر قەدىمدە كۈنىگە 90 ـ 100 نەپەر كارۋاننى قوبۇل قىلالايتتى. بۇ يەردىكى ئۆيلەردە تۆر ئوچاق ئىزنالىرى، سېلىق سۇۋاپ، ھاكلاپ قويغان تاملار ھازىرمۇ تۇرۇپتۇ. ئويۇلۇپ كەتكەن بۇ يولدىن ئۇزاق يىللىق قاتناش تۈگۈنى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىمارەتلەر خېلىلا مۇنتىزىم ئىدى. بۇ يەر ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تاشلىنىپ قېلىشقا باشلىغان. مەن 1964 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرى قاراكۆتلۈك مەخسۇت ئاكا (مەخسۇت توپ بېشى دەپمۇ ئاتىلاتتى) نىڭ ياردىمىدە، «كونا ئۆتەڭ» (جىيەكلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن يەرگە ئۈچ ئېشەك بىلەن ئوتۇنغا بارغانىدىم.

ئېسىمدە قېلىشىچە دەل ئۈچ كېچە-كۈندۈز يول بېسىپ، ئۆيگە يېتىپ كەلدۇق. شۇ ۋاقىتتا «جىيەكلىك» نىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە شەرقىي شىمالغا سوزۇلغان

بىر يول بولۇپ، يولنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە، ئۇستى ئېچىلىپ كېتىلگەن ئۆيلەر ۋە كۆپۈرۈلۈپ چۈشكەن بىر قۇدۇقنى كۆرگەنىدىم. ئۇ كىشىنىڭ دېيىشىچە بۇ يول بىلەن ئاقسۇغا بارغىلى بولىدىكەن. قۇرۇقلۇقتىكى يوللاردا تۆگە، ئۆگۈز ياكى ئات، «قاڭلى» (3-توم، 517-بەت) ھارۋىلاردا ئېغىرراق يۈكلەرنى سۆرەيتتى. ئەينى ۋاقىتتا تارىم بويلىرىدا ھارۋا، تۆگە، ئات، ئېشەك ئاساسلىق قاتناش قورالى ئىدى. كەلپىن بىلەن ئاقسۇ، ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى ئارىلىقىدا ھەتتا خوتەندىن ئاقسۇ، كۇچالارغىچە بولغان ئۇزۇن ئارىلىقتىمۇ ھارۋىلار قاتنايتتى. بۇ ھال تاكى 1970-يىللارنىڭ ئاخىرغىچە داۋاملاشقان ئىدى. 1968-يىلى ۋە 1969-يىلى ئاقسۇ كەلپىنگە بارىدىغان قاتناش توختاپ كېتىپ، ئۇدا ئىككى قېتىم ئاقسۇدىن كەلپىنگە پىيادە يۈرگەنىدىم. قەدىمكى يولدا ئاقسۇدىن-ئايكۆل، ئايكۆلدىن-كونا چىلان، كونا چىلاندىن كەلپىن ئاچا، كەلپىن ئاچالدىن كەلپىن بازىرىغا تۆت كۈندە كەلگەنىدىم. مەن 1969-يىلى 4-ئايدا قاراكۆل قىزىل تامغا ئۇتۇنغا كىرگەن ۋاقتىمدا ئۆتەڭ يولىدا، يەكەندىن چىققان مەپىلىك ھارۋىلارنى كۆرگەن ئىدىم. 1945-يىلى كەلپىن قاراكۆتلۈك ئابدۇراخمان قايىقان 50 تۆگە بىلەن 40 كۈندە ئۈرۈمچىگە يۈك تارتىپ كېلىپ، تۆگىلىرى يوقاپ ھەم كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئاتام قۇربان ئەھمەد 1940-يىللاردا 15 تۆگە بىلەن قاراشەھەرگە ھۆكۈمەت يۈكىنى ئېلىپ كېلىپ، ئىككى تۆگىسى ئۆلۈپ قايتىدۇ. بارماق كەلمىكى ئۈچۈن 80 كۈن كەتكەن.

1995-يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن كەلپىن قارا كۆتلۈك مۇھەممەد خۇكى (جۇغى كىچىك ئادەم دېگەن مەنىدە)نىڭ دەپ بېرىشىچە، تۇرپان كۇچا، تەرەپلەردىن ھەرەمگە بارىدىغانلار كەلپىن چىلان، تۇمشۇق، يەتتە قۇدۇق ئارقىلىق قەشقەرگە يەتتە كۈندە بارىدىغان چۆل ئارقىلىق ماڭماستىن، بەلكى كەلپىن چىلاندىن كەلپىنگە كىرىپ، كەلپىننىڭ باغلىق كەنتىنىڭ ئايىغى ئارقىلىق ئىككى كۈندىلا ئۈستۈن ئاتۇشقا بارىدىغان يول بىلەن ماڭاتتى. بۇ يول 200 يىلدەك داۋاملاشقان ۋە بىخەتەر ئىدى.

ئۇيغۇرلار بەزى دەريا كۆللەردە «كېمە» (3-توم، 324-بەت) ئارقىلىق ئۆتىدىغانلىقى مەلۇم، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار كېمىنى «كېمە»، باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر «كېمە» (3-توم، 324-بەت) دېيىشەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي قىپچاقلارنىڭ «ئۇچان» (1-توم، 166-بەت) دېيىلىدىغان ئىككى يەلكەنلىك كېمىسىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما «دىۋان»دا ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن. لېكىن بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى بولغان قىپچاقلار شۇ دەۋرلەردە شامالدىن پايدىلىنىشنى بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مۇھىم پاكىت. تۈركىي تىللىق خەلقلەر دېڭىز قاتناش ۋاسىتىچىلىرى توختايدىغان يەرنى «تامغا» (1-توم، 553-بەت) دېيىشەتتى. «دىۋان»دىكى «تاغنى ئوقرۇق بىلەن ئەككىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن بۆككىلى بولماس» (1-توم، 136-بەت) دېگەن سۆزلەردىن، ئەينى ۋاقىتتىكى كېمىلەر زادى قانچىلىك چوڭلۇقتا ياسالغان بولغىيتتى. بىز بۇنى بىلمەيمىز. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا كېمە ھەققىدە توختىلىپ: «كېمىگە ئولتۇرۇپ ئىلى سۈيىدىن ئۆتتۇق، ئۇيغۇرلار تەرەپكە يۈزلىنىپ، مىڭلاق ئېلىنى ئالدۇق» (3-توم، 324-بەت) دېگەن قوشاقنى يېزىپ قالدۇرغىنىدىن قارىغاندا ئىلى دەرياسىدا 15 — 20 ئادەم سىغقىدەك كېمە بار ئىدى.

كۆل، دەريا بويلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان قاتناش ۋاسىتىسى «قېيىق» (1-توم، 251-بەت)، يوغانراق تەڭلىگە ئوخشاپ كېتىدىغان كىچىكرەك قېيىق «ئۇلاق» (1-توم، 92-بەت)لارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا توغراق، تېرەكلەرنىڭ كۆتەكلىرىدىن ئويۇپ ياسىلاتتى. سىغىمى كىچىك بولۇپ، ئات-ئۇلاق سۇغۇرۇش ۋە ئۈزۈم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان «ئۇلاق» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئۇلاق تاكى ھازىرغىچە ئۆز نامىنى ساقلاپ كەلمەكتە. كەڭ سەھرالىرىمىزدا ئۇلاق يەنىلا تېرە ئاشلاش، سۇ ساقلاش، ھايۋانلارنىڭ يەم-خەشەكنى تۆكۈپ بېرىدىغان نەرسە سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە.

ياڭ شىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ئىشلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قاتناش قورالى تۆگە، ئات،

كالا هارۋىسى (يارىيار هايۋا) ئىدى. ئادەملەر ئولتۇرىدىغان كالا هارۋىلىرىنىڭ ئۈستىگە كىگىز بىلەن ئۆي ياسالغان بولۇپ، بۇنداق هارۋا «چېدىر هارۋا» (مەپە) دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىيە 843-يىلى ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن تاڭ زېمىنىغا قايتقان تەيخې مەلىكە ۋە ئۇنىڭ هەمراهلىرى نەچچە ئونلىغان چېدىر هارۋىغا ئولتۇرۇپ كەلگەنلىكى، بۇ يوللاردا كارۋانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرىدىغانلىقى، مىلادىيە 780-يىلى تاڭ زېمىنىدىن شىمالغا قايتقان 900 نەپەر ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز مىڭ تەپەك تاۋار-دۇردۇن، نەچچە ئون مىڭ تۇياق ئات تۆگىنى، بىرلىكتە ئېلىپ ماڭغانلىقى دالىنىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 773-يىلى) ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتىغا قايتقاندا، ئىنئام قىلىنغان ۋە ئاتنىڭ باهاسىغا سۇندۇرۇپ ئالغان نەرسە-كېرەكلىرىنى 1000 دىن ئارتۇق هارۋىغا بېسىپ ماڭغان»① لىقى هەققىدە ئۇچۇر بەرگەن، ئۇ كىتابىدا يەنە «ئۇيغۇرلاردا دەريادىن ئۆتكەندە ئىشلىتىدىغان تۇلۇممۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۇزاق ئۆتمەي، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدىكى چارۋىچىلارنىڭ قولىدا تۇلۇمنى كۆرگەندى. ئۇلار قوي تېرىسىنى تۇلۇم قىلىپ، ئىچىگە هاۋا توشقۇزغاندىن كېيىن، ئۇ سۇ ئۈستىدە لەيلەيتتى ياكى ئۇلار ياغاچ سالنى تۆگىگە سۆرىتىپ دەريادىن ئۆتەتتى» ② دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار قوي، ئۆچكىلەرنىڭ تېرىسىنى «تۇلۇم»چە سويۇپ قۇيقاسىزلاندۇرۇپ، ئاندىن ئاشلاپ تۇلۇملارنى ياسايتتى. ئۇلار خېلى بۇرۇنلا هاۋا تولدۇرۇلغان تۇلۇمنىڭ سۇدا لەيلەيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، تولۇملارغا يەلنى تۆمۈرچىلەرنىڭ «كۆيەك»كى بىلەن بېرەتتى.

مەهمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ياباقۇلار بىلەن تاتارلار «كەلەك» دېگەن سۆزنى «تار» (3-توم، 202-بەت) دەپ قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر «سال» (3-توم، 214-بەت) دەپ ئاتىشاتتى» دەپ يازىدۇ. ئۇ «سال» هەققىدە توختىلىپ: «سال بىر نەچچە تۇلۇمغا يەل بېرىلىپ ئاغزى باغلىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار بىر-بىرىگە چېتىلىپ، سۇنىڭ ئۈستىدە سۇپىغا ئوخشاش بىر نەرسە ياسىلىدۇ. كېيىن بۇنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ سۇدىن ئۆتىدۇ. بۇ قومۇشلاردىنمۇ ياسىلىدۇ. ياباقۇ، تاتار تىللىرىدا تار دېيىلىدۇ» دەپ چۈشەندۇرگەن. «سال» دېگەن سۆز بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز مەنىسىنى يوقاتقىنى يوق. «سال» ئەينى ۋاقىتتا بەدرا ياغاچلارنى سۆگەت تېلىنى ئوتتا پۇچىلاپ ياكى ئارقان (چىغ ئارقان) بىلەن بىر-بىرىگە چاپراس قىلىپ چېتىپ ياسىلاتتى.

2. پوچتا

مەهمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا «ئۇلاغ» (1-توم، 165-بەت)، دېگەن سۆزنى ««بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تېز يۈرىدىغان پوچتىخانىنىڭ يوللاردا يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى»، دەپ ئىزاهلىغان بولسا، «چۇپغا» (1-توم، 553-بەت) دېگەن سۆزنىمۇ بۇنىڭغا يېقىن بىر مەنىدە «تېز يۈرەر پوچتىچىنىڭ يوللاردا يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى، مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا ئورنىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ» دەپ ئىزاهلايدۇ. تېز يۈرەر پوچتىچى پەقەت بەلگىلەنگەن ئاتنىلا مىنىپ كېتەتتى. هەر بەش تىم (تەخمىنەن 25-30 كىلومېتىر) ئارىلىقتا ئات ساقلايدىغان ئورۇنلار بار ئىدى. كەلپىن «يايدى تىم»، «كونا چىلان»، «چۆل قۇدۇق» قاتارلىق يەرلەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئاتلار بولاتتى. 11-ئەسىردە بەزى يوللار ياخشى ئەمەس ئىدى، هەتتا بەزى ئۆتكەللەردە بولاڭچىلارمۇ بار ئىدى، بەزى يەرلەردە كەلكۈن تۈپەيلىدىن ئىككى-ئۈچ كۈنگىچە يولدىن ئۆتكىلى بولمايتتى. بەزى يەرلەردە بولسا ئادەم ئاسانلا ئادىشىپ قالاتتى. بەزى يەرلەردە هارۋا مېڭىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كەلپىندىن ئۈچتۇرپانغا بارىدىغان ئۈچ يول بولۇپ، پەقەت بىرلا يولدا تۆگە بىلەن ماڭغىلى بولاتتى. قالغان ئىككى يولدا ئات ياكى ئېشەك بىلەن ماڭغاندىلا ئوڭۇشلۇق ماڭغىلى بولاتتى.

«دىۋان»دا يېزىلغانلاردىن قارىغاندا، خەۋەرلەشىش جەهەتتە پوچتىچىلارنىڭ تېز مېڭىپ خەۋەر يەتكۈزۈشى بىر مەجبۇرىيەت ئىدى. ئۇيغۇرلار يىراق سەپەرنى «ئەشكىن» دېگەنگە ئوخشاش، تېز يۈرىدىغان ئاتلىق پوچتىچىنى «ئەشكىنچى» (1-توم، 147-

بەت) دېيىشەتتى. ئەينى زاماندا خەۋەرلىشىش، خەت ئەۋەتىش ياكى گەپ ئېيتىپ بېرىش شەكلى بويىچە بولاتتى. ئۇلار خەت ـ چەكنى «بىتىك» (1 ـ توم، 302 ـ بەت) دېيىشەتتى. ئۇلار مۇشۇ سۆز ئاساسىدا، بىرىنىڭ ئۆيىگە ياكى باشقا بىرىگە خەت ئەۋەرتىشنى «بىتىك ئۆتكۈزمەك» (1 ـ توم، 302 ـ بەت)، ئىككى ئادەمنىڭ ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە خەت ئەۋەتىشكەنلىكىنى بولسا «يىتۇك ئۆتكۈزمەك» (1 ـ توم، 3091 ـ بەت) دېيىشەتتى. پوچتىچىنى ئۇيغۇرلار «پالانى پوچتا» دەپ ئىسمى بىلەن چاقىراتتى. كەلپىندە 45 يىل پوچتىچىلىق قىلغان مەمەت ئىسمىلىك بىر پوچتىچىمۇ ئۆتكەن.

خەۋەرلىشىش ئىشىنى كۆپىنچە كارۋانلار بىلەن خەۋەرچىلەر قىلاتتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر كارۋاننى «ئارقىش» (1 ـ توم، 131 ـ بەت) دېيىشەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆز ئاساسىدا «يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرۈر» دېگەن تەمسىلنى يېزىش ئارقىلىق كارۋاننىڭ خەۋەر يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. «دىۋان»دا «ئۇنىڭ ئارقىشى كەلدى» (1 ـ توم، 131 ـ بەت) دېگەن سۆز «ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى» دېگەنلىك بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، چوڭ يول ئۈستىدە كارۋانلار كېلىۋاتقان بولسا ئۇلارنىڭ خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئېلىپ كېلىشكە ئالدىن خەۋەرچى ئەۋەتىلەتتى. بۇ خىلدىكى خەۋەرچىلەرنى بولسا «يۈگۈرگەن» (3 ـ توم، 73 ـ بەت) يەنى «تېز يۈرەر» (3 ـ توم، 48 ـ بەت) دەپ ئاتىشاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا بىرەر مېھماننىڭ كېلىۋاتقانلىقى خەۋىرى بىر ـ ئىككى كۈن بۇرۇن كېلەتتى. خەت ـ چەكلەر چوڭ يول بىلەن توشۇلاتتى. ئۇچتۇرپان، كەلپىن، ئاقچى، باي، شايار قاتارلىق چوڭ قاتناش تۈگۈنىدىن يىراق يەرلەرگە خەت ـ ئالاقە چوڭ يولدىن ئايرىپ ئېلىنغاچقا كىشىلەرنىڭ قولىغا بىر ـ ئىككى كۈن ھەتتا بىر ئىككى ئاي كېچىكىپ تەگكۈزۈلەتتى. ئاتاھنىڭ دەپ بېرىشىدىن قارىغاندا كونا تۇرپاندىن خەت ـ ئالاقە كەلپىنگە ئۈچ ئايدا كېلىدىكەن.

1965 ـ يىللارغىچە پوچتىچىلار بۇ يوللارنى ئات بىلەن ماڭاتتى. ئات تېز يۈرۈش جەريانىدا تەرلەپ، قىزىپ كەتكەنلىكىنى «دىۋان»دا «ئات مېڭىپ قىزىپ كەتتى» (1 ـ توم، 391 ـ بەت) دەپ بىلىپ، ئات ئالماشتۇراتتى. ئاتنى يېتىلەپ سوۋۇتاتتى. مەن كىچىك ۋاقتىمدا كەلپىن ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىشچىسى ھېزىبەك (1904 ـ يىلى كەلپىن شۆتاڭدا تۇغۇلغان)نىڭ ھۆكۈمەت دەرۋازىسى ئالدىدا، تەرلەپ كەتكەن ئىككى ـ ئۈچ ئاتنى داۋاملىق يېتىلەپ يۈرگەنلىكىنى كۆرەتتىم. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا «ئۇ ماڭا ئات ئىبەرتتى» (3 ـ توم، 596 ـ بەت) دەپ يازغىنىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا، ئۇزۇن يول يۈرگەندە بىر ـ بىرىگە ئات ئەۋەتىپ بېرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇراتتى.

بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق خەلقلەر دۈشمەننىڭ باستۇرۇپ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى يەتكۈزۈپ ۋە خەلقنىڭ جەڭگە تەييارلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشى ئۈچۈن، ئېگىز لىكلەرگە «قارغۇ» (1 ـ توم، 555 ـ بەت)، قارغۇي دېيىلىدىغان مۇنار شەكلىدىكى تۇرالارنى ياساشاتتى ۋە ئۇ يەردە ئوت يېقىش ئارقىلىق دۈشمەننىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بېرىشەتتى. بۇنداق جايلاردىن كەلپىننىڭ قاراكۆت كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان «قارغۇي جىلغىسى»دىكى «قارغۇي» دەپ «ئەسكەنت قەدىمىي شەھىرى»گە خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن «ياسالغان (مىلادىيە 9 ـ ئەسىرلەردە تاشلىۋېتىلگەن) تۇردىن ئىبارەت.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

① ياڭ شىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى 242 ـ بەت .

② يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش.

③ كارىل. گۇستاب. ماننىر ھېيىم «غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.

④ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 1981 ـ يىلى 2 ـ توم، 1984 ـ يىلى.

⑤ دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2 ـ توم، 1984 ـ يىلى.

⑥ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 3 ـ توم، 1984 ـ يىلى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پېنسىيونېرى)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

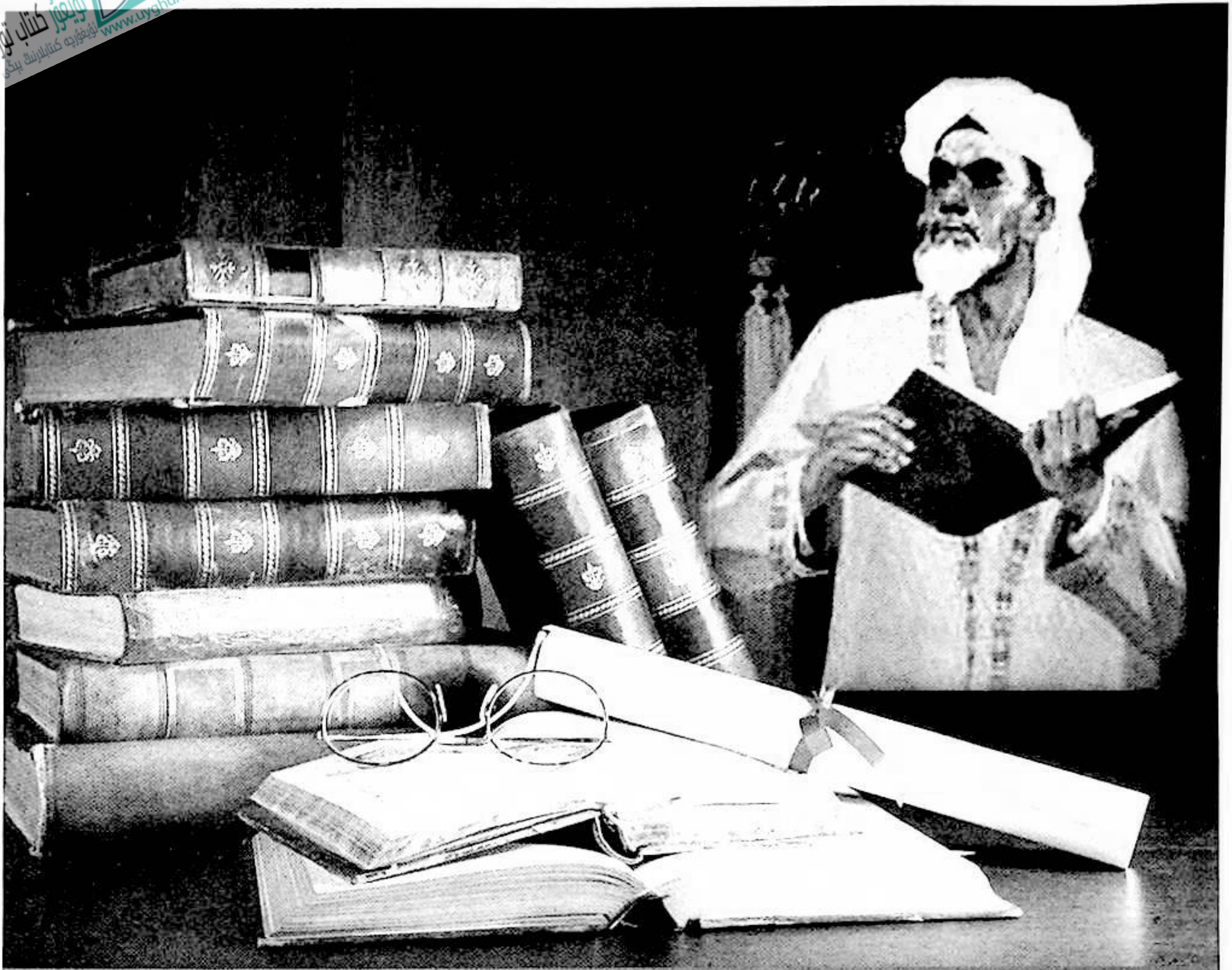

«قۇتادغۇبىلىگ»تىكى لائىكلىق چۈشەنچىسى

يۈسۈپجان ياسىن

قاراخانىلار دەۋرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى دۆلەت ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ شەرتلىرى ۋە ھۆكۈمدار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق - مەجبۇرىيەت مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختالغان، بولۇپمۇ جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ۋىجدانىغا ۋە ئېتىقادىغا ھۆرمەت كۆرسىتىشنى تەشەببۇس قىلغان بىر سىياسەت - قانۇن كىتابىدۇر. بۇ كىتاب يالغۇز ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېلىمىزنىڭ شۇنداقلا دۇنيانىڭ سىياسىي، قانۇنچىلىق تارىخىدىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بىر ئەسەر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەۋەللۇتىغا مىڭ يىل بولۇپ قېلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈنلەردە، كىلاسسىكلارنى تەتقىق قىلىشنىڭ تارىخى ۋە رېئال ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور بولىدۇ. بىز بۇ ئارقىلىق دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ ئاقىلانە تاللاش ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرەلەيمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ»دە ھۆكۈمدان كۈنتۇغدىنى ئادىل قانۇنغا، ۋەزىر ئاي تولدىنى بەخت-

سائادەتكە، ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى ئەقىل-پاراسەتكە، ئودغۇرمىشنى ئاقىۋەتكە سىمۋول قىلىش ئارقىلىق دۆلەت ئىدارە قىلىشنىڭ ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈرۈپ، قارا خانىلارنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىدېئال دۆلىتى بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان، بولۇپمۇ دۆلەتنى شەخسلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىرادىسى ياكى دىنىي يول (شەرىئەت) بىلەن ئەمەس، ئەقىلگە تايانغان ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشتەك ئىلغار ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇگۈنكى ئۇقۇم بويىچە ئېيتقاندا، يۈسۈف خاس ھاجىب سوتسىيال، دېموكراتىك ۋە لائىك بىر ھاكىمىيەت شەكلىنى تەشەببۇس قىلغان. ئەلۋەتتە يۈسۈف خاس ھاجىب ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەت شەكلى «قانۇن دۆلىتى»دۇر.

«لائىك» دېگەن نام ئەسلىي لاتىنچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «دىندارلار سىنىپىغا ئائىت بولمىغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، كېيىن بۇ سۆز فىرانسۇزچىغا قوبۇل قىلىنىپ، «دۆلەت ئىدارە قىلىشتا دىن بىلەن سىياسەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىش»، «كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد ۋە ئىبادەت ئەركىنلىكىنى قوغداش» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، لائىكلىق دۆلەتنى دىنىي پرىنسىپلارغا ياكى شەرىئەتكە ئاساسەن ئەمەس، ئەقىلگە تايانغان قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش كېرەك دېگەننى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدۇر. بۇ چۈشەنچە ئىنسانلارنىڭ ئەقىل، بىلىم ۋە سىياسىي ئىقتىدارىنىڭ يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە تېئوكراتىك ھاكىمىيەت (دىنىي دۆلەت)تىن دېموكراتىك ھاكىمىيەتكە قاراپ يۈزلىنىشىنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دىن بىلەن سىياسەتنىڭ بىر-بىرىنى كونترول قىلىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىنسانلارنىڭ ۋىجدان ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ۋەتەنداشلىق سالاھىيىتىنى قوغداش ۋە قانۇنچىلىق ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بىر ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى. شۇڭا بۇ چۈشەنچە دىنىي جەھەتتە دۆلەتنىڭ ۋەتەنداشلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۇلارنى ئېتىقادىغا قاراپ پەرقلەندۈرمەسلىكنى، ھەرقانداق بىر ئېتىقادنىڭ، بولۇپمۇ بىر جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئېتىقادنىڭ ئاشۇ جەمئىيەتتىكى ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلغان ئىنسانلارنىڭ ئېتىقادىغا بېسىم قىلىشىغا يول قويماسلىقنى، دۆلەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ۋەتەنداشلار بىلەن ھېچقانداق بىر دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ۋەتەنداشلارغا باراۋەر ۋە تەرەپسىز مۇئامىلە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. قىسقىسى، لائىكلىق دېگەندە دىن بىلەن دۆلەت ئىشلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىش، ۋەتەنداشلارنىڭ ۋىجدان، ئېتىقاد ۋە ئىبادەت ئەركىنلىكىنى قوغداش دېگەن مەنە نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئەلۋەتتە بىر دۆلەت ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى يولغا قويماي تۇرۇپ، شۇ دۆلەتتە باراۋەرلىكنى ۋە دېموكراتىيەنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى قىيىن.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، لائىكلىقتىن «دىنسىزلىق» ياكى «دىنغا قارشى تۇرۇش» دېگەن مەنە چىقمايدۇ. لائىكلىق دىننى ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن ئايرىش ئارقىلىق، ئۇنى سىياسەتنىڭ، مەنپەئەتنىڭ، زوراۋانلىقنىڭ ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قېلىشتىن خالىي قىلىپ، جەمئىيەتتە ھەقىقىي ئېتىقادنى نامايان قىلىش، ۋەتەنداشلار ئوتتۇرىسىدا دىنىي زىددىيەت چىقىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىلمىي چۈشەنچىنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئەخلاقىي ئۆلچەم بىلەن ياشاش، قۇرۇق ئەقىدىلەردىن يىراق تۇرۇشتەك ساغلام ۋە زامانىۋى روھىي ھالەتنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگىنىدەك، بىر لائىك دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى دۆلەتنى ئېتىقاد سىستېمىسى بويىچە ئەمەس، دىندىن خالىي قانۇن (مەدەنىي قانۇن) بىلەن ئىدارە قىلىش، ھەركىمگە دىننى ئەركىن ھالدا تاللاش پۇرسىتى بېرىش، ھېچكىمنى ۋىجدانىنىڭ ئىلھامى بىلەن قوبۇل قىلغان دىنىدىن توسىماسلىق، ھېچكىمنى ھېچقانداق بىر دىنغا زورلىماسلىقتۇر.

لائىكلىقنى ھەرگىزمۇ ئىسلامىيەتكە ياكى باشقا ھەرقانداق بىر دىنغا خىلاپ بىر تۈزۈم دەپ قاراشقا بولمايدۇ. لائىكلىق ئىسلامىيەتنىڭ روھىغا ئۇيغۇن بولغان بىر ھاكىمىيەت شەكلى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئىسلامىيەت مۇقىم ۋە ئۆزگەرمەس بىر ھاكىمىيەت شەكلىنى بېكىتىپ بەرگەن ئەمەس. ئىسلامىيەتتە نەزەرىيە سۈپىتىدە ئىجتىمائىي تەرەققىيات، ئۆزگىرىش ۋە ئېھتىياجغا ئۇيغۇن بىر سىياسىي تەشكىلاتنى بەرپا قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىلگەن. ئىسلامىيەت ۋەھيى، تۇيغۇ ۋە ئەقىلگە تايانغان بىر دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاللاھنىڭ ھېكمىتىنى، ھاياتلىقنىڭ ۋە ئالەمنىڭ قانۇنىيىتىنى چۈشىنىشتە، دۇنياۋى ھاياتقا ئائىت ئىشلارنى رەتكە سېلىشتا، ئىجتىمائىي بەخت-

سائادەت يارىتىشتا، دۆلەت باشقۇرۇشتا ۋە ئېھتىياجنى
قامداشتا، ئەقىلگە، تەپەككۇرغا، بىلىمگە، ئىزدىنىشكە،
ئىجتىھاتقا، ئىسلاھاتقا ۋە ھەمكارلىققا مۇراجىئەت قىلىشنى
تەرغىب قىلىدۇ، بولۇپمۇ ئەقىلنىڭ خاسىيىتىنى بەكرەك تە-
كىتلەيدۇ. «ئىنساننىڭ دىنى ئەقلىدۇر، ئەقلى يوقنىڭ دى-
نىمۇ يوق»، «ھەرنەرسىنىڭ بىر ئاساسى بار، مۆئمىننىڭ
ئاساسى ــ ئەقلىدۇر»، «بىر سائەتلىك تەپەككۇر بىر كې-
چىلىك ئىبادەتتىنمۇ خەيرلىكتۇر»، «ئىنسان ئاخىرەتتە
ئەقلىگە لايىق ئورۇنغا ئېرىشىدۇ» دېگەن ھەدىستىمۇ
ئەقىل، تەپەككۇرنىڭ ئىسلامىيەت ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتى-
كى ئەھمىيىتى، يېتەكچىلىك ئورنى گەۋدىلەندۈرۈلگەن①.
شۇڭا ئىسلامىيەتتە زامان، ماكان ۋە شارائىتنى نەزەرگە
ئالغان ھالدا، دۆلەت ئىدارە قىلىشتا مەشرۇتىيەن (قانۇنىي-
لىق)، ئادالەت، سالاھىيەت، كېڭىشىش، ئەخلاق ۋە ئىن-
سانغا ھۆرمەت كۆرسىتىش مۇھىم پرىنسىپ قىلىنغان ②.

ئىسلامىيەت دىنغا ئېتىقاد قىلىشتا ھۆر ئىرادىنى ۋە
ۋىجداننىڭ قوبۇل قىلىشىنى شەرت قىلىدۇ. بىر ئىنساننىڭ
ئىسلامىيەتنى دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى تامامەن شۇ
كىشىنىڭ ھۆر ئىرادىسىگە باغلىقتۇر. گۇناھلىق ئىشلاردىن
ساقلىنىشمۇ يەنە شۇ كىشىنىڭ ۋىجدانىغا باغلىق بولىدۇ.
«قۇرئان پەقەت پۈتۈن جاھان ئەھلى ئۈچۈن ۋەز-نەسى-
ھەت» (سۈرە قەلەم 52-ئايەت) بولغاچقا، مۇسۇلمانلار
بىر-بىرىنى «قۇرئان كەرىم»دە سۆزلەنگەن ئەقىدە ۋە
ئەخلاقىي ئۆلچەملەرنى ئەمەلدە كۆرسىتىشكە تەۋسىيە قى-
لىدۇ، ئەمما بۇ مەسىلىدە ھەرگىزمۇ زورلاش ئۇسۇلى قول-
لىنىلمايدۇ، كىشىنى زورلاش ئارقىلىق دىن يولىغا باشلىغى-
لى بولمايدۇ. «قۇرئان كەرىم»دىمۇ «دىنىدا زورلاش
يوقتۇر» (سۈرە بەقەرە، 256-ئايەت)، «سەن پەقەت ۋەز-
نەسىھەت قىلغۇچىسەن. سەن ئۇلارنى ئىمانغا مەجبۇرلىغۇ-
چى ئەمەسسەن» (سۈرە غاشىيە ، 21- ، 22-ئايەتلەر)،
«ئەگەر پەرۋەردىگارىڭ خالىسا ئىدى، يەر يۈزىدىكى
ئىنسانلار بىراقلا ئىمان ئېيتقان بولاتتى، شۇنداق ئىكەن
سەن ئۇلارنى مۇسۇلمان بولۇشقا مەجبۇرلامسەن» (سۈرە
يۇنۇس، 99-ئايەت) دېيىلىدۇ. ئەگەر بىر دۆلەتتە دىن ھا-
كىمىيەتنىڭ كۈچى ياكى زورلۇق ئارقىلىق ئىنسانلارغا
مەجبۇرىي تېڭىلسا، ئۇ دۆلەتتە تەبىئىي ھالدا ساختا دىن-
دارلىق ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، ھاكىمىيەت نۇرغۇن ۋەتەنداش-
لارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ، ئىجتىمائىي تەرتىپتە بۇزۇ-
لۇش بولىدۇ، شۇنىڭدەك يەنە ئەقىل، تەپەككۇر ۋە بىلىم-
گە تايانمىغان، «دۇنيالىق» بىلەن «ئاخىرەتلىك»نىڭ
چەك-چېگراسىنى ئايرىمىغان، ئۆز جەمئىيىتىدە ئىلمىي
مۇھىت ياراتمىغان ئىنسانلارنىڭ ئېتىقاد دۇنياسىغىمۇ بىمە-
نە پىكىرلەر، خۇراپىي چۈشەنچىلەر، يات ئامىللار چاپلىشى-
دۇ. جەمئىيەتتە ساختا پەتىۋالار يامراپ، نادانلىق، جاھا-
لەت ئەۋج ئالىدۇ، پىرقە-مەزھەپلەر پەيدا بولۇپ، بىر
پۈتۈن جەمئىيەت، بىر پۈتۈن مىللەت «دىن» نامىدىكى
غەيرىي ئەقىدىلەرنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا پارچىلىنىشقا يۈزلە-
نىدۇ. دىنىنىڭ ئوبرازىمۇ خۇنۇكلىشىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمە-
كى، لائىكلىقنى «قۇرئان كەرىم»دىكى «ئەقىل»، «تە-
پەككۇر»، «بىلىم»، «ۋىجدان»، «ئېتىقاد ئەركىنلىكى»،
«دۇنياۋى ھايات»، «ھاكىمىيەت»، «قانۇن»، «ئادىل-
لىق»، «باراۋەرلىك» ئۇقۇملىرىنىڭ سىياسىي ساھەدىكى
ھەقىقىي گەۋدىلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ.

لائىكلىق چۈشەنچىسى غەربنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
خىدا كۆپ مۇنازىرە قىلىنغان، 1789-يىلىدىكى فرانسىيە
بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، غەربلىكلەرنىڭ سىياسىي،
قانۇن، پەلسەپە ۋە ئىلاھىيەت پەنلىرىدە مۇھىم بىر ئۇ-
قۇمغا ئايلانغان. شۇنىڭدەك يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان
غەرب دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ مۇھىم بىر ئالا-
ھىدىلىكىنى تەشكىل قىلغان بىر ھاكىمىيەت شەكلىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىگ» ئادىل قانۇن، بەخت-سائادەت،
ئەقىل-پاراسەت ۋە ئاقىۋەتتىن ئىبارەت تۆت پېرسوناژ
ئوتتۇرىسىدىكى دىيالوگتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ
تۆت پېرسوناژنىڭ بەلگىلىك بىر ئىجتىمائىي رولى بار.
بۇنىڭ ئىچىدە ئاقىۋەتكە سىمۋول قىلىنغان ئودغۇرمىش
دىنغا ۋەكىللىك قىلغان بىر ئوبراز بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى-
لىق چۈشەنچىسى بۇددىزىم ۋە ئىسلامىيەتكە ئائىت ئەقىدى-
لەر، ھەتتا تەسەۋۋۇپ پىكىرلىرى بىلەن تولغان. «قۇتاد-
غۇبىلىگ»تىكى ئىدېئال دۆلەتنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى
لائىكلىقتۇر. بۇ ئەسەردە نورمال دېموكراتىك تۈزۈم ئاس-
تىدا دىن بىلەن سىياسەت بىر-بىرىنى كونترول قىلماسلىقى
كېرەك دېگەن چۈشەنچىنى تۇتقا قىلىش ئارقىلىق بۇ ئىك-
كىسى ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ مۇناسىۋەت تەكىتلەنگەن.
لېكىن پايدىسىز ئەھۋال كۆرۈلگەندە دۆلەت دىنى مەسىلە-
لەردە ياردەمگە تەييار بىر كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا
چىقىدۇ. 6645 بېيىتتىن تەشكىل تاپقان «قۇتادغۇبىلىگ»دە

ئادىل قانۇن ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇش بىلەن بىرلىكتە، 3232-بېيىتتىن باشلاپ ئەسەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېيىتىغىچە ئاساسەن دىن بىلەن سىياسەتنىڭ مۇناسىۋىتى مۇھىم تېما سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ 5311-، 5312-، 5313-بېيىتلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ لايىك دۆلەتنىڭ پرىنسىپىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «دىن دالى بىلەن دۇنيا دالى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشىدۇر، ئىككىسىنىڭ يولى بىر-بىرىگە يېقىنلاشمايدۇ، بۇلارنىڭ يولى بىر-بىرىنى كېسىدۇ. دىنىنىڭ دۇنيا بىلەن بىرىكىشى قىيىن، بۇ ئىككىسى بىر يەرگە كەلمەيدۇ، بۇنى بىلىش يېتەرلىكتۇر. بىرى يېقىنلاشسا يەنە بىرى قاچىدۇ، ئىككىسىنى بىللە تۇتماقچى بولغان كىشى يولدىن ئازىدۇ»③. بۇ بېيىتلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ دىن بىلەن سىياسەت بىرلەشكەن تېئوكراتىك دۆلەت قۇرغاندا، ئىنساننىڭ «دۇنيالىق» بىلەن «ئاخىرەتلىك»كە ئائىت ئىشلاردا خاتالىشىدىغانلىقىنى، شۇڭا دىن بىلەن دۆلەت ئىشلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىپ، ئىككىسىنى ئايرىم-ئايرىم ئىككى قولدا تۇتقان چاغدا ھەر ئىككى دۇنيالىق سائادەتكە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى، ئىنساننىڭ خالىسا بۇ دۇنيالىقنى، خالىسا ئاخىرەتلىكنى تۇتۇشنىڭ لازىملىقىنى بىلدۈرگەن.

«قۇتادغۇبىلىگ»تە ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى قانۇنغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەگەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تېئوكراتىك دۆلەتنى ھىمايە قىلغان بولسا ئۇ ھالدا ھۆكۈمدارنى دىنغا مەسئۇل قىلىنغان بىر ئوبراز سۈپىتىدە تونۇتقان بولاتتى، لېكىن ئەسەردە دىنغا ۋەكىللىك قىلغان ئودغۇرمىش دۆلەتكە خىزمەت قىلىشنى رەت قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىگ»نىڭ لايىك قۇرۇلمىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئاۋۋال كۈنتۇغدى، ئۆگدۈلمىش ۋە ئودغۇرمىش ئۈچى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلىكنىڭ جەريانىنى تەتقىق قىلىش كېرەك. ئەسەردە بايان قىلىنىشىچە، ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى كەلگۈسىنى ئويلاپ ھەر جەھەتتىن ئۆگدۈلمىشكە ئوخشاش ئىشەنچلىك، بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك بىر شەخسكە موھتاج بولىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئۇنىڭغا بۇ دۇنيادىن، ھاياتنىڭ زوقىدىن قول ئۈزۈپ، ئۆمرىنى تاغدا ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان ئودغۇرمىشنى تونۇشتۇرىدۇ. ھۆكۈمدار ئۆگدۈلمىشتىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئودغۇرمىشنى سارايغا كېلىپ دۆلەت خىزمىتىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، لېكىن ئودغۇرمىش سارايغا كەلمەيدۇ. ھۆكۈمدار 2-قېتىم ئۇنى يەنە سارايغا تەكلىپ قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئودغۇرمىش سارايغا بېرىشنى رەت قىلىدۇ. بۇ يەردە دىققەتنى تارتىدىغان نۇقتا شۇكى، دۆلەتنىڭ رەسمىي يازما بۇيرۇق شەكلىدىكى بۇ چاقىرىقىغا دىنغا مەسئۇل قىلىنغان ئودغۇرمىش ماقۇل بولمايدۇ، يەنى بۇ يەردە دۆلەتنىڭ دىننى زورلاشقا ۋە ئۇنىڭغا بېسىم قىلىشقا بولمايدىغانلىقى سۆز تېمىسى قىلىنغان. بۇ تېما ئودغۇرمىشنىڭ سۆزلىرىدىمۇ ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەنگەن. ئۆگدۈلمىش ئودغۇرمىشنى سارايغا ئاپىرىش ئۈچۈن چىڭ تۇرغاندا ئوغدۇرمىش ئۇنىڭغا: «سۆزنى كېسىپ ئېيتتىم، ئۇنى ئاڭلىدىڭ، مېنى زورلاپ نېمىشقىمۇ جاپا تارتىدىغانسەن؟» (3961-بېيىت) دەيدۇ. ئۇ ئۆگدۈلمىشتىن ھۆكۈمدار كۈنتۇغدىغا بىر مەكتۇپ يوللاپ، ھۆكۈمدارغا: «ئەي ئىلىگ، مېنى ئۆز ئەھۋالىمغا قويۇپ بەر، بۇ يەردە تۇرۇپ ساڭا دۇئاگوي بولاي» (3791-بېيىت) دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئۇ يەنە ئۆگدۈلمىشكە: «ئۆز تىلىڭ بىلەنمۇ يەتكۈزگىن، ئىلىگ ئاڭلىسۇن، مېنى قويۇۋەتسۇن، مەندىن قولىنى ئۈزسۇن» (3813 - بېيىت) دەيدۇ. بولۇپمۇ ئودغۇرمىش ھەم ھۆكۈمدارنىڭ ھەم ئۆزىنىڭ «قۇل» ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، بىرسىنىڭ يەنە بىرىدىن ئۈستۈن ئەمەسلىكىنى، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىغا كىرىپ ئۇنىڭغا «قۇللۇق» قىلالمايدىغانلىقىنى، پەقەت تەڭرىگىلا «قۇللۇق» قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ يەردە ئودغۇرمىش دىنىنىڭ قانۇندىن ئايرىم يولدا ماڭىدىغانلىقىنى، ھەرىكەتتە ھۆر ئىكەنلىكىنى، ھەرگىزمۇ دىنىنىڭ سىياسەت بىلەن بىرىكىپ دۆلەت ئىدارە قىلىشنىڭ ۋاستىسى بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كۈنتۇغدى بىلەن ئۆگدۈلمىشمۇ ئۆزلىرىنىڭ خاتالاشقانلىقىنى چۈشىنىپ، ئودغۇرمىشقا بېسىم قىلىشتىن ۋاز كېچىدۇ. كۈن تۇغدى ئۆگدۈلمىشكە مۇنداق دەيدۇ: «بۈگۈن بىز ئۆزىمىزگە زۇلۇم قىلماقتىمىز، ئۇنىڭغىمۇ زۇلۇم قىلىپ رەنجىتمەكتىمىز» (4904 - بېيىت)، «ئۇنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىگە قارىسا، ھەممىسى توغرا، ئەمدى ئۇنى زورلاشقىمۇ بولمايدۇ» (4922 - بېيىت). بۇ بېيىتلەردە دىننى زورلاشقا بولمايدىغانلىقى گەۋدىلىنىش بىلەن بىرلىكتە، يەنە دىننى مەجبۇرلىغۇچى ۋاستە بولغان قانۇننىڭ ئورنىغا قويۇشقا بولمايدىغانلىقى ئالغا سۈرۈلگەن.

ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى ئودغۇرمىشنى 3-قېتىم سارايغا تەكلىپ قىلىدۇ. لېكىن بۇ قېتىم كۈنتۇغدى ئۇنىڭغا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مەكتۇپ يوللىمايدۇ، ئۇنىڭ دۆلەت خىزمىتىگە كىرىشنى خالىمىغانلىقىنى توغرا تاپقانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ خالىسا سارايغا كېلىپ ئۆزى بىلەن سۆھبەتلىشىشىنى، خۇسۇسىي تەۋسىيەلەردە بولۇشنى ئۆتۈنىدۇ. ئۆگدۈلمىشكە ئۇنى زورلىماي، سارايغا چىرايلىقچە تەكلىپ قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. نەتىجىدە ئودغۇرمىشمۇ بۇ قېتىم تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، سارايغا بېرىشكە ۋە ھۆكۈمدار بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ماقۇل بولىدۇ. لائىك دۆلەت دىنىي سىياسەتكە ۋاستە قىلىشتىن خالىي تۇرىدۇ. بۇ چۈشەنچىنى ئودغۇرمىش مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «بۇنىڭدىن ئاۋۋال مەن ئۇنىڭ ئالدىغا بارمىدىم، چۈنكى ئۇ مەندىن ئۆزىگە مەنپەئەت تىلەيتتى. ئەمدى ئۇ بۇنىڭدىن ۋاز كېچىپ، توغرا يولنى تۇتتى، توغرا يولغا مەنمۇ كىرىمەن، ئارزۇسىنى ئورۇندايمەن، خاتىرجەم بول» (4994ـ ، 4995ـ بېيتلەر). بۇ بايانلاردا دىققەتنى تارتىدىغان بىرىنچى نۇقتا، دىننى زورلاشقا، بېسىم ۋە كونتروللۇق ئاستىدا تۇتۇشقا بولمايدىغانلىقى، ئىختىيارلىقنى شەرت قىلىدىغانلىقىدۇر. يەنە بىر نۇقتا بولسا، سىياسەت (ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرى) خالىغان بولسىمۇ، دىنىنىڭ سىياسەتكە خىزمەت قىلىشنى خالىمىغانلىقى، ئۇنىڭ كونتروللۇقى ئاستىغا كىرىشنى رەت قىلغانلىقىدۇر.

ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى بىلەن زاھىد ئودغۇرمىش كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە بولغان مۇئامىلىسىدە ۋە قىلىشقان سۆھبىتىدە دىن بىلەن سىياسەتنىڭ بىر-بىرىگە ئارىلاشماسلىقىنىڭ لازىملىقى ھەققىدە بىر مۇنچە دەرس بار. بۇ دىيالوگلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، دۆلەت دىنىنىڭ ئەمەلدە كۆرسىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. لېكىن سىياسەتنىڭ دىننى كونترول قىلىشى سۆز تېمىسى بولمىغىنىدەك، دىنمۇ سىياسەتكە كېپىللىك بېرەلمەيدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، دىنىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئورنىغا ئېرىشىپ، جەمئىيەتنى تېئوكراتىك بىر ھاكىمىيەت شەكلىگە باشلىشى «قۇتادغۇبىلىگ»تە رەت قىلىنغان بىر چۈشەنچىدۇر.

بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، دىن ئىنسان بىلەن ئاللاھ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش بولغاچقا، ۋەھيىگە تايانغان دىن ئىنساننىڭ ۋىجدانىغا، خۇسۇسىي ھاياتىغا خىتاب قىلىدۇ. ئىختىيارلىقنى شەرت قىلىدۇ. ئەقىلگە تايانغان قانۇن بولسا، شەخس بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش بولغاچقا، ئۇ بىر دۆلەتتىكى بارلىق ئىنسانلار تۈپىنىڭ چۈشەنچىسىگە، بىر پۈتۈن جەمئىيەتكە خىتاب قىلىدۇ، ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرى بولىدۇ، ئەلۋەتتە تۈيغۇ، ۋىجدانغا باغلىق بولغان بىر ئىشتا پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورتاق بىر ھالەتنى ئىپادە قىلىشى ناتايىن، لېكىن ئەقىلگە باغلىق بولغان بىر ئىشتا جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق بىر چۈشەنچىگە كېلىدۇ. «پۈتۈن جاھان ئەھلى ئۈچۈن ۋەز-نەسىھەت» بولغان «قۇرئان كەرىم» ئىنساننىڭ ۋىجدانىنى، ھۆر ئىرادىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغاچقا، يەنە كېلىپ دىنىنىڭ ئەمەللىرىنى ئىنسان چامىسى يەتكەن ۋە شارائىت يار بەرگەن دائىرىدە ئورۇنداشقا تەكلىپ قىلغاچقا، ئۇنى مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان ۋە پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىردەك بويسۇنۇشىنى شەرت قىلىدىغان قانۇن ئورنىغا قويۇش ۋە دۆلەت ئىشلىرىدا قوللىنىش توغرا ئەمەس. شۇڭا دىننى ئىنساننىڭ ئۆز-ئۆزىنى ئىدارە قىلىشىنىڭ، خۇسۇسىي ھاياتىنىڭ بىر مىزانى دەپ بىلگەندە، دەۋرنىڭ ئېھتىياجىنى، ئىجتىمائىي شارائىتنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەقىلگە، تەجرىبىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن قانۇننى بىر جەمئىيەتنى، بىر دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئورتاق پرىنسىپى قىلغاندا، يەنى لائىك تۈزۈم يۈرگۈزۈلگەندىلا «دۇنياۋى ھايات» بىلەن «ئاخىرەتلىك»نىڭ چەك-چېگراسىنى ئېنىق ئايرىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىنسانلار بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا باراۋەر مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئىنسانلارنىڭ ئەقىل بايلىقىنى تولۇق قېزىشقا ۋە ۋىجدانىنى، ئېتىقاد دۇنياسىنى ئەركىن نامايان قىلىشقا شارائىت ھازىرلىنىدۇ. بولۇپمۇ بۇ تۈزۈمدە دىنغا ئىشىنىش ئىنساننىڭ ئۆزىنىڭ ۋىجدان مەسىلىسى دەپ قارالغاچقا، بىر مىللەت ئوخشاش بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ مىللەت چۈشەنچىسى پارچىلانمايدۇ، يەنى دىنىي مەنىدىكى «ئۇممەت» چۈشەنچىسى بىلەن سىياسىي مەنىدىكى «مىللەت» چۈشەنچىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت شەكىللەنمەيدۇ، «ئۇممەت» چۈشەنچىسى «مىللەت» چۈشەنچىسىنى زېدىلىمەيدۇ.

يۈسۈف خاس ھاجىبنىڭ قارىشىچە، دۆلەت خالىغان تەقدىردىمۇ، دىن سىياسەتتىن ئايرىم تۇرۇشى، ئۇنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا بولماسلىقى، بەزىدە دىن دۆلەتنىڭ

قوغدىشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلىسمۇ، دىن سىياسەتنى
كېيىللىك ئاستىغا ئالماسلىقى كېرەك. بولۇپمۇ دىن بىلەن
سىياسەت بىر-بىرىگە يول كۆرسىتىشى، لېكىن بىر-بىرىگە
ھۆكۈمرانلىق قىلماسلىقى كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ ئاقىۋەتكە-
دىنغا سىمۋول قىلىنغان ئودغۇرمىش بىلەن قانۇنغا
سىمۋول قىلىنغان كۈنتۇغدى كۆرۈشكەندە، ئودغۇرمىش
يا قانۇن تۈزۈش، يا قانۇننى ئۆزگەرتىش، يا قانۇن يۈر-
گۈزۈش بىلەن مەشغۇل بولمايدۇ، يەنى ئۇ سىياسەتكە ئا-
رىلاشمايدۇ. ئودغۇرمىش بەزى ۋەزىپىگە ئادەم تەيىنلە-
گەندە ناھايىتى دىققەت قىلىش، خەلققە زۇلۇم قىلماسلىق
دېگەنگە ئوخشاش ئومۇمىي تېمىلار ھەققىدە توختالسىمۇ،
ھۆكۈمدارغا ئومۇمەن خۇسۇسىي ھايات بىلەن مۇناسىۋەت-
لىك نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ نەزەرىدە ئالىم،
كامىل ئەر، دېگىنىنى قىلدۇرالايدىغان ئېتىبارلىق بىر
شەخس بولغان ئودغۇرمىش ھۆكۈمدار بىلەن ئۇچراشقاندا
دۆلەت باشقۇرۇشقا، دۆلەت ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىشكە
ئۇرۇنمايدۇ. پەقەت ھۆكۈمدارنى ياخشى ئىنسان بولۇش،
ئاچ كۆز بولماسلىق، مال-دۇنيا يىغماسلىق، ئىنسانلارغا
ياردەم قىلىش قاتارلىق خۇسۇسىي دىنىي-ئەخلاقىي تېمە-
لاردا ئاگاھلاندۇرىدۇ. يەنى «قۇتادغۇبىلىگ»تە دىن
بىلەن سىياسەت بىر-بىرىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنمايدۇ،
دەل ئەكسىچە بۇ ئىككىسى بىر-بىرىگە تەسىر قىلىپ، ئىن-
سانىنىڭ ھەر ئىككى دۇنيادا سائادەتكە ئېرىشىشىگە يار-
دەمچى بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىگ»نىڭ لائىك قۇرۇلمىسى ئەسەرنىڭ
ئاخىرىدا ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىشنىڭ ئالاقىسىدە
يەنە بىر قېتىم گەۋدىلىنىدۇ. ئۇزاق ۋاقىتنى دۇنيا ئىشلىرى
بىلەن ئۆتكۈزگەن ئۆگدۈلمىش يېشى خېلى بىر يەرگە بار-
غاندا دۇنيا ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئۆمۈرنى ئىبادەت
بىلەن ئۆتكۈزمەكچى بولىدۇ. بۇ خىيالنى بېرىپ ئودغۇر-
مىشقا ئېيتىدۇ. لېكىن ئودغۇرمىش ئۆگدۈلمىشنىڭ دۆلەت
ئىشلىرىنى تاشلاپ ئىنسانلاردىن يىراقلىشىشىغا ۋە ئۆزىنى
پۈتۈنلەي ئىبادەتكە ئاتىۋېتىشىگە قارشى چىقىدۇ. باشقىچە
ئېيتقاندا، دۆلەت (سىياسەت) خالىغان تەقدىردىمۇ، دىن دۆ-
لەتنىڭ ئۆزىگە بويسۇنۇشىغا ياكى دۆلەتنىڭ دىنىنىڭ كونت-
روللۇقى ئاستىغا كىرىشىگە يەنە بىر قېتىم قارشى تۇرىدۇ.
ئودغۇرمىشنىڭ قارىشىچە، ئۆگدۈلمىشتەك بىلىملىك بىر
دۆلەت خادىمى ۋەزىپىگە قويۇلۇشى بىلەن «قانۇن-قائى-
دىلەر ياخشى، مۇكەممەل تۈرغۇزۇلدى، يامانلار ھىيلە-نەيە-
رەڭلىرىنى تاشلاپ، ئەلدىن يوقالدى» (5735-بېيت)،
شۇڭا ئودغۇرمىش ئۆگدۈلمىشكە مۇنداق دەيدۇ:
«بۇلارنى تاشلاپ، سەن بۇيەرگە كەلسەڭ، ئۇ ئىشلار بۇ-
زۇلىدۇ، ئۆزۈڭ پۇشايمان قىلىسەن» (5736-بېيت). «بۇ
قانۇن-قائىدىلەر يەنە ئۆزگىرىدۇ، مەملىكەتمۇ بۇزۇلۇپ،
قىلغان ئىشلىرىڭدىن ھېچ ئەسەر قالمايدۇ» (5738-بېيت).
ئودغۇرمىشنىڭ قارىشىچە، ئۆگدۈلمىش ۋەزىپىسىدىن ۋاز
كەچسە، يەنى دۆلەت دىنغا تەسلىم بولسا جەمئىيەت تەرتىپى
بۇزۇلۇپ، دۆلەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى خەتەرگە ئۇچرايدۇ.

بۇ بېيتلەردىنمۇ مەلۇمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىب
سىياسەت بىلەن مەشغۇل بولغانلار سىياسەت بىلەن، ئۆزد-
نى ئىبادەتكە ئاتىغانلار ئىبادەتنى بىلەن مەشغۇل بولۇشنى،
بىر-بىرىنىڭ ساھەسىگە ئارىلاشماسلىقنى تەكىتلىگەن. ئود-
غۇرمىش ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۆزىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئىبادەت
بىلەن شۇغۇللىنىشنى رەت قىلغىنىدەك ئۆزىنىڭمۇ تاغدى-
كى ئىبادەتنى تاشلاپ، شەھەرگە بېرىپ دۆلەت خىزمىتىگە
ئارىلىشىشنى رەت قىلغان. ئودغۇرمىش ئۆگدۈلمىشكە
مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەت كۆرمىگەن ئادەم سائادەتكە ئې-
رىشسە، ئۇنىڭ تەبىئىتى بارغانسېرى بۇزۇلۇپ، ئەلگە
ئاپەت كەلتۈرىدۇ» (5757-بېيت). «ھۆكۈمدار بولمىغان
ئادەم ئەلگە باش بولسا، ھەم قولى ھەم تىلى خەلققە
زۇلۇم قىلىدۇ» (5758). ئەلۋەتتە بۇ زۇلۇم ئاخىر بېرىپ
دۆلەتنى ھالاكەتكە باشلايدۇ. ئودغۇرمىشنىڭ نەسىھىتىنى
ئاڭلاپ ئۆگدۈلمىش ئىنسانلاردىن يىراقلىشىپ، ئودغۇر-
مىشقا قوشۇلۇپ ئىبادەت قىلىشتىن ۋاز كېچىدۇ ۋە ھۆ-
كۈمدارنىڭ يېنىغا قايتىپ دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل
بولۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىگ»تە دىن بىلەن سىياسەت
بىر-بىرىدىن ئايرىلغان ۋە بىر-بىرىنى كونتروللۇق ئاستى-
غا ئالمىغان ئىككى ئەركىن ساھە سۈپىتىدە ئۇچرايدۇ.
لېكىن بۇلار بىر-بىرىنى نۇرلاندۇرۇپ، بىرىگە ياردەمدە
بولىدۇ. ئەسەردە بىر تەرەپتە ھۆكۈمدار كۈن تۇغدى،
ۋەزىر ئۆگدۈلمىش، يەنە بىر تەرەپتە دىندار ئودغۇرمىش
ۋە ئۇنىڭ مۇرىتى قۇمارۇ ئۆز ئىشلىرىنى ئۆز يولىدا
ياخشى ئورۇنداشقا تىرىشىدۇ. ئەلۋەتتە بىر گۇرۇپپىنىڭ
يەنە بىر گۇرۇپپىنىڭ ئىشىغا قول ئۇزىتىشى بىر تەرەپتىن
ئۆز ئىشىنى ئاقسىتىپ قويسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

گۇرۇپپىنىڭ ئىشىنىمۇ بۇزىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگىنىدەك، ئۆگدۈلمىشنىڭ دۆلەت ئىشلىرىدىن ۋاز كېچىشكە ئۇرۇنۇشى ھەم دۆلەت ئىشلىرىنى بۇزۇلۇشقا دۇچار قىلسا، ھەم ئودغۇرمىشتەك تەجرىبىسىز بىر كىشىنىڭ دۆلەت خىزمىتىگە قويۇلۇشى بىلەن دۆلەت ئىشلىرى تەلتۆكۈس بۇزۇلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلىي ئىشى بولغان ئىبادەتكىمۇ ۋاقىت چىقمايدۇ. شۇڭا ئودغۇرمىش ئۆگدۈلمىشكە: «بۈگۈن ئۇ يەردە تۇرۇش سەن ئۈچۈن ياخشى، مەن ئۈچۈن بولسا بۇ يەردە تۇرۇش ياخشى» (5725-بېيت) دەيدۇ. بۇ بېيتتىمۇ دىن بىلەن سىياسەتنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىشى، ھەر ئىككى ساھەنىڭ ئۆز ئالدىغا يول تۇتۇشىنىڭ لازىملىقى ئالغا سۈرۈلگەن. لېكىن تامامەن مۇستەقىل بولغان بۇ ئىككى ساھەنى بىر-بىرى بىلەن زادى مۇناسىۋىتى يوق دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، «قۇتادغۇبىلىگ»دە ئودغۇرمىشنىڭ ئۆگدۈلمىشكە ۋە كۈن تۇغدىغا نەسىھەت قىلغىنىغا ئوخشاش لائىك دۆلەتتە دۆلەت خادىملىرى ئىجتىمائىي قىممەت سىستېمىسىنىڭ، دىنىنىڭ ھەر خىل ئەمەل-قائىدىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە دۆلەت خادىملىرى دىنسىز بولمىسىلا ئۆزى ئېتىقاد قىلغان دىنىنىڭ ئەمەل-قائىدىلىرىنى ئۆز ھاياتىغا بىر مىزان قىلىشقا تىرىشىدۇ. يۇسۇف خاس ھاجىب دىندارلارنىڭ ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىشىنى قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ، ئىجتىمائىي قىممەت سىستېمىسىنىڭ بەزى ئەھۋاللاردا پايدىلىق چۈشەنچىلەر بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىدىن يېتىرقىمايدۇ، ھەتتا ئۇنى زۆرۈر دەپ قارايدۇ. لائىك دۆلەتتە دىنىنىڭ سىياسەتكە بىۋاستە ئارىلاشماي، ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ ۋىجدانىغا خىتاب قىلىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي قىممەت سىستېمىسىنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىشتا ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ جانلىق بىر شەكىلدە ياردەمچى بولۇشى مەقسەت قىلىنىدۇ. دۆلەتمۇ ھەر خىل ئېتىقادتىكى كىشىلەرگە ئۆز دىنىنى ئەركىن ئۆگىنىشكە، تارقىتىشقا، ئىبادەت ۋە مۇراسىملىرىنى ئەركىن ئىجرا قىلىشقا، ئەمەل-قائىدىلىرىنى ئۆز چامىسى يەتكەن دائىرىدە ئورۇندىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. دىن تەھلىكىلىك ئەركىن، ساغلام بىر شەكىلدە داۋاملىشىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. دىن تەھلىكىلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلسە، دۆلەت دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇنى توسىدۇ. دىنىي زىددىيەت يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. بۇ نۇقتا «قۇتادغۇبىلىگ»دە ئودغۇرمىش ئاغرىپ قالغاندا، ئۆگدۈلمىش ئۇنى يوقلاپ كەلگەن، كۈنتۇغدى ئۇنىڭ سالامەتلىكىگە ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن شەكىلدە تىلغا ئېلىنغان.

قىسقىسى، يۇسۇف خاس ھاجىب «قۇتادغۇبىلىگ»دە ھەر ئىشنى «ئەقىل» ۋە «بىلىم» بىلەن قىلىشنى، دۆلەتنىمۇ ئەقىل ۋە بىلىمگە تايانغان «ئادىل قانۇن» بىلەن ئىدارە قىلىشنى، ئىنساننىڭ ھەم بۇ دۇنيانىڭ لەززىتىدىن ھەم ئاخىرەتنىڭ سائادىتىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن دىن يولى بىلەن دۇنيا يولىنى، يەنى دىن بىلەن دۆلەت ئىشلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىنى بۈيۈك تۈركولوگ رەشىد رەھمەتى ئارات مۇنداق سۈرەتلىگەن: «مۇئەللىپنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، دىن يولى بىلەن دۇنيا يولىنىڭ بىر-بىرى بىلەن تۇتىشىشىنىڭ جانلىق سەھىپىلىرىگە ئەگەشكەن ئوقۇرمەن تۈركنىڭ ئەمەلىي ۋە ئەقلى دەپ خاراكتېرلەندۈرۈشكە بولىدىغان دۇنيا قارىشىغا شاھىت بولىدۇ» ⑤. ئەمەلىيەتتىمۇ يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ كىتابىدىكى لائىكلىق چۈشەنچىسى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ ئەقىلچىل ۋە ئەمەلىيەتچىل بولغان مىللىي خاراكتېرىدىن، زامانغا، ماكانغا ۋە شارائىتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولغان ئىدارە قىلىش شەكلىنى قوبۇل قىلغان قانۇنىي ھاكىمىيەت تەجرىبىسىدىن كەلگەن. تارىختا ھۇن، كۆكتۈرك، ئۇيغۇر، ھازار ۋە ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ قۇرغان خانلىقلىرى لائىك دۆلەتلەر ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ جەمئىيىتىدە ھەرخىل دىنلار تارقىلىپ، ھەر خىل دىن مۇرىتلىرى ئۆز دىنىنى ئەركىن ئۆگىنىش ۋە تارقىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. ئەلۋەتتە بىر قانچە خىل دىنىنىڭ بىر ئورۇندا بىللە مەۋجۇت بولۇشى شۇ ئورۇندا ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىمىيەتنىڭ ئىختىدارىغا باغلىق بولۇپ، بۇ ھۆكۈمدار گۇرۇھىنىڭ دېموكراتىيە چۈشەنچىسىگە، تەڭرى، ئىنسان، دۇنياۋى ئىشلار ۋە ئاخىرەتلىكنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش سەۋىيەسىگە، يەنى دۇنياۋى مەسىلىلەردە دىن بىلەن سىياسەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىش چۈشەنچىسىگە باغلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئەرەب ۋە پارس ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ مەلۇمات بار. «بۇ ئاپتورلارنىڭ يېزىشىچە، دەسلەپكى ئىسلام دۆلەتلىرىدىن بولغان قارا خانلار، غەزنەۋىلەر ۋە سەلجۇقلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى دىن بىلەن سىياسەتنى ئايرىۋەتكەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى دۆلەت ئىشلىرىدا «نەقىل» (شەرىئەت)نىڭ ئورنىغا «ئەقىل»

(قانۇن)نى، پەيغەمبەرنىڭ ئورنىغا يۇنان پەيلاسوپلىرىنى مۇھىم ئورۇنغا قويغان دۇنياۋى ئىنسانلار ئىدى» ⑥. قارا خانىلارنىڭ خاقانلىرىدىن مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئۆزىنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا دىنىنىڭ ئەھكاملىرىنى ئورۇندىمىدى دەپ ئەيىبلىگەن بەزى دىنىي زاتلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغانلىقى ۋە بۇ جازانىڭ خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى بۇ تۈزۈمگە بىر مىسالدۇر. دېمەك، 11 - ئەسىردە يېزىلغان مەشھۇر سىياسەت - قانۇن كىتابى «قۇتادغۇبىلىگ» يالغۇز يۈسۈف خاس ھاجىبنىڭ زېھنىدىكى مەۋجۇت نەزەرىيەنىڭ بىر ئىپادىسى بولۇپلا قالماي، يەنە ھۇنلار دەۋرىدىن بېرى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ جەمئىيىتىدە تەتبىقلىنىپ كەلگەن دۆلەت، ھەق، ئادالەت، قانۇن، دىن ئۇقۇملىرىنىڭ ئىلمىي ۋە ئەمەلىي شەرھىسىدۇر. ئاخىرىدا شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، 1517 - يىلدىن باشلاپ خەلىپىلىكنى ئۆتكۈزۈۋالغان تارىختىكى مەشھۇر ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭمۇ لائىكلىق خاراكتېرى بار ئىدى. بۇ دۆلەتتە ئىككى خىل قانۇن بولغان. بۇنىڭ بىرى، ئەقلىگە تايانغان ئۆرپ - ئادەت قانۇنى ياكى سۇلتانلارنىڭ قانۇنلار توپلىمى، يەنە بىرى بولسا شەرىئەت قانۇنى ئىدى. ئالدىنقىسى دۆلەت ئىشلىرىدا، كېيىنكىسى دىنىي ئىشلاردا تەتبىقلانغان. نوپۇز جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۆرپ - ئادەت قانۇنى ياكى سۇلتانلارنىڭ قانۇنلار توپلىمى شەرىئەت قانۇنىدىن ئۈستۈن تۇرغان. دېمەك، ئوسمانلىلار شەرىئەت قانۇنىدىن ھالقىغان بىر قانۇن سىستېمىسىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. 1923 - يىلى قۇرۇلغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىسلام دۆلەتلىرى ئىچىدە لائىكلىقنى ئۈزۈل - كېسىل يولغا قويالىشى ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە ئوخشىمايدىغان بىر يولدا مېڭىشى مانا شۇنداق بىر تارىخىي تەجرىبىنىڭ ۋە مۇستاپا كامال ئېلىپ بارغان ئىسلاھاتنىڭ نەتىجىسىدۇر.

دېمەك بىزنىڭ ئىنسانىيەت بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي مۇساپىسىدىكى ئىدىيەۋى ۋە ئىجتىمائىي تالاشلىرىنى بىلىشىمىزنىڭ، يۈسۈف خاس ھاجىبقا ئوخشاش دانالارنىڭ ئىدىيەلىرىنى چۈشىنىشىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى دىنىي ئەسەبىيلىك قاتارلىق ئازغۇنلۇقنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ توغرا يولدا ئېغىشماي مېڭىشىمىزدا رېئال ئەھمىيىتى بار دەپ قارايمىز.

ئىزاھاتلار:

① ئىبراھىم ئاگاھ چۇبۇكچۇ : «كۈلتۈر تارىخىمىزدا دىن»، «بەللەتەن»، ئەنقەرە: تۈرك تارىخ قۇرۇمى نەشرىياتى، 1990 - يىلى، تۈركچە نەشرى، 44 - جىلد، 210 - سان، 787 - بەت.

② ئىبراھىم سارىچام، سەيفەتتىن ئەرشاھىن: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى»، ئەنقەرە، تۈركىيە دىيانەت ۋەھپى نەشرىياتى، 2006 - يىلى تۈركچە نەشرى، 86 - بەت.

③ يۈسۈف خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىگ» II ، نەسرىي نۇسخا، ئەنقەرە: تۈرك تارىخ قۇرۇمى نەشرىياتى، 2003 - يىلى تۈركچە نەشرى، 382 - بەت.

④ ئىبراھىم كافەسئوغلۇ: «تۈرك مىللىي كۈلتۈرى»، ئىستانبول: ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 2004 - يىلى تۈركچە نەشرى، 358 - بەت.

⑤ ئا . زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، ئىستانبول: ئەندەرۇن نەشرىياتى، 1981 - يىلى تۈركچە نەشرى، 96 - بەت.

⑥ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى» («قۇتادغۇبىلىگ» ماددىسى)، ئىستانبول: مىللىي مائارىپ نەشرىياتى، 1977 - يىلى تۈركچە نەشرى، 6 - جىلد، 1041 - بەت.

(ئاپتور: ئۈرۈمچى شەھەرلىك تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پېنسىيونېرى)

بىلدۈرگۈ

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2012 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، ھەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەتىمىن Tel: (0991) 4554017

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى خەلپىتىم

ئەخمەت مۇھەممەد

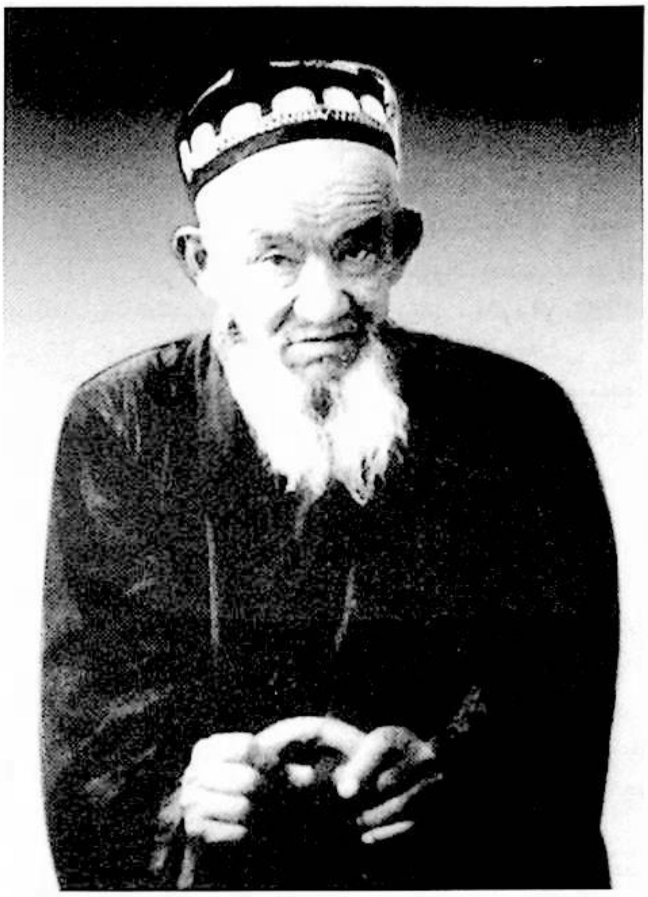

1963-يىلى، كۇچا ناھىيە ياقا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1-يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم، ھەر كۈنى دەرستىن چۈشكەندە مەكتەپ قىرائەتخانىسىغا كىرىپ كىتاب ئوقۇشقا ئادەتلەنگەنىدىم. بىر كۈنى قىرائەتخانىغا كىرسەم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1957-يىلى نەشر قىلغان «قوشاقلار» ۋە 1962-يىلى 9-ئايدا نەشر قىلغان «ئەمگەك قوشاقلىرى» ناملىق كىتابلار كۆزۈمگە چېلىقتى-دە، ئۇنى ئوقۇشقا قىزىقىپ ئارىيەتكە ئالدىم. بۇ ئىككى پارچە قوشاقلار توپلىمىغا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرىنىڭ ھەر خىل تېمىدىكى قوشاقلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ھەر ئىككى كىتابنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا ياقا بازىرىنىڭ ئاقبۇيا كەنتىدىن يېتىشىپ چىققان خەلق قوشاقچىسى موللاتۇردى خەلپىتىمنىڭ نامىدا «ئەجەب ئازاد زامان كەلدى»، «زۇلمەتلىك ئۆتمۈش ھەققىدە»، «كۇچا يېڭى شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ھەققىدە»، «نېفىت ھەققىدە قوشاق» ماۋزۇلۇق ئىجادىيەتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، دىققىتىمنى ئالاھىدە جەلپ قىلدى.

بۇ قوشاقلارنىڭ ھەممىلا كۇپلېتلىرى يەتتە بوغۇملۇق، تۆت مىسرالىق، توق قاپىيەلىك، رىتىم تۇراقلىرى ئېنىق، ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك، تىلى ئاددىي، ئاممىباب، پىكىرلىرى ئۆتكۈر، مىللىي ئۇسلۇبقا، يەرلىك پۇراققا، دەۋر روھى چىنلىقىغا ئىگە بولۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ كۈچىدىن بولسا كېرەك، مەن ئۇ قوشاقلارنى ناھايىتى تېزلا يادقا ئېلىۋالدىم ۋە خاتىرە دەپتىرىمگە كۆچۈرۈۋالغانىدىم. ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ ئىككى كىتابنى ئىزدەپ ھېچ يەردىن، ھېچكىمدىن تاپالماي، قايتا كۆرۈشكە نېسىپ بولمىدى. ھازىر يېشىم 60تىن ھالقىدى، ھاياتىمدىكى نۇرغۇن ئىشلار ۋە نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ياش ۋاقتىمدا يادقا ئېلىۋالغان بەزى شېئىرلىرى ئۆمرۈمنىڭ ئۇزۇن سەپىرى داۋامىدا ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى خەلپىتىمنىڭ قوشاقلىرى ھازىرغىچە ئېسىمدىن چىققىنى يوق، ئۇنى ھازىرمۇ دۇدۇقلىماي، تەمتىرىمەي تولۇق يادقا ئېيتىپ بېرەلەيمەن.

خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى شادىل 1892-يىلى مەرىپەتپەرۋەر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا تۇردىنىڭ ئاتىسى موللا شادىل ۋە چوڭ دادىسى موللا خۇدابەردى ئەينى زاماندىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ئوقۇمۇشلۇق، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن بولۇپ، قوشاق توقۇشقا، چۆچەك، لەتىپە ئېيتىشقا، ھەزىل-چاقچاققا ماھىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى ئىدى.

بۇ مەرىپەتپەرۋەر ئائىلە مۇھىتى، موللا تۇردى خەلپىتىمنىڭ ناھايىتى تىرىشچان، زېرەك، ئەقىللىق ۋە قوشاقچى بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. موللا تۇردى خەلپىتىم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يىللاردا

پەنني مەكتەپ بولمىغانلىقتىن ئائىلىسىدە ۋە يۇرتىدا
ئىسلام دىنىي ساۋاتلىرىنى ئۆگەنگەن، كېيىن كۇچادىكى
داڭلىق مەدرىسلەردە ئوقۇپ بىلىم ئاشۇرغان، كۇچادىكى
داڭلىق مۇدەررىس مۇسايۇپ دامولLA هاجىمنىڭ بىلىم، تەر-
بىيەسىنى ئالغان. ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئۆگەنگەندىن
باشقا، ئەدەبىيات، تارىخ، ئىلمىي سەرپ (ھېساب)، ئىلمىي
نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ئاھاڭگىرە (مېتاللچىلىق ئىلمى)،
ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا)، ئاسترونومىيە ۋە باياز تۈزۈش
ساھەسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. تىرىشىپ ئىزدىنىپ
ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى خېلى مۇكەممەل ئۆگە-
نىپ، ئەشۇ تىللاردا خەت، خاتىرە يازالايدىغان ۋە ئەدە-
بىي ئەسەرلەرنى ئوقۇيالايدىغان بولغان. ئاتىسىدىن ئەپ-
سانە، رىۋايەت، چۆچەك ۋە كىلاسسىك شېئىر-قوشاقلار-
نى ئاڭلاپ، ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە «خېمىر تۇرۇچ» تەي-
يارلىغان. دادىسى ئىجاد قىلغان شېئىر-قوشاقلارنى يادقا
ئېلىپلا قالماستىن، ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە ئەدەبىي
ئەسەرلەرنىمۇ ئىجتىھات بىلەن قىزىقىپ ئۆگەنگەن. جاما-
ئەت تەرىپىدىن «شەيخ ئىسلام موللا تۇردى خەلپىتىم»
دەپ ئاتالغان. موللا تۇردى خەلپىتىم شېئىر-قوشاقلىرى-
نىڭ قول يازمىلىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئەرەب،
پارس، ئوردۇ يېزىقىدا يېزىپ چىققان، مەتبۇئاتلاردا
ئېلان قىلىنغانلىرىنى ئۇنىڭ كۈيئوغلى، ئەدەبىيات-
سەنئەت ھەۋەسكارى نىياز سامساق ئاقيارى (ھازىر ھايات)
ۋە شىرەم تۇغقىنى، يېزىق ياردەمچىسى نايۇپ تۇراپ
(ھازىر ھايات، 77 ياش) ئۇيغۇر ھازىرقى زامان يېزىقىدا
كۆچۈرۈپ بەرگەن. موللا تۇردى خەلپىتىمنى «تىلى ئۇيـ-
غۇرچە، يېزىقى ئەرەب، پارسچە خەلق شائىرى» دېيىشكە
بولىدۇ.

موللا شادىل موللا خۇدا بەردىنىڭ موللا تۇردى،
موللا غازى، سارىخان ۋە موللا قادىر ئىسىملىك تۆت
پەرزەنتى بولۇپ، تۇنجى ئوغلى موللا تۇردى ئاتا-بوۋ-
سىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەدەبىيات-
قا، شېئىرىيەتكە چوڭقۇر زوق ئىشتىياق باغلاپ، رېئال
تۇرمۇشتىكى رېئال ۋەقەلەرنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر كۆزد-
تىپ، ھەر خىل شەكىلدىكى ئاممىباب شېئىر-قوشاقلارنى
ئىجاد قىلغان.

موللا تۇردى خەلپىتىم ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق چاغلى-
رىدىن باشلاپلا ناھايىتى زېرەك، ھوشيار، ھەزىلكەش،
ھازىر جاۋابلىق، يۇمۇرىستىك پىسخىكىسىنى يېتىلدۈرگەن.
ئۇنىڭ بۇنىڭدىن يۈز يىل بۇرۇن توگمەنچىگە بەرگەن
يۇمۇرىستىك جاۋابى ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېيتى-
لىپ كەلمەكتە. موللا تۇردى خەلپىتىم 13-14 ياشلارغا
كىرگەن يىلى ئاتىسى موللا شادىل بوغداي ئۇگۇتلىرىنى
خۇرجۇنغا قاچىلاپ، ئېشەككە ئارتىپ، ئۇستىگە موللا
تۇردىنى مىندۈرۈپ، مازارباغ كەنتىدىكى «روزى تو-
كۇر»نىڭ توگمىنىگە ئۇن تارتىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ.
توگمەنچى بىر كىچىك بالىنىڭ ئۇن تارتىش ئۇچۇن كەل-
گەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيران قاپتۇ-دە:

— ھەي، سەن كىمنىڭ بالىسى؟ — دەپ سورىغان-
كەن، موللا تۇردى شۇ ھامان:

— ئۇقمايمەن! — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— ئۇقمايمەن دەيسىنا؟! سەن تام تۆشۈكىدىن چىق-
قانمۇيا؟ — دەپ سوراپتۇ توگمەنچى. موللا تۇردى:

— تام تۆشۈكىدىن ئۆمۈچۈك، ھەرە، قۇرت-
قوڭغۇز، قۇشقاچ بالىسى چىقىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ
موللا تۇردى.

— ساراڭمۇ نېمە بۇ بالا؟ ئاتا-ئانىسىنىڭمۇ ئىسمىنى
بىلمەيدىغان؟! — دەپ كايىپتۇ توگمەنچى.

— ھەي! ئاتا-ئاناڭنىڭ ئىسمىنىمۇ بىلمەمسەن؟ —
ئەزۋەيلەپ سوراپتۇ توگمەنچى ئۇنىڭغا زېرىكىلاپ چۈ-
شەندۈرۈپ.

— دادامۇ، ئانامۇ، مەھەللىدىكى چوڭلارنىڭ ھەم-
مىسىلا مېنى «بالام» دەيدىكەن، شۇڭا «ئۇقمايمەن»
دېدىم شۇ. يەنە بىر قېتىم كەلگەندە سوراپ، ئېنىق
ئۇقۇپ كېلەي، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ موللا تۇردى
كۈلۈپ تۇرۇپ. موللا تۇردىنىڭ ئېشەككە ئارتىلغان خۇر-
جۇندىكى ئۇگۇتنى چۈشۈرۈشكە كۈچى يەتمەي، توگمەن-
چىنىڭ قوپال پوزىتسىيەسىگە قارىتىپ:

ئۇن تارتىدۇ توگمەنچى،
پوستەك تۇتۇپ، توزغاق ① يەپ.
تەندە ماغدۇر-كۈچى يوق،
ئاش-تاماقنى قۇرغاق ② يەپ.

① توزغاق — ئۇن توزۇندىلىرى. ② قۇرغاق — گۆشسىز، مايسىز، كۆكتاتسىز تاماق مەنىسىدە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەن ئەكەلگەن ئۆگۈتنىڭ،
بىر تال ئەخلەت — چارى يوق.
كۆزگە ئىلماي تۆگمەنچى.
كىرىپ كەتتى كارى يوق.

دېگەن قوشاقنى توقۇپتۇ، بۇنى ئاڭلىغان تۆگمەنچى:

— بۇ شۇمتەك مۇشتەك تۇرۇپ ئەجەب بەك گەپچىكىنا، — دېگىنىچە مىيىقىدا كۈلۈپ، ياردەملىشىپ خۇرجۇننى ئېشەكتىن چۈشۈرۈپ موللا تۇردىنىڭ ئۆگۈتلىرىنى مۇددەتتىن بۇرۇن تارتىپ بېرىپ يولغا سېلىپتۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، موللا تۇردى خەلپىتىم يېڭى-يېڭى تېمىلاردا، ھەر خىل مەزمۇن، خىلمۇخىل شەكىللەردە نۇرغۇن شېئىر-قوشاقلارنى يازدى. ئۇنىڭ شېئىر-قوشاقلىرىدىن بىر قىسمى نوپۇزلۇق گېزىت-ژۇرناللاردا، توپلام كىتابلاردا ئېلان قىلىنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. يەنە بىر قىسىم شېئىر-قوشاقلىرى ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ خەلق قوشاقلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ «ئەجەب ئازاد زامان كەلدى»، «زۇلمەتلىك ئۆتمۈش ھەققىدە»، «بىلىم ئېلىڭ تۇغقانلار» ماۋزۇلۇق شېئىر-قوشاقلىرى 1957-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «قوشاقلار» ناملىق توپلامغا، «كۇچا يېڭىشەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى ھەققىدە»، «نېفت ھەققىدە قوشاق» قاتارلىق ئىجادىيەتلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1962-يىلى 9-ئايدا نەشر قىلغان «ئەمگەك قوشاقلىرى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلدى. «يولۋاس بىلەن توشقان» ماۋزۇلۇق چۆچىكى 1957-يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» ناملىق توپلامغا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ «ئوقۇش كىتابى» (تىل-ئەدەبىيات) دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىلى 12-ئايدا نەشر قىلغان (ئۇچقۇنجان ئۆمەر تۈزگەن) «ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن، ئۈچ پارچە شېئىر-قوشىقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009-يىلى نەشر قىلغان (ئۇچقۇنجان ئۆمەر تۈزگەن) چوڭ ھەجىملىك «ئۇيغۇر خەلق تارىخي قوشاقلىرى قامۇسى»غا كىرگۈزۈلدى. ئۇنىڭ شېئىر-قوشاقلىرىنىڭ بەزىلىرى «شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى (تارىم)»، «مىراس»، «بۇلاق»، «كۇسەن ئەدەبىياتى»، «كۇچا خەلق قوشاقلىرى»، «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» قاتارلىق ژۇرنال، مەجمۇئەلەردە ئېلان قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان.

موللا تۇردى خەلپىتىم 1953-يىلى 9-ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1-نۆۋەتلىك ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا، 1957-يىلى 5-ئايدا ئېچىلغان جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ قۇرۇلتىيىغا خەلق قوشاقچىلىرى ۋەكىلى بولۇپ قاتناشقان ھەم ئۇنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغان. ئۇ قۇرۇلتاي جەريانىدا زىيا سەمەدى، تېيىپجان ئېلىيېف، ئەخمەت زىيائى، نىمشېھىت، ئابدۇكېرىم خوجا، زۇنۇن قادىرى، ئىبراھىم مۇتئى، ئەلقەم ئەختەم، ئەرشىدىن تاتلىق، مۆمىن سەپىرى، غەنىزات غەيۇرانى، قۇربان ئىمىن، جاپپار ئەمەت، تۇردى سامساق، مۇھەممەد ناپىر، مالىك كېۋىر قاتارلىق ئاتاقلىق شائىر-يازغۇچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ تونۇشقان، ھەمسۆھبەتتە بولغان.

موللا تۇردى خەلپىتىم 60 نەچچە يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا 5 مىڭ كۇپلېتتىن ئارتۇق شېئىر - قوشاقلارنى رەتلەپ، «ھازەل كىتابى رەددىل نەپاق» (ئىتتىپاقسىزلىققا رەددىيە بېرىش ھەققىدىكى كىتاب)نى توپلام قىلىپ نەشرگە تەييارلاش ئىشىنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، بۇ، بۈيۈك ئارزۇ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان. بىر قىسىم قول يازمىلىرى ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقىلىپ كەتكەن. خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى خەلپىتىم 1970 - يىلى ئەتىيازدا «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، «سىنىپي قوشۇننى تازىلاش» ھەرىكىتىنىڭ زەربىسىدىن پاناھلىنىش ئۈچۈن يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئوچا يېزىسىنىڭ خانلىقئېرىق كەنتىدە ئولتۇراقلىشىپ 3 - ئوغلى ياقۇپ تۇردىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ قالغان، 1970 - يىل 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۇشتۇمتۇت يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ، خانلىقئېرىق كەنتىدە 78 يېشىدا ۋاپات بولغان ۋە شۇ كەنتتىكى زاراتگاھلىققا دەپنە قىلىنغان.

موللا تۇردى خەلپىتىمنىڭ ۋە ئۇنىڭ شېئىر-قوشاق ئىجادىيەتلىرى ئانا يۇرتىدا ۋە كۇچا ناھىيەسى تەۋەسىدىلا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ

ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرى، تەتقىقاتچىلار ۋە شېئىر-قوشاق ھەۋەسكارلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ تەسىرگە ئىگە. ئۇنىڭغا دائىر بەزى تەسىرلىك سۆھبەتلەر ھازىرغىچە ئېسىمدىن چىقمايدۇ، ئۇنىڭدىن بىر قانچە پاكىتنى مىسال كەلتۈرەي:

1965-يىلى 9-ئايدا ياقا تۈلۈقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا باردىم. ئۇ چاغدا مەكتەپنىڭ ئورنى ئونسۇ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىدە بولۇپ، شىمالىي تەرىپى قورقۇنچلۇق ئېگىز ياردامىلىق، ئۇنىڭ ئۈستى پاياقسىز، قويۇق قەبرە-گۈمبەزلەر بىلەن تولغانىكەن. بىر كۈنى ساۋاقداشلىرىم بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ:

— ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنى قالتىس گۈزەل، ھەشەمەتلىك بىنا. ئىمارەتلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئاۋات شەھەردىمكىن دەپ ئويلىسام، قورقۇنچلۇق ياردامىلىق، قەبرىستانلىقنىڭ تۈۋىدە ئىكەن ئەمەسمۇ؟ — دېيىشىمگە، ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ ئوتتېشى يېزىسىدىن كەلگەن ساۋاقدىشىم مامۇت ئەمەت قىزىقچىلىق قىلىپ:

ئاقسۇنىڭ يول-كوچىسى،
قاتار-قاتار رەستىدۇر.
ئۆلۈكلىرى ئېگىزدە،
تىرىكلىرى پەستىدۇر.

دېگەن قوشاقنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ — دەپ ھەممىمىزنى كولدۇرۇپ، زېرىكىشلىك خىياللىرىمىزنى ئاللىقاياقلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى.

مەن بۇ قوشاقنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىغاچقا، ھەم بۇ بىر كۇپلېت قوشاقتا ئونسۇ ناھىيە بازىرىنىڭ شۇ چاغدىكى جۇغراپىيەلىك ئورنىنى، تەبىئىي شارائىتىنى چىنلىق بىلەن ئەينەن تەسۋىرلەپ بەرگەچكە، ئاپتورغا غايىۋانە قايىل بولغانىدىم. 1983-يىلى 11-ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى مەرھۇم شائىر، يازغۇچى تۇردى سامساقنىڭ «بەشكېرەم» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى نەشر قىلدى. ئۇنىڭ 58-بېتىدىكى «مۇتەللىپ قەبرىسى» ناملىق شېئىرنىڭ 1-كۇپلېت باش مىسراسىدا:

«ئاقسۇنىڭ كوچىسى رەستىمۇ رەستە،
ئۆلۈكى ئېگىزدە، تىرىكى پەستە»

دېگەن ئىككى مىسراغا بەت ئاستى ئىزاھاتى بېرىلىپ: «بۇ ئىككى مىسرا كۇچالىق خەلق شائىرى مەرھۇم موللا تۇردىنىڭ. ئۇنى ئاپتور ماڭا 1957-يىلى ئۇرۇمچىدە كۆرۈشكىنىمىزدە ئېيتىپ بەرگەنىدى» دېيىلگەن.

موللاتۇردى خەلپىتىم قوشاقلىرىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكلىرى مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، تېما دائىرىسى كەڭ، شەكلى ھەر خىل، مەزمۇنى مول، بوغۇم، رىتىم، تۇراقلىرى ئېنىق، تىلى گۈزەل، تاتلىق، سۆز تېكىستلىرى ئىخچام، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك، قاپىيەلىرى توق. ئۇنى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ ئىخچام، يارقىن كۆرۈنۈشى، يازما خاتىرىسى ۋە ئەينىكى دېيىشكە بولىدۇ. موللا تۇردى خەلپىتىم قوشاقلىرىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە تارتقان ئېچىنىشلىق تۇرمۇشى، ئازاب-ئوقۇبەتلىرى، خەلقنىڭ ئەركىن زامانغا ۋە گۈزەللىككە بولغان تەلپۈنۈشى، كومپارتىيەگە، ۋەتەنگە، سوتسىيالىزمغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى، ئىلىم-مەرىپەت ئېلىش يولىدىكى قىزغىنلىقى، نادانلىق، نامراتلىق ۋە قالاقلىق، ساختىلىق، خۇراپاتلىق، ھورۇنلۇق، فېئوداللىق ئىدىيە ۋە ناچار ئىللەت، يامان خاھىشلارنى تەنقىدلەيدىغان غەزەپ-نەپرىتى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قوشاقلىرىنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش — ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانمىلار:

1. «كۇچا ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 63-بەت.
2. نىياز مەھمۇد: «مەرىپەتپەرۋەر خەلق قوشاقچىسى موللا تۇردى»، «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» 1999-يىل 5-ئاي، 5-سان، 108-بەت.
3. ھۇسەيىن ئىمىنھاجى، غوپۇر ئىسمائىل، خېلىل ئابدۇغوپۇر مەخسۇم ھاجى، سۇلايمان تۇردى، يۇسۇپ ھاجى تۇردى، نايۇپ تۇراپ قاتارلىقلارنىڭ 2011-يىل 9-ئايدىكى ئاغزاكى تونۇشتۇرۇشلىرى.

(ئاپتور كۇچا ناھىيەلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ پېنسىيونېرى)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاجەر ئېگىزلىك تاسلى

— تارىختىن بۇرۇنقى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قىيا تاش رەسىملىرى مۇزېيى

تەۋەلىكى: ئالجىرىيە، ئېنگلىزچە نامى: Tassili

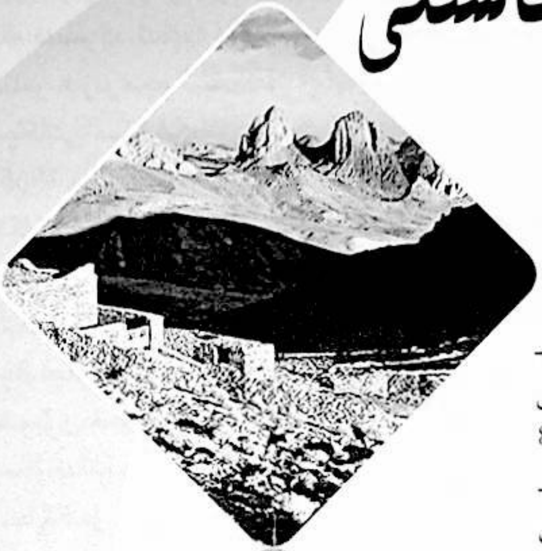

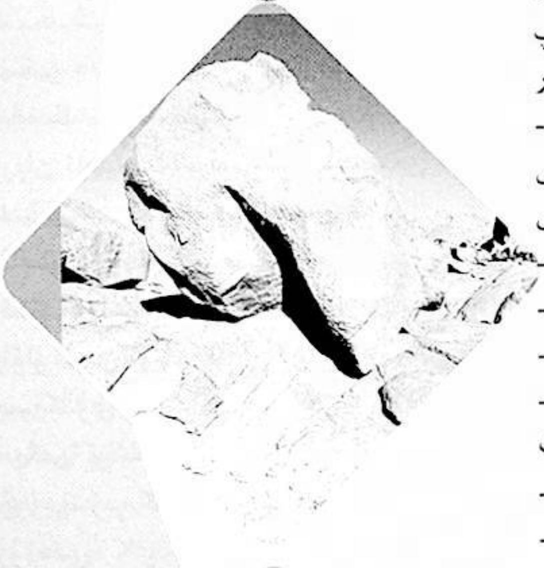

ئاجەر ئېگىزلىكىدىكى تاسلى ئالجىرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەھرايى كەبىر چۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغ تىزمىسى ئارىسىغا جايلاشقان. ئاجەر تاغ تىزمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 800 كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 2335 مېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئالجىرىيەنىڭ داڭلىق ساياھەت رايونلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تىك قىيالىق جىلغىلىرى، ئاجايىپ-غارايىپ يارداڭلىقلىرى، پايانىغا كۆز يەتكۈسىز قاقاس سەھرايى كەبىر چۆل مەنزىرىسى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئادىمىزات ئاياغ باسمايدىغان بۇ پايانسىز قۇملۇقتىكى ئاجەر ئېگىزلىكىنىڭ تاسلى مەركىزىي رايونىدا 15 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق تارىختىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان قىيا تاش رەسىملىرى ۋە ئويما ئەسەرلەر ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6000-يىللاردىن مىلادى 1-ئەسىرگە قەدەر بولغان مەزگىللەر ئىچىدىكى سەھرايى كەبىر رايونىنىڭ كىلىمات ئۆزگىرىشلىرى، ھايۋاناتلارنىڭ كۆچۈشى ۋە ئىنسانلار ھاياتىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانلىرى خاتىرىلەنگەن. 1982-يىلى، ب د ت مائارىپ، ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى بۇ يەرنى مەدەنىي يادىكارلىق مىراسلىرى قاتارىدا «دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقى مىراسلىرى تىزىملىكى»گە كىرگۈزدى.

«سەھرايى كەبىر» دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدا «قۇملۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدىن قىزىل دېڭىزغىچە تۇتىشىدۇ. سەھرايى كەبىرنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالدىن جەنۇبقىچە بولغان كەڭلىكى 2000 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان بولۇپ، كۆلىمى پۈتكۈل شىمالىي ئافرىقا رايونىنى قاپلايدۇ. ئومۇمىي دائىرىسىنىڭ تۆتتىن بىرى قۇملۇق، قالغان قىسمى قاقاس تاغلىق ۋە تاشلىق، قۇرغاق تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت.

ئىنسانىيەتنىڭ يازما تارىخى باشلانغاندىن بۇيان، كىشىلەر سەھرايى كەبىرنى ئىنسانلار ياشاشقا ماس كەلمەيدىغان سىرلىق

جاي دەپ قاراپ كەلدى. لېكىن ئارخېئولوگلار ۋە گېئولوگلارنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈشىدىن بايقىلىشىچە، سەھرايى كەبىر ئەزەلدىنلا شۇنداق جاي بولماستىن، بەلكى تېخى ياش بىر قۇملۇق ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 8000 يىل ئىلگىرى ساھرايى كەبىرنىڭ سۇ بايلىقى مول، كۆللەر بىر ـ بىرىگە تۇتىشۇپ كەتكەن، ھەممە يېرى قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغان، مۇنبەت تۇپراقلىق چوڭ يايلاق بولۇپ، نۇرغۇنلىغان ھايۋانلارنى ناھايىتى ياخشى ياشاش مۇھىتى بىلەن تەمىنلىگەندى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، كېيىنكىلەر سەھرايى كەبىردىكى نۇرغۇن ئۆڭكۈر تاملىرىدا قەدىمكى ئىنسانلار سىزىپ قالدۇرغان بېگمۇت، پىل، زىراپە، كەركىدان، شىر، سۇ كالىسى، ياۋا كالا، بۆكەن، تۆگىقۇشى، جەيرە قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى بايقىدى.

كۆپلىگەن دەلىل ـ ئىسپاتلارغا قارىغاندا، تارىختىن بۇرۇنقى قەدىمكى دەۋرلەردە، سەھرايى كەبىردە ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقى مەلۇم. مۇشۇ رايوندىكى ئۆڭكۈر ۋە تاش تاملاردا بايقالغان نەچچە مىڭلىغان تام رەسىملىرى بۇنىڭ كۈچلۈك دەلىلىدۇر. سەھرايى كەبىرنى دۇنيادىكى تام رەسىملىرى ئەڭ كۆپ جاي دېيىشكە بولىدۇ. بۇ رەسىملەردە سەھرايى كەبىر رايونىدا يۈز بەرگەن كىلىمات ئۆزگىرىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، شۇنداقلا بۇ رەسىملەر يەنە سەھرايى كەبىر رايونىدا ئەينى چاغلاردا بارلىققا كەلگەن، يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەتكە شاھىد بولالايدۇ.

سەھرايى كەبىردىكى قىيا تاش رەسىملىرى تۇنجى بايقالغان ۋاقىتنى 1850 ـ يىلدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ چاغدا گېرمانىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى پالئۇت فەززان (ھازىرقى لىۋىيە تەۋەلىكىدە)، تاسىلى، ئاججەر قاتارلىق جايلارغا قىلغان بىر قېتىملىق سەپىرىدە، ئويلىمىغان يەردىن بىر قىسىم قىيا تاشلارغا سىزىلغان كالا توپلىرىنىڭ رەسىملىرى ۋە ھايۋان باشلىق ئادەم سۈرەتلىرىنى بايقاپ قالغانىدى. كېيىن، ئۇ يەنە بىر قىسىم ئويما يېزىقلارنىمۇ بايقىغان. لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېتىملىق بايقىشىنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ چۈشەنمىگەن ھەم ئۇنىڭغا نىسبەتەن باشقىلارنىڭ دىققىتىنىمۇ قوزغىيالمىغانىدى. 1933 ـ يىلى فىرانسىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىر تۆگە كارۋىنى سەھرايى كەبىرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇشۇ ئەججەر تېغىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، ئېگىزلىكتە نەچچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇققا سوزۇلغان قىيا تالاشلاردىكى رەسىملەر توپىنى بايقاپ قالدى ۋە ئۇلار بۇ مۇھىم بايقاشنى دۇنياغا ئېلان قىلىۋەتتى. 1956 ـ يىلى فىرانسىيەنىڭ يەنە بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى سەھرايى كەبىرگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، يەنە 10مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قىياش تاش رەسىمنى بايقىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇلار بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى نادىر رەسىملەرنى نۇسخىلىپ پارىژغا ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن پارىژلىقلار زىلزىلىگە كەلدى. كېيىن سەنئەتكارلار بىلەن فوتوگرافلاردىن تەشكىللەنگەن بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى يەنە ئاجەرگە كېلىپ، بۇ قىيا تاش رەسىملىرىگە قارىتا بىر يىلدىن ئارتۇق تەتقىقات ۋە تەقلىدىي ئىزىنى چۈشۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. بۇ ئىزى ئېلىنغان رەسىملەر ۋە فوتو سۈرەتلەر ياۋروپا ئەللىرىدە كۆرگەزمە قىلىنغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى, ھازىر ئاجەردىكى تاسىلى دۇنيادىكى تارىختىن بۇرۇنقى ئەڭ چوڭ قىيا تاش رەسىملىرى مۇزېيى بولۇپ ئېتىراپ قىلىندى.

ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقاتلار ئىسپاتلىدى، بۇنىڭدىن 8000 يىل ئىلگىرى ئەڭ بۇرۇنقى چارۋىچى قوۋملار ئۆزلىرىنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى ۋە چارۋىلىرىنى ئېلىپ بۇ يەرگە كەلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7000-يىلدىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000-يىلغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، سەھرايى كەبىر كىلىماتى ئىللىق، ئۆسۈملۈكلەر قويۇق ئۆسىدىغان جاي ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە 1000 يىللار ئارىلىقىدا، بۇ يەردە ياشىغان ئەجدادلار نۇرغۇنلىغان گۈزەل قىيا تاش رەسىملىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولۇپ، نۇرغۇن رەسىملەردە پىل، بېگەمۇت، كەركىدان، زىراپە، ياۋا سۇ كالىسى قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تەسۋىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەندى. بۇ رەسىملەرنىڭ بەزىلىرى قىيالىقلارغا سىزىلغان بولسا، يەنە بەزىلىرى قىيالىقلارغا ئويۇلغان، ئىپادىلەش شەكلى ۋە سىزىش ئۇسۇلىمۇ خېلىلا مۇرەككەپ، مەزمۇنىمۇ مول بولۇپ، ئەيني چاغدىكى ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش پائالىيەتلىرى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەندى. تېخىمۇ خۇشاللىنىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، گەرچە بۇ رەسىملەر نەچچە 1000 يىللىق كىلىمات ئۆزگىرىشلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، نۇرغۇنلىرىنىڭ رەڭگى يەنىلا پارقىراق، كۆركەم پېتى ساقلىنىپ قالغانىدى. تاسىلى رايونىدىن كىشىلەر يەنە بىر تالاي پالتا، تاشتىن سىلىقدىلىپ ياسالغان پالتا، تاش كۈرەك قاتارلىق تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان سايمانلارنى تاپقان. لېكىن بۇ قىياتاش سۈرەتلىرىگە قانداق قورال ئارقىلىق رەڭ بېرىلگەنلىكى توغرىسىدا تا بۈگۈنگىچە ھېچقانداق ماددىي ئىسپات تېپىلمىدى. ئۆسۈملۈكشۇناسلار قەدىمكى گۈل چېچەكنى ئانالىز قىلىش ئارقىلىق شۇ دەۋرلەردە ئاجەر ئېگىزلىكىدە شەمشاد، قارىياغاچ، ياڭاق، ئاناناس قاتارلىق مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئۆسكەنلىكىنى، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەزى دەرەخلەرنىڭ يىلتىز قالدۇقلىرى ھېلىھەم ساقلىنىپ قالغانلىقىنى بايقىدى ۋە ئىسپاتلىدى.

تاسىلى قىياتاش رەسىملىرىدىكى ھايۋانات ئوبرازلىرى، ھايۋانات تۈرلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، سۈرەتلەردە ئەكس ئەتكەن كۈندىلىك تۇرمۇش باش تېمىلىرىنىڭ مەزمۇنلىرى، رەسىملەرنى سىزغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئالمىشىشى، رەسىملەردىكى شەخسلەر قوللانغان قوراللار ۋە دۇبۇلغا - ساۋۇت قاتارلىقلار شىمالىي ئافرىقا قىياتاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرىنى بېكىتىشتە ئارخېئولوگلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن، بىر قەدەر بۇرۇنقى رەسىملەردە، ئىنسانلار توقماق، نەيزە، تاش پالتىلارنى قورال قىلغان بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوقيا پەيدا بولغان. ئات كۆندۈرۈلگەن دەۋردىكى ئىنسانلار ئۇزۇن نەيزە ۋە قالقانلارنى ئىشلەتكەن، تاكى تۆگە كۆندۈرۈلگەن زامانلارغا كەلگەندىلا، قالقان قاتارلىقلار تەدرىجىي ئەمەلدىن قېلىپ، قىلىچ ۋە ئوتلۇق قوراللار ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالغان.

سەھرايى كەبىر قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرلىرىگە ھۆكۈم قىلىشتا، بەزىلەر مۇنداق پەرەز قىلىشتى: ئەڭ بۇرۇنقى قىيا تاش رەسىملىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8000-يىلدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7000-يىلغىچە) يەنە بەزىلەر تېخىمۇ بۇرۇنقى مەزگىلگە، يەنى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگىچە باغلايدۇ. ئەڭ بۇرۇنقى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ رەسىملەردە دائىم ئۇچرايدىغان ھايۋان تەسۋىرى بولسا، ئاساسلىقى سۇ كالىسى ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋر «تارىختىن بۇرۇنقى سۇ كالىسى دەۋرى» دەپ ئاتالدى. دېمەك، سۇ كالىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئەيني زامانلاردا سەھرايى كەبىرنىڭ كىلىماتى نەم، ئىللىق، سۇ ئېقىملىرى كۆپ رايون ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەلۋەتتە ئەيني چاغلارغا تەئەللۇق باشقا ھايۋان تەسۋىرلىرىمۇ بار. مەسىلەن، كەركىدان، تۆگىقۇشى، ياۋا ئېشەك، شىر، پىل، بېگەمۇت، بۆكەن قاتارلىقلارمۇ قىيا تاش رەسىملىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 355-يىلدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1200-يىللىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا سىزىلغان

قىيا تاش رەسىملىرىدە سۇ كالىسى يوق بولۇپ، كىشىلەر يايلىتىپ يۈرگەن كالا پادىلىرىنىڭ تەسۋىرلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ دەۋر «پادىچىلىق دەۋرى» دەپ ئاتالدى. بۇ ئەھۋال ئاشۇ زامانلاردىن باشلاپ سەھرايى كەبىر كىلىماتىنىڭ تەدرىجىي قۇرغاقلىششقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. سۇدا ياشاپ ئادەتلەنگەن سۇ كالىسىنىڭ بۇ مەزگىللەردە ياشاشقا ئىمكانىيىتى قالمىغانىدى، لېكىن پىل، كەركىدان، تۆگىقۇشى، شىر قاتارلىق ھايۋانلار بۇ دەۋردە يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. شۇ دەۋردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ئاساسلىقى پادىچىلىق بولغاچقا، بۇ دەۋرمۇ يەنە «كالا دەۋرى» دەپ ئاتالدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500 ـ يىللار ئەتراپىدىكى قىياتاش رەسىملىرىدە ئات تەسۋىرلىرى بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن، كالا تەسىرلىرىمۇ كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان بولدى. شۇڭا، بۇ دەۋر «ئات دەۋرى» دەپ ئاتالدى. بۇ چاغلاردا ئۆي ئاتلىرى، يەنى، ھارۋىغا قېتىلىدىغان ئاتلار بارلىققا كەلگەنىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 ـ يىللاردىن كېيىنكى قىيا تاش رەسىملىرىدە ئات تەسۋىرلىرى تەدرىجىي يوقىلىپ، ئەكسىنچە تۆگە تەسۋىرى بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىغان. شۇڭا بۇ دەۋر «تۆگە دەۋرى» دەپ ئاتالدى. دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، سەھرايى كەبىر كىلىماتىنىڭ قۇرغاقلىشىش سۈرئىتى تېزلىششى بىلەن، ئات بۇ رايوندا داۋاملىق ياشاشقا ۋە قوللىنىشقا ماس كەلمەي قالغانلىقتىن، تۆگە پەيدىنپەي ئاتنىڭ ئورنىنى ئېلىشقا باشلىغان. لېكىن تۆگىنىڭ سەھرايى كەبىرگە كىرىش دەۋرى مەسىلىسىدە ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرىدا پەرق بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە ئېنىق بېكىتىلگەن مەلۇمات يوق.

قىيا تاش رەسىملىرى بولسا، سەھرايى كەبىر رايونىدا ياشىغان ئەجدادلاردىن قالغان خاتىرە بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان كىشىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سەھرايى كەبىردىكى قىيا تاش رەسىملىرى بىر خىل سېھرىي تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان قولپۇت ئىزلىرى ۋە بەزى غەلىتە شەكىللەر بۈگۈنگە قەدەر كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ كەلمەكتە. ئەڭ چۈشىنىكسىز بولغىنى شۇكى، رەسىملەردىكى نەيزە كۆتۈرۈۋالغان قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئارىسىدا غەلىتە، سىرلىق بىر ئادەمنىڭ تەسۋىرىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ سۈرەتتىكى ئادەم «ۋىدامىاس ئىلاھ» دەپ ئاتالغان، ئۇ بەدىنىگە چىپپىدە كەلگەن بىر تۇتاش كىيىم كىيگەن بولۇپ، تۇرقى خۇددى ھازىرقى زاماندىكى ئالەم ئۇچقۇچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئاجەبا ئېگىزلىكتە چوڭ ھەجىملىك يەنە بىر پارچە رەسىم بار. ئۇ رەسىمدە بىر توپ يەرلىك كىشىلەر تۇرقى قامەتلىك، باش ۋە بەدىنى بىر گەۋدىلەشكەن، بېشىدا قوش مۈڭگۈزى بار، بەش ئەزاسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان غەلىتە بىر شەخسنى ئورىۋالغان بولۇپ، بۇ ئۆزگىچە كۆرۈنۈش كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك تەسەۋۋۇرلىرىغا سەۋەب بولغان. بۇ ئەينى زاماندىكى كىشىلەر چوقۇنغان ئىلاھمىدۇ ياكى ئۇچىسىغا تۇتاش گەۋدىلىك بوشلۇق كىيىمى، بېشىغا ئانتېننالىق دۇبۇلغا قالپاق كىيگەن تاشقى پىلانىت ئالەم ئۇچقۇچىسىمىدۇ؟

سەھرايى كەبىردىكى قىيا تاش رەسىملىرى توپى ئارىسىدا كىشىلەر يەنە ئالاھىدە ئىككى خىل يېزىقنى ئۇچراتتى. ئۇلار سەھرايى كەبىر يېزىقى ۋە رافۇناگۇ يېزىقى بولۇپ، سەھرايى كەبىر يېزىقىنى ئىختىيارىي يازغىلى بولىدۇ، يەنى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ياكى تۆۋەندىن يۇقىرىغا يازغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا يەنە سولدىن ئوڭغا ياكى ئوڭدىن سولغا يازغىلىمۇ بولىدۇ. بۇ يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە يوق، گەرچە ئوقۇغىلى بولسىمۇ، لېكىن مەنىسىنى چۈشەنمەك ئىنتايىن مۈشكۈل. بۇ خىل سەھرايى كەبىر يېزىقىدىن كېيىن، بىر قەدەر ئاددىيلاشتۇرۇلغان رافۇناگۇ يېزىقى بارلىققا كەلگەن.

بۇنىڭدىن نەچچە 1000 يىللار ئىلگىرى سەھرايى كەبىر تەۋەسىدە ياشىغان ئىنسانلار بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنى نېمە ئۈچۈن سىزىپ قالدۇرغاندۇ؟ بۇ بىرەر دىنىي پائالىيەت ئۈچۈنمۇ ياكى كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈنمۇ؟ ۋە ياكى جەمئىيەت تۇرمۇشىنى خاتىرىلەش ئۈچۈنمۇ؟ قىيا تاش رەسىملىرىدە تەسۋىرلەنگەن «ۋىدامىاس ئىلاھ» دەپ ئاتالغان ئۆزگىچە ئادەم زادى كىم؟ بۇ سوئاللارغا تا ھازىرغىچە جاۋاب تېپىلغىنى يوق. سەھرايى كەبىرنىڭ قاقاسلىقى، كىلىماتىنىڭ قۇرغاقلىقى، ئادىمزاتنىڭ شالاڭلىقى كىشىلەرگە تېخىمۇ سىرلىق تەسىر بېرىدۇ. سەھرايى كەبىردىكى بۇ قىيا تاش رەسىملىرىمۇ دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى يەنە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەزىزە تۇيغۇن

(ئاپتور: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتىدا)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كەلپىننىڭ قەدىمىي كارۋان يوللىرى ۋە تۆگە كارۋانچىلىقى

مۇھەممەد توختى

كەلپىن ناھىيەسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتا مارالبېشى بىلەن، شىمالدا قىرتاغ ئارقىلىق ئاقچى ناھىيەسى بىلەن، غەرب تەرىپى ئاتۇش بىلەن، شەرقىي شىمالدا قاراتېكە تېغى ئارقىلىق ئۇچتۇرپان بىلەن چېگرالىنىدۇ، بۇ چېگرا لىنىيەلىرىدە كەلپىن سودا كارۋانلىرى ۋە تۈرلۈك يولۇچىلار ئۈزۈلمەستىن مېڭىپ قوشنا ناھىيە، شەھەرلەرگە بارىدىغان كارۋان يوللىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

كەلپىن- ئۇچتۇرپان يولى: بۇ يول بىلەن كەلپىندىن شىمالغا 110 چاقىرىم ماڭسا ئۇچتۇرپانغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ يول ئۈچكە ئايرىلغان.

1. **غەربىي شىمالىي يول.** بۇ ئەينى چاغدا كارۋانلار ئەڭ كۆپ ماڭغان ئاۋات يول بولۇپ، بىۋاسىتە ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقتوقاي يېزىسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ يول كەلپىندىن شىمالغا مېڭىپ سەرەم، توڭگۈزبۇرۇن، ھەرەمجانلاردىن ئۆتۈپ غەربكە بۇرۇلۇپ، تىرەكئاۋات مەھەللىسىدىن ئۆتۈپ، ئېگىز تاغلار بىلەن قورشالغان قاپچىغاي ئىچىدە

سۇ كېچىپ، ئېقىن بويلاپ قاپاق سۇندى دېگەن تارقاپچەغاي ئارقىلىق ئاق دۆڭ دېگەن جايدا ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىرى داۋاملىق غەربكە مېڭىپ قارا ئۆتەڭ، سېغىزخان ئاتىنىڭ بېلى بىلەن غەربكە مېڭىپ ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى بوزيالپاق بىلەن كۆك يالپاق ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن، تار كەتكەن بەل قاپچىغايدىن ئۆتۈپ شىمالغا بۇرۇلۇپ، قورۇل ئارقىلىق ئاقتوقاي يېزىسىغا بارىدۇ. يەنە بىرى شىمالغا مېڭىپ ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى ئۆڭكۈر ئۆتەك، ساربەل ئارقىلىق شەھرى بەربەرگە كېلىپ، بەربەر تېغىدىكى ئىدىقنىڭ داۋىنىدىن ئۆتۈپ غەربىي يول بىلەن بىرلىشىپ قورۇل ئارقىلىق ئاقتوقاي يېزىسىغا بارىدۇ، بۇ يول كارۋانلار قاتنايدىغان غول يولدۇر.

2. شىمالىي يول. بۇ يول كەلپىننىڭ شىمالىدىكى مورى ۋە مەمەتتوقاي ئارقىلىق داۋاملىق شىمالغا مېڭىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزىسى تەۋەسىدىكى ئاتىيايلاق، كۆنگەي قوتان، سۆگەت بۇلاق، قىزىل قوتان قاتارلىق يايلاق ئۆتەڭلەر ئارقىلىق قارا قولغا كېلىپ بۇ يەردىن كەڭ ئۇزۇن كەتكەن ساي يولى بىلەن ئاقيار يېزا مەركىزىگە بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كەلپىندىن شىمالغا مېڭىپ سىرەم، تۇڭگۇز بۇرۇنلاردىن ئۆتۈپ تامچى ئارقىلىق ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزىسى تەۋەسىدىكى يايلاقلاردىن ئارپاساي، بەلئۆتەك ۋە ئىسلىققا كېلىپ، ئۇزۇن ساي يولى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئاچاتاغ يېزىسىغا بارىدىغان يول. بۇ يول ئۇزۇن ھەم تىك داۋانلىرى كۆپ بولغاچقا ئاساسلىقى چارۋىچىلار ماڭغان.

3. شەرقىي شىمالىي يول. بۇ يول كەلپىندىن شەرققە قاراپ مېڭىپ ھاشىم قۇدۇق ۋە بەلقۇمنى كېسىپ، ئاچال يېزىسى تەۋەسىدىكى كونا چىلان كەنتىگە كېلىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئىڭگەنگە كېلىپ، بۇ يەردىن ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزىسى تەۋەسىدىكى قۇرۇق ئۇزۇم كەنتىگە كېلىپ، كەڭ ئۇزۇن ساي يولى بىلەن داۋاملىق شىمالغا مېڭىپ، ئاقيار يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى خاڭدى كەنتىگە بارىدۇ. بۇ يول تۈز ھەم بىخەتەر بولغاچقا ئىككى ناھىيەنىڭ ئالاقىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

كەلپىن-مارالبېشى يولى بۇ يول، كەلپىندىن شەرققە قاراپ مېڭىپ غالتەكنىڭ دېڭى، ئاچالدىن ۋە قارا كۆل توغراقلىقىدىن ئۆتۈپ ياقا قۇدۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن سېسىققۇدۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن چېدىركۆلگە، بۇ يەردىن تۇمشۇققا، بۇ يەردىن چاھارباغقا، بۇ يەردىن مارالبېشىغا تۇتىشىدۇ. بۇ يولنىڭ پىچاق سۇندى ئارقىلىق ئايلىنىپ ماڭىدىغان يەنە بىر بۆلىكىمۇ بار بولۇپ، بۇ يول كەلپىندىن چىقىپ ئاچال ۋە قارا كۆل توغراقلىقىدىن ئۆتۈپ ياقا قۇدۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن سېسىققۇدۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن پىچاق سۇندىغا كېلىپ ئاندىن تۇمشۇققا، بۇ يەردىن چاھارباغقا، بۇ يەردىن مارالبېشىغا بارىدۇ، بۇ يول تەكتوغراق ئارقىلىق مېڭىپ مارالبېشىغا بارىدىغان يولدىن 13 يول ئۇزۇن، بۇ يوللاردا دەڭ ۋە بىر نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە بار.

كەلپىندىن مارالبېشىنىڭ ئاچىلىغا بارىدىغان تاغ يولى. بۇ يول كەلپىننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى لوپ دېگەن يەردىن چىقىپ، ئىنگەن تېغى، تۆۋەنكى كەلپىن تېغىنى بويلاپ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، تاغقا كىرىپ، چاققۇبۇلاق ئارقىلىق تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ مارالبېشىنىڭ ئاچىلىغا (سانساكۇ) بارىدۇ.

كەلپىن-ئاتۇش يولى. كەلپىندىن ئاتۇشقا بارىدىغان ئىككى يول بار. بۇنىڭ بىرى كەلپىن ناھىيەسىدىن غەربكە مېڭىپ، گەزلىك يېزىسى ئارقىلىق قاراتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ 50 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول يۈرۈپ ساغان تېغىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن يەنە 25 كىلومېتىر يول يۈرۈپ تاغ ئارىسىدىكى تار ھەم ئۇزۇن كەتكەن يول بىلەن ئاتۇشقا بارىدىغان يول. يەنە بىرسى كەلپىن ناھىيەسىدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ قىسىل تېغى ئارقىلىق سۇ بېشىغا بېرىپ، قاراتاغنىڭ شىمالىي باغرىنى بويلاپ، غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ پاقلىق سۆگەتتىن ئۆتۈپ، سىزغان بۇلاققا بېرىپ، بۇ يەردىن يەنە نەچچە ئون چاقىرىم يول يۈرۈپ ئاتۇشقا بارىدىغان يول.

كەلپىن-قەشقەر يولى. بۇ يول كەلپىندىن شەرققە قاراپ مېڭىپ غالتەكنىڭ دېڭى ۋە ئاچالدىن ئۆتۈپ قىزىل تامغا بېرىپ، بۇ يەردىن سېسىققۇدۇققا بېرىپ، بۇ يەردىن تۇمشۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن ئوقۇمازارغا كېلىپ، بۇ يەردىن مارالبېشى بازىرىغا كېلىپ، بۇ يەردىن بەشتامغا كېلىپ، بۇ يەردىن لەنگەرگە كېلىپ، بۇ يەردىن قارا قىلچىنغا كېلىپ، بۇ يەردىن قۇم كەپگە كېلىپ، بۇ يەردىن باشلەنگەرگە كېلىپ، بۇ يەردىن قارا سىدىققا كېلىپ، بۇ يەردىن لەنگىرگە كېلىپ، بۇ يەردىن شاپتۇلغا كېلىپ، بۇ يەردىن ياندۇرمىغا كېلىپ، بۇ يەردىن قەشقەر شەھرىگە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بارىدىغان يول.

كەلپىن ـ ئاقچى يولى. بۇ يول كەلپىن ناھىيەسىدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ قىسىل تېغى ئارقىلىق سۇ بېشىغا بېرىپ، بۇ يەردىن سۆگەتلىككە بېرىپ، بۇ يەردىن جاغىلا، مۇزلۇق، قارا سۇ ئارقىلىق قارىغايغا بېرىپ، بەلدىن ئۆتۈپ ئاقچىغا بارىدىغان يول. كەلپىندىن ئاقچىغا بارىدىغان يەنە بىر نەچچە يول بار بولۇپ، بۇ يوللار تاغ ئارىسى داۋانلىرى كۆپ بولغاچقا كارۋانلار ئانچە كۆپ ماڭمىغان.

كەلپىن ـ ئاقسۇ يولى. بۇ يول كەلپىندىن شەرققە قاراپ مېڭىپ غالتەكنىڭ دېڭى ۋە ئاچالدىن ئۆتۈپ كۆلگە كېلىپ، بۇ يەردىن كونا چىلانغا كېلىپ، بۇ يەردىن شوتاقۇدۇققا كېلىپ، بۇ يەردىن ئايكۆلگە كېلىپ، بۇ يەردىن ئاقسۇ يېڭىشەھەرگە (ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرىگە) بارىدىغان يول.

تۆگە كارۋانچىلىقى

كەلپىن ناھىيەسىنىڭ تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان. يەر كۆلىمىنىڭ %72.4 نى تاغلىق، چۆللۈك جايلار، %27.6 نى تۈزلەڭلىك ئىگىلەيدۇ. ناھىيە غول قاتناش لىنىيەسىدىن يىراقتا بولغاچقا كەلپىن خەلقى ئۇزاقتىن بۇيان تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئۈچ خىل ئىگىلىكنى بىر گەۋدە قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. كەلپىن ناھىيەسىنىڭ ئىقلىم، تەبىئىي شارائىت، يايلاق تىپى قاتارلىق تەبىئىي شارائىتلار ھەم تۆگىنىڭ چۆل ـ باياۋانلاردا يايلاشقا ماس كېلىدىغان ئالاھىدىلىكى ۋە كەلپىن خەلقىنىڭ تۆگە بېقىشنى ياخشى كۆرىدىغان خاراكتېرى سەۋەبلىك كەلپىن ناھىيەسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە، ھەتتا ئاپتونوم رايون بويىچىمۇ تۆگە ئەڭ كۆپ بېقىلىدىغان ناھىيەلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە. 1920 ـ يىلى كەلپىندە بېقىلىۋاتقان تۆگە 3500 ئەتراپىدا بولۇپ، تۆگە كارۋانچىلىقىمۇ تازا گۈللەنگەن بۇ مەزگىللەردە كەلپىن ناھىيەسىدىكى داڭلىق باي، مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەد ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر تۆگە كارۋانچىلىق كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، قوشنا ناھىيە، شەھەرلەرگە ئۆز كارۋانلىرىنى ماڭدۇرۇپ تۇرغان، بۇ ئارقىلىق كەلپىن خەلقىنىڭ تۆگە كارۋانچىلىقى بىلەن سودا قىلىپ، تۇرمۇشنى ياخشىلاش يوللىرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقان. 1930 ـ يىللارنىڭ بېشىدا مەھەممەد ھاجى، توختى بوجاڭلارنىڭ 200 ـ 250 تۆگىدىن تەركىب تاپقان كارۋانلىرى كەلپىن ـ ئاقسۇ، ئاقسۇ ـ باي، كەلپىن ـ ئۇچتۇرپان، كەلپىن ـ مارالبېشى، كەلپىن ـ ئاتۇش، كەلپىن ـ ئاقچى ئارىلىقلىرىدا قاتناپ، كەلپىننىڭ گۈلە ـ قاقلىرى، يۇڭ، تېرە، ئۈچەي، تىۋىت، چۈپۈر ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى يۇقىرىقى جايلارغا ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇرۇپ كەلپىنگە ئېلىپ كېلىپ، كەلپىن دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇش بۇيۇمىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن تۆگە بىلەن كىراكەشلىك قىلىپ ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلغان ھەم «خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ قوشۇنلىرىغا، ئاقسۇ ـ كۇچا، ئاقسۇ ـ ئۇچتۇرپان ئارىلىقىدا، ئوزۇق ـ تۈلۈك توشۇپ بېرىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن»①. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي «شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقى ـ شىنجاڭ سودا شىركىتى قۇرۇلغان. 1921 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ـ شىنجاڭ سودا شىركىتى ئاقسۇدا ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرغان. 1933 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تاشقى سودا ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەدەل چېگرا ئېغىزىنى رەسمىي ئېچىۋەتكەن»②. بۇ يولنىڭ رەسمىي ئېچىلغانلىقىنى سودا ـ تىجارەت، كىراكەشلىك قىلىپ پۇل تېپىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ بىلگەن «كەلپىن ناھىيە گەزلىك يېزىسىدىن توختى تالىپ، مېھمان ئاخۇن، سابىر ئاخۇن، مەھەممەد قۇلى، يۇرچى يېزىسىدىن مەھەممەد ھاجى، ھەمە جىسا، ھاپىز ئاخۇن، مەھەممەد سىدىق ئاخۇن قاتارلىق 20 ـ 30 نەپەر كىشى بىر قانچە ئون قاتار تۆگە بىلەن كەلپىن ـ ئۇچتۇرپان، ئۇچتۇرپان ـ قارا قول ئارىلىقىدا كارۋانچىلىق ۋە كىراكەشلىك تىجارىتى قىلغان»③. بۇ چاغدا كەلپىن ۋە ئۇچتۇرپاندىن يەرلىك مەھسۇلاتلار، ئات، كالا، قوي تېرىلىرى يۇڭ، چۈپۈر، تىۋىت، ئۈچەي، ئۇن، گۈرۈچ، ھەر خىل سەي ـ كۆكتات قاتارلىق ماللارنى بەدەل چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قارا قول شەھىرىگە توشۇغان ھەم ئۇ يەردىن (قارا قولدىن) قەنت، شېكەر، گەزمال، سەرەڭگە، سىر، ئەينەك، ئاق قاڭالتىر، تۆمۈر ھەرە، تۆمۈر كارىۋات، چىراغ، مىخ، ئۆي جابدۇقلىرى قاتارلىق ماللارنى ئۇچتۇرپانغا توشۇغان. «ئۇچتۇرپان ـ قاراقول يولى قار

مۇزلۇق، ئەگرى ـ بۈگرى، ئېگىز ـ پەس، جاپالىق ھەم خە-
تەرلىك تاغ يولى بولۇپ، ئۇچتۇرپاندىن قارا قولغا 10 ـ،
11 كۈنلەردە بېرىپ، يەتتە ـ سەككىز كۈنلەردە (قايتىشتا
يول پەسلەپ ماڭغاچقا تېزرەك مېڭىپ بالدۇر كېلەتتى)
قايتىپ كەلگەن. ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىققاندىن كېيىن
ئىسلىق دېگەن جايدا مۇقىم تۇرالغۇ بولسىمۇ، باشقا جاي-
لاردا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئادەم بولمىغاچقا، كارۋانلار
بېرىپ ـ كېلىش يولىدا قار ـ مۇزلارنى تازىلاپ قونالغۇ
ئورنى تەييارلاپ، چېدىر تىكىپ، يېتىپ ـ قوپاتتى. ئۇچتۇر-
پاندىن قارا قولغا بىر كىلوگىرام يۈك كىراسى بىر يۈەن،
قارا قولدىن ئۇچتۇرپانغا بىر كىلوگىرام يۈك كىراسى 0.70
يۈەن بولغان.»④ بۇ يولدىكى كارۋانچىلىق، سودا ـ تىجا-
رەت كىراكەشلىك ئىشلىرى 1930 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغى-
چە داۋاملاشقان بولۇپ، كەلپىندىكى كارۋانچىلىق تىجارى-
تى قىلىدىغانلار خېلى ئوبدان بېيىپ قالغان. ئۇچتۇرپان ـ
قارا قول يولى ئېتىلىپ قەشقەر ـ ئەركەشتام يولى ئېچىلغان-
دا كەلپىن كارۋانلىرى كەلپىن قەشقەر، قەشقەر ـ ئەركەشتام
ئارىلىقىدا كارۋانچىلىق تىجارىتى قىلىشقا باشلىغان. بۇ قې-
تىمقى كەلپىن ـ قەشقەر، قەشقەر ـ ئەركەشتام كارۋانچىلىق
تىجارىتىگە، كەلپىننىڭ ھەرقايسى ئايماقلىرىدىن «خۇداقۇ-
لى ھاجى، سايىم ھاجى، قۇربان بوجاڭ، ھەمەر جىسا،
مېھمان شاڭيو، ئەيسا شاڭيۇ، ھەققۇلى ئەپەندى، يۇنۇس-
لاق، توختى تالىپ، سابىر ئاخۇن، مېھمان ئاخۇن،
سەمەت قۇلى قاتارلىق 30 ـ 40 كىشى ئۆزلىرىدىن كارۋان
بېشى تەيىنلەپ 600 ـ 700 تۆگە بىلەن ھەيۋەتلىك كارۋان
قوشۇنى بولۇپ ئۈيۈشۈپ ئۈچ ـ تۆت يىل كارۋانچىلىق
تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ تىجارەتتە ئۇلار راسا
بېيىپ، ئۇلار بىر تۆگە يەنە بىر نەچچە تۆگە كەلگۈدەك
ئىقتىسادقا ئىگە بولغان»⑤. قەشقەر بىلەن ئوش شەھىرى
(قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى شەھەر) ئوتتۇرىسىدىكى تارى-
خىي يول قەشقەر ـ ئەركەشتام كارۋان يولى ـ قەشقەردىن
چەت ئەلگە سوزۇلغان تاغ ـ داۋانلىق تاشقى يوللارنىڭ
ئەڭ ئۇزۇنى. كەلپىن كارۋانلىرى قەشقەر ـ ئەركەشتام يو-
لىدا يەرلىك مەھسۇلاتلار ئات، كالا، قوي تېرىلىرى،
يۇڭ، چۇپۇر، تىۋىت، ئۆچكە، ئۈچەي، ئۇن ۋە باشقا ماللارنى
ئېلىپ چىقىپ، ئۇ يەردىن سانائەت ماللىرى ۋە تۇرمۇش
بۇيۇملىرى چىنە قاچا ـ قۇچا قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ

كەلگەن. بۇ يول قەشقەردىن مۇشقىچە 55 چاقىرىم،
مۇشتىن مىلىڭ يولغىچە 40 چاقىرىم، مىلىڭ يولدىن كانسۇغى-
چە 60 چاقىرىم، كانسۇدىن قوغۇشۇن كانغىچە 45 چاقى-
رىم، قوغۇشۇنكاندىن ئۇقسالۇرغىچە 54 چاقىرىم، ئۇقسا-
لۇردىن سارقان چاتقىچە 44 چاقىرىم، سارقان چاتتىن ئۇ-
لۇغچات قورغىنىغىچە 46 چاقىرىم، ئۇلۇغچات قورغىنىدىن
جىيىنغىچە 42 چاقىرىم، جىيىندىن ئەركەشتامغىچە 46 چاقى-
رىم بولۇپ قەشقەر شەھىرىدىن ئەركەشتامغىچە بولغان مۇ-
ساپىسى 432 چاقىرىم، مۇلازىمەت ئۆتەڭلىرى يۇقىرىقى-
لاردىن ئىبارەت، بۇ يولدا ياز ئايلىرى كەلكۈن كۆپ بو-
لىدىغانلىقى ئۈچۈن، كۈز ۋە ئەتىياز ئايلىرى ئاساسىي
قاتناش ۋاقتى قىلىنغان.

« 1941 ـ، 1942 ـ يىللىرى سوۋېت قازاقىستان رېسى-
پۇبلىكىسى بىلەن شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بىر قىسىم كارۋانلار-
نى تۆگىلىرى بىلەن قازاقىستاندا توختاملىق ئىشچى ھېسا-
بىدا ئىشلەشكە توختاملاشقاندا، كەلپىن ناھىيەسىنىڭ قاشې-
رىق كەنتىدىن توختى تالىپ، يۇنۇسلاق، ھەمەر ئاخۇن
قاتارلىق كىشىلەر 50 تىن ئارتۇق تۆگە بىلەن قازاقىستاندى-
نىڭ ئوش شەھىرىدە سەككىز ئاي توختاملىق ئىشچى
بولۇپ كىراكەشلىك قىلغان. ئۇلار بۇ سەككىز ئاي ۋاقىتتا
ھەر بىر تۆگىنىڭ تاپقان پۇلىغا يەنە بىر تۆگە كەلگۈدەك
ئىش ھەققىگە ئېرىشىپ قايتىپ كەلگەن»⑥. « 1943 ـ
يىلى شىڭ شىسەي، كومپارتىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا
قارشى تۇرۇش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شىنجاڭ ـ
سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىنى
ئۈزگەن. بۇ ۋەجىدىن بەدەل ئېغىزىنى تاقىۋەتكەن»⑦.
شىنجاڭ ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسى-
ۋىتى ئۈزۈلۈپ بەدەل ۋە ئەركەشتام ئېغىزلىرى تاقالغان-
دىن كېيىن كەلپىن كارۋان تىجارەتچىلىرى قەشقەردىن ئۈ-
رۈمچى، قەشقەردىن قومۇل، قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە-
لىرىگە ۋە قەشقەر ـ كەلپىن ئارىلىقلىرىدا كارۋانچىلىق تىجا-
رىتى بىلەن شۇغۇللانغان بۇ جەرياندا بەزى كارۋان تىجا-
رەتچىلىرى خېلى زور ئىقتىسادقا ئىگە بولغاندىن سىرت،
باشقىلارمۇ ئىقتىسادىنى خېلىلا ياخشىلىۋالغان. « 1944 ـ
يىلىنىڭ ئاخىرى كەلپىن كارۋانلىرى ئۈرۈمچىدە گومىنداڭ
قىسىملىرىنىڭ تۇتقۇن قىلىشىغا ئۇچراپ قورallıق ئەسكەر-
لەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، غۇلجا،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئالتاي ۋە چۆچەكلەرگە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئوقدورىلىرىنى توشۇشقا مەجبۇر بولغان. كارۋانلارنىڭ يېمەك-ئىچمەككە تۇشلۇق راسخوت بەرگەندىن باشقا تۆگىلەرنىڭ چىقىمىغا راسخوت بەرمىگەن. بۇلاردىن بىر قىسمىلىرى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۆگىلىرىنى ساقلاپ قالغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۆگىلەر ئاچلىق، كېسەل ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ئۆلۈپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن كارۋانلارمۇ تارقىلىپ كەتكەن، ھەتتا بەزىلىرى كەلپىنگە قايتىپ كېلەلمەي ئۈرۈمچى، غۇلجا ۋە باشقا جايلاردا يېتىمچى بولۇپ تۇرۇپ قالغان»⑧. دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقاندىن كېيىن چېگرا ئېغىزلىرى قايتا ئېچىلىپ، كارۋانچىلىق ئىشلىرى قايتا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغاندا، كەلپىن تۆگە كارۋانچىلىرى يەنە قايتىدىن بۇ سودىغا ئاتلىنىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، كەلپىن-ئۇچتۇرپان، ئۇچتۇرپان-قاراقول، كەلپىن-قەشقەر، قەشقەر-تورغات، تورغات-تاشقورغان، تاشقورغان-مىلىك تېكە، تاشقورغان-غونجىراپ، قەشقەر-كانسۇ يوللىرىدا كولدۇرمىلىرىنى جاراڭلىتىپ 1958-يىلغىچە كارۋانچىلىق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان. مۇشۇ قىسقىغىنە سەككىز يىل ئىچىدە كەلپىندە كارۋانچىلىق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 40-50 كە، ئۇلارنىڭ تۆگىلىرى 700-800 گە يەتكەن. كارۋانچىلىق سودا ئالاقىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، خەلق ئىگىلىكى جانلىنىپ، بازارلار ئاۋاتلاشقان ھەم خەلق تۇرمۇشى پاراۋانلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. كەلپىن تۆگە كارۋانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، كەلپىننىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىقتىساد ۋە باشقا ساھەلىرىگىمۇ بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. كارۋانلار بۇياقتىن يۇڭ، تېرە، ئۈچەي، تىۋىت، چۇپۇر ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى قاراقول ۋە ئوش شەھەرلىرىدىن سانائەت ماللىرى بىلەن بىللە پاتېفون ۋە ھەر خىل كىتابلارنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن. بۇ ئارقىلىق كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان. بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيەسىدە 1934-يىلى قۇرۇلغان تۇنجى پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش قوراللىرى، قەغەز، قەلەم، سىياھ قاتارلىقلار كارۋانلار ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلۈپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا بىر قەدەر ياخشى بولغان شارائىت تۇغۇلغان. دېھقانلار تۇرمۇشىدىمۇ بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەر بولغان. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئەينەك دېرىزىلىك، قوش قانات ئىشىكلىك، ۋاسا جۈپ، سۇرۇۋاسلىق يېڭى پاسوندىكى ئۆيلەرگە تەرەققىي قىلغان. ئۆيلەرگە مەش قويۇپ ئىسسىنىش، كالىڭ، سۇپىدا يېتىشتىن كارىۋاتتا يېتىشقا، ياغاچ قاچا-قۇچا ئورنىغا چىنە-چەينەك ئىشلىتىدىغان، قولدا تىكىلگەن كىيىم-كېچەك ئورنىغا ماشىنا بىلەن سېپتا تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىش، خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئۆتۈك، بەتىنكە، توپلەي، مەسە-كالاچ قاتارلىق ئاياغ كىيىملەرنى كىيىدىغان، چىبەرقۇت، دۇراپ، سوكنا، سارجا قاتارلىق يۇڭ رەختلەرنى، غىژىم رومال، گىربىشىن، ئەنگىلىشىن قاتارلىق يىپەك گەزلىمىلەردىن كىيىملەرنى كىيىش ئومۇملىشىپ كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق بېغىشلايدىغان يېڭىچە تۇرمۇش بارلىققا كەلگەن. قىسقىسى ئەينى چاغدىكى كەلپىن تۆگە كارۋان تىجارەتچىلىرى كەلپىننىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن.

ئىزاھاتلار:

①، ③، ④، ⑤، ⑥، ⑧: سامساق ئىبراھىم «كەلپىن ناھىيەسىنىڭ تۆگە كارۋانچىلىقى توغرىسىدا»، شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى 36-سان: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 176-، 177-، 178-، 179-، 180-بەتلەر.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «مېنىڭ باللىق چاغلىرىم» قومۇل ئەدەبىياتى ژۇرنىلى، 1997-يىللىق 1-سان.

⑦ خوجنىياز: «يىپەك يولىدىكى مەشھۇر ئۆتكەل — بەدەل ئارىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە 2007-يىللىق 1-سان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى 11-ئاي ئۇيغۇرچە 1-نەشرى.

2. نىزامىدىن ھۈسەين: «تارىختىكى يول-مۇساپىرلىرىمىز» شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى 35-سان: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى 12-ئاي ئۇيغۇرچە 1-نەشرى.

3. ئەخمەت مۆمىن تارىمى: «ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى ۋە تاشقى سودىسى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2014-يىلى 3-سانى.

4. «كەلپىن ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىلى 6-ئاي ئۇيغۇرچە 1-نەشرى.

(ئاپتور: كەلپىن ناھىيە يۇرچى ساقچىخانىسىدا)

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشى ۋە توي موتىفى ھەققىدە

مېھرىبان نىياز چوغلۇق

ئېپوس قەھرىمانلىق ھەققىدىكى داستان بولۇپ، ئۇ ئەپسانىلەردىن مول تەسەۋۋۇرلارنى ئالغان. شۇنداق بولغاچقا، ئېپوسلار مەلۇم جەھەتتىن ئەپسانىۋى تۈسكە ئىگە بولغان بولىدۇ. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر قەدىمدىن تارتىپلا قەھرىمانلىق داستانلىرىغا باي بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. شەرق-غەرب ئۆتۈشۈشى ۋە يايلاق مىللەتلىرىنىڭ بۇ جايدىكى پائالىيىتى قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى مۇھىم شارائىت ھېسابلىنىدۇ. «ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوس دەۋرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى». ئەلۋەتتە تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئېپوس دەۋرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈشتە قوشقان تۆھپىسىگە كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ. بىر قوۋم تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ئۆچ ئېلىپ، سىياسىي ئورنىنى تىكلىمەكچى بولسا ياكى بىر جايدىن باشقا بىر جايغا كۆچكەن بولسا، بۇ جەرياندا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادىتى، پىسخىك كەچۈرمىشلىرى. مەدەنىيىتى، كۆچۈش ئەھۋالى ۋە تەكرار قوللىنىپ كېلىۋاتقان ۋەقەلەر ناھايىتى قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ. بۇ جەرياندا موتىف

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇلارنى يورۇتۇش رولىنى ئوينايدۇ.

مۇتىف — «خەلق چۆچەكلىرى، ئەپسانە، ئېپوس قاتارلىق ئېپىك ژانىردىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىك» دىن ئىبارەت①. ئۇ ئەسەردىكى باش تېما، ئوبراز، ۋەقەلىك ۋە ئارقا كۆرۈنۈش بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇ ئوخشاش بولمىغان ئەسەرلەردە بىرىكىپ كېلىپ ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەن تۆۋەندە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىدىن «ئوغۇزنامە»، «ئالپامىش»، «ماناس»، «گۆر ئوغلى»، «دەدە قورقۇت ھېكايىلىرى»دىكى قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشتىكى مەقسىتى

ھەرقانداق بىر ئېپوس قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. قەھرىمانلار سەپەرگە ئاتلىنىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ، تولۇقلايدۇ. قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشى ھەر خىل ئېپوسلاردا ھەر خىل مەقسەتتە بولىدۇ، لېكىن ئەڭ كۆپ دۇچ كېلىدىغان مەقسىتى يەنىلا ھەربىي يۈرۈش قىلىش ۋە توي قىلىشتىن ئىبارەت. سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى بەزى ئېپوسلاردا ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا قىممەتكە ئىگە بولسا، بەزى ئېپوسلاردا قەھرىماننىڭ توي قىلىش جەريانىدا قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، بۇ سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى بىر ئېپوستىكى ھەرقايسى مۇتىفلارنى زەنجىرسىمان ھالەتتە باغلاپ تۇرىدۇ.

خۇاڭ جۇڭشياڭ «قازاق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە يايلاق مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىدا، قازاقلارنىڭ ئېپوسلىرىنى ئاددىي قەھرىمانلىق ئېپوسى، مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسى ۋە زەنجىرسىمان ياكى كۆپ تەكرارلىنىدىغان قەھرىمانلىق ئېپوسى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلىدۇ. ئاددىي قەھرىمانلىق ئېپوسى توي تىپىدىكى ۋە ھەربىي يۈرۈش تىپىدىكى ئىككى خىل بولىدۇ. توي مۇتىفى تۈرىدىكى ئېپوسلار كۈيئوغۇلنى سىناش تىپى، ھەممىنى ئۆز ئالدىغا قىلغان توي تىپى ۋە بۇلاپ توي قىلىش تىپى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسى ھەربىي يۈرۈش مۇتىفى توي مۇتىفىغا قوشۇۋېتىشتىن شەكىللەنگەن مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە ھەربىي يۈرۈش قىلىش ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا قوشۇۋېتىشتىن شەكىللەنگەن مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىغا بۆلۈنىدۇ. زەنجىرسىمان قەھرىمانلىق ئېپوسى ئىككىدىن كۆپ بولغان ئاددىي قەھرىمانلىق ئېپوسىدىن شەكىللەنگەن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى توپلىمىدىن ئىبارەت. بۇ ئېپوسلار گەرچە ئايرىم-ئايرىم مۇستەقىل ئېپوسلار بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن باغلىنىشقا ئىگە. قۇرۇلما جەھەتتىنمۇ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلىدۇ، خۇاڭ جۇڭشياڭنىڭ بۆلگىنىگە ئاساسلىنىپ بىز تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىغا، «ماناس»، «دەدە قورقۇت ھېكايىلىرى»نى زەنجىرسىمان مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسىغا قارىساق، تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىدىن «ئوغۇزنامە»، «ئالپامىش»، «گۆر ئوغلى»نى مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسىغا تەۋە بولىدۇ دەپ قارايمىز. مەيلى قايسى خىل تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىدە چوقۇم قەھرىماننىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشى ئارقىلىق ئېپوس ۋەقەلىكى راۋاجلىنىدۇ. قەھرىماننىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشى ئېپوسلاردىكى مەركىزىي مۇتىف. بەزى ئېپوسلاردا قەھرىمان توي قىلىدىغان قىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە بۇ جەريانىدا دۈشمەن كۈچلەر بىلەن ئېلىشىپ خەلقنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلىدۇ. بەزى ئېپوسلاردا قەھرىمان خەلقنى مۇنقەرىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە بۇ جەرياندا توي قىلىدۇ. قەھرىماننىڭ يىراققا سەپەر قىلىشتىكى ھەربىي يۈرۈش قىلىش مۇتىفى ۋە توي مۇتىفىنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغان بىر جەريان دەپ چۈشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

«ماناس» زەنجىرسىمان مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسى، ئۇنىڭ سۇژېت ياكى مۇتىفىنى ئىپادىلىسەك مۇنداق بولۇشى مۇمكىن.

قەھرىمان خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادى — قەھرىماننىڭ ئاتىسى قېرىغاندا بالا تىلەيدۇ — قەھرىماننىڭ ئانىسى غەيرىي ھالدا ھامىلدار (نۇردىن) بولىدۇ. قەھرىمان غەيرىي تۇغۇلىدۇ. ئۆسۈپ يېتىلىشى غەيرىي بولىدۇ — دادىسى بىلەن زىددىيەتلىشىدۇ. ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، سادىق دوست ۋە ئاقساقاللارنىڭ ياردىمىگە تايىنىدۇ — تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىش جەريانىدا قەھرىمان ئۆزى يەڭگەن دۈشمەننىڭ قىزىنى نىكاھىغا

ئالىدۇ — كېڭەيمىچىلىك قىلىدۇ — ئۆزى ياخشى كۆرگەن قىزنىڭ دادىسىنىڭ سىنىقىنى ئورۇنداپ ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىدۇ — خائىنىنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن يارىلىنىدۇ — داۋاملىق كۈرەش قىلىشنى توختاتمايدۇ.

«ئالپامىش» مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسى بولۇپ، ئۇنىڭ سۇژىت ياكى مۇتىفىنى كۆرسەتسەك مۇنداق بولۇشى مۇمكىن.

قەھرىماننىڭ دادىسى خان-قېرىغاندا بالا تىلەيدۇ — قەھرىماننىڭ ئانىسى غەيرىي ھالدا ھامىلدار بولىدۇ — قەھرىمانغا ئىسىم قويىدۇ — سۆيگىنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. تويىنىڭ سىنىقىغا دۇچ كېلىدۇ. دۈشمەنلەرنى يېڭىپ قىزنى نىكاھىغا ئالىدۇ. قىزنى قايتۇرۇپ كېلىدۇ — قىزنىڭ ئاتىسىنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ — دۈشمەننىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشىدۇ — زىندانغا تاشلىنىدۇ — دۈشمەن كۈچىنىڭ مەلىكىسىنىڭ ياردىمىدە زىنداندىن ئازاد بولىدۇ — دۈشمەن كۈچلەرنى يوقىتىپ، ئاسايىشلىق يارىتىدۇ — قەھرىماننىڭ ئۆگەي ئىنىسى ھوقۇقنى قولىغا ئېلىپ، قەھرىماننىڭ ئايالىنى ئىگىلىۋالماقچى بولىدۇ — قەھرىمان باشقىلارنىڭ سىياقىدا ياسىنىپ، توي بولۇۋاتقان نەق مەيدانغا كېلىدۇ — رەقىبى بىلەن سىنىشىپ ئۇنى يېڭىدۇ — دۈشمەننى جازالاپ ئايالى بىلەن جەم بولىدۇ ھەمدە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

دېمەك، «ماناس» زەنجىرسىمان مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسىغا، «ئالپامىش» بولسا مۇرەككەپ قەھرىمانلىق ئېپوسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككى ئېپوسنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى خىل يۆنىلىشنى بايقايمىز. ماناسنىڭ ئىسمى تۇغۇلماستىنلا بەلگىلىنىپ بولغان بولىدۇ. ئالپامىشقا يەتتە ياشقا كىرگەندە ئاندىن نام قويۇلىدۇ. قەھرىماننىڭ ئاتىسىنىڭ بالا تىلىشى، قەھرىماننىڭ ئانىسىنىڭ غەيرىي ھالدا ھامىلدار بولۇشى، سادىق دوستلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىشى، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىشى قاتارلىق تەرەپلەر ئوخشاپ قالىدۇ. لېكىن ئىنچىكىلەپ قارىساق، بۇلارنىڭ مۇتىفلىرىدا كۆپ پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى بايقايمىز. ماناس قۇللۇقتىن ئازاد بولۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. ئالپامىش دۈشمەنلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، قىزنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ، ئەسەردىكى مەركىزىي مۇتىفنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئېپوسلارنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ قويغان. «ئالماپىش» ئېپوسىدا، ئالپامىشنىڭ 1-قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلىشى بەرچىنئاينى دۈشمەننىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈندۇر. 2-قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلىشى بەرچىنئاينىڭ دادىسى بايسارىنى تايچە شاھنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈندۇر. ئۇ 1-قېتىمدا بەرچىنئاينى دۈشمەنلەرنىڭ قولىدىن قۇتقۇلدۇرغان بولسا، 2-قېتىم سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە ئۆگەي ئىنىسى يالىنجىقنىڭ قولىدىن بەرچىنئاينى قۇتقۇزىدۇ. سۇژىتلارنىڭ كۆپىنچىسى تويغا مەركەزلىشىپ قالىدۇ. «ماناس» ئېپوسىدا، تاجاۋۇزچىلىققا، كېڭەيمىچىلىككە ئائىت مەزمۇنلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. «ئالپامىش» ئېپوسىدا، مۇھەببەت ئاساس، دۈشمەن كۈچلەرگە زەربە بېرىش 2-ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق قەھرىماننىڭ خاراكتېرى يورۇتۇلىدۇ. «ماناس» ئېپوسىدا، قۇللۇقتىن ئازاد بولۇش ئاساس، مۇھەببەت 2-ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى ئېپوسنى باغلاپ تۇرىدىغان نەرسە يەنىلا توي ۋە دۈشمەن كۈچلەرگە زەربە بېرىش، بۇ ئىككىلىسىگە ئورتاق بولغان نۇقتا. «ئالپامىش» ئېپوسىدا، توي مۇتىفى ھەربىي يۈرۈش مۇتىفى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. «ماناس» ئېپوسىدا، ھەربىي يۈرۈش موتىفى توي موتىفى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفىنى تەھلىل قىلغاندا، شۇڭا توي مۇتىفىنى بىلەن ھەربىي يۈرۈش مۇتىفىنى مەركەزلىك تەھلىل قىلىش كېرەك.

ھەرقانداق ئېپوسنىڭ چوقۇم بىر قانچە مەركىزىي مۇتىفى بولۇپ، قالغانلىرى شۇ مەركىزىي مۇتىفنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايىدۇ. سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى ئېپوسلاردىكى مەركىزىي مۇتىف، ئۇنىڭ «ئەڭ قەدىمىي بولغان ئىككى خىل تېمىسى بولۇپ، بىرى باتۇرلارنىڭ ئايال ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى، يەنە بىرى باتۇرلارنىڭ ياۋۇز، ئىبلىس كۈچلەر بىلەن جەڭ قىلىشى»دۇر②. مۇشۇ مۇتىف ئاساسىدا ئاندىن ۋەقەلىك قانات يايىدۇ. ئوغۇزخان خەلققە ئاسايىشلىق ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ياۋۇز قىئاتنى ئۆلتۈرىدۇ. تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا كۆك نۇرنىڭ ئىچىدىكى بىر قىزنى كۆرۈپ ئاشىق بولىدۇ، توي قىلىدۇ. كېيىن دەرەخ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كۆرۈپ ئۇنىڭغىمۇ ئاشىق بولىدۇ، توي قىلىدۇ. ئوغۇزخان ئۆز دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش، ئەتراپىدىكىلەرنى بويسۇندۇرۇش،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قوۋملىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەتراپقا كېڭەي-
مچىلىك ئېلىپ باردۇ. ماناس موڭغۇللارنىڭ قىرغىزلار-
نىڭ بېشىغا سالغان كۈننى بىلگەچكە، ئۆز خەلقىنى موڭ-
غۇللارنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزۇش، ئار-نومۇسنى
قوغداش، ئەركىن، بەختىيار تۇرمۇشنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. موڭغۇللارنى مەغلۇپ قىلغاندى-
دىن كېيىن، ئۇ موڭغۇل خانىنىڭ قىزى ناقىلاينى ئۆز نى-
كاھىغا ئالىدۇ. كېيىن ماڭغۇت ئېلىنىڭ باشلىقى بادىكۆلنى
مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قىزى قارا بۆرك بىلەن
توي قىلىدۇ. ئۇ ئاخىرىدا بۇخاراخانىنىڭ قىزى خانىكەينى
ياخشى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىدۇ. ئالپا-
مىش كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان بەرچىنئاينى
ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن بەرچىنئاينىڭ دادىسى ئاكىسى باي-
بۆرىدىن كۆڭلى ئاغرىپ يىراققا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە موڭ-
غۇللار دائىرىسىگە بېرىپ قالىدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئىچىدى-
كى 99 پالۋاننىڭ بەرچىنئايغا كۆزى چۈشۈپ، ئۇنىڭ
بىلەن توي قىلىش ئۈچۈن قىزنى تالىشىدۇ. بۇ چاغدا بەر-
چىنئاي ئالپامىشقا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ناھايىتى تېز يېتىپ
كېلىشىنى، كۆز ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان خەتەردىن قۇت-
قۇزۇۋېلىشنى ئېيتىدۇ. ئالپامىش سۆيگىنى بەرچىنئاينى
ئۇلارنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.
بەرچىنئاي يەنە ئادالەتسىزلىك بولمىسۇن دەپ ئالپامىش
ۋە 99 پالۋاننى ئوقيا ئېتىش، بەيگىگە چۈشۈش ۋە چېلى-
شىشتىن ئىبارەت سىناقلار ئارقىلىق ئۆز مەيدانىنى بىلدۈ-
رىدۇ. ئاخىر ئالپامىش 99 پالۋاننى يېڭىپ، بەرچىنئاي
بىلەن توي قىلىدۇ. «بۇ خىل سىناق مۇتىفى، قەھرىمانلار-
نىڭ باتۇرلۇق دەرىجىسىنى سىناش ئۈچۈن» ③ بولغان
بولىدۇ.

«دەدە قورقۇت ھېكايىلىرى»دىكى سالۇر قازان
ئوۋغا چىقىپ كەتكەندە، شۆكلى خان ئۇنىڭ ئايالى، بالى-
لىرى ۋە خەزىنىسىنى بۇلاپ كېتىدۇ. سالۇر قازان بۇلارنى
قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن شۆكلى خانغا ھۇجۇم قىلىدۇ.
يەنە مۇشۇ توپلامدىكى «بۆرە بەگ ئوغلى بامسى بۆگ-
رەك»تە، شۆكلى خاننىڭ جاسۇسى قارا نىيەتلىك قىلىپ
گۈزەل قىز گۈلبانۇغا ئېرىشىش ئۈچۈن توي بولغان
يەرگە باستۇرۇپ كېلىدۇ ۋە گۈلبانۇ بىلەن بامسى بۆگ-
رەكنىڭ 16 يىل ئايرىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.
بامسى بۆگرەك قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن، گۈلبانۇ بىلەن
قايتا توي قىلىدۇ ۋە دۈشمەنلەرنىڭ شەھىرىنى ۋەيران قى-
لىۋېتىدۇ. گۆر ئوغلى ھەدىسى ئەزىم كۆز ئايىمنى دانىيات-
نىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن تۇنجى سەپىرىنى باشلاي-
دۇ ۋە بۇ جەرياندا دانىياتنىڭ قىزىنى بۇلاپ ئەكىلىدۇ،
كېيىن بۇ قىزنى نىكاھىغا ئالىدۇ. ئۇ ئۆز تەبىئىتىدىكى با-
تۇرلۇق كۈچىنى كۆرسىتىش ۋە ئەتراپتىكى ئەلنى بويسۇن-
دۇرۇش، بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلىنى-
دۇ. بۇ سەپەر جەرياندا كوھقاپ پادىشاھىنىڭ قىزى ئاغا
يۇنۇس پەرى ئۆز رازىلىقى بىلەن گۆر ئوغلىغا ياتاق بولى-
دۇ. «دەدە قورقۇت ھېكايىلىرى»دىكى ئايرىم-ئايرىم
ئېپوسلاردا، قەھرىماننىڭ توي مۇتىفى بىلەن ھەربىي
يۈرۈش مۇتىفى زىچ بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. «گۆر
ئوغلى» ئېپوسىدا، توي مۇتىفى بىلەن ھەربىي يۈرۈش بى-
رىكىپ كېلىش، يەنە ھەربىي يۈرۈشنىڭ ئارقىدىن توي
مۇتىفى كېلىش ئەھۋالى ئۇچرايدۇ.

2. قەھرىمانلارنىڭ تويىنى ئۈچ خىل تىپقا ئايرىش

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئېپوسلىرىغا قارايدىغان
بولساق، قەھرىمانلارنىڭ توي مۇتىفىنى تۆۋەندىكىدەك
ئۈچ تىپقا ئايرىيمىز. ئۇلارنىڭ «بىرىنچىسى، بۇلاپ توي
قىلىش؛ ئىككىنچىسى، سىناپ توي قىلىش؛ ئۈچىنچىسى،
ھەممىنى ئۆز ئالدىغا قىلغان توي» ④لاردىن ئىبارەت.
ئوغۇزخاننىڭ تويىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ ئۆز ئالدىغا
قىلغان توي ھېسابلىنىدۇ. ماناس ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق
تويىدا، ئۇ ئەل بولغان باشلىقنىڭ قىزىنى ئالغان، بۇنى
مەلۇم جەھەتتىن بۇلاپ توي قىلىشنىڭ تەسىرى دېيىشكە
بولىدۇ. خانىكەي بىلەن قىلغان تويى ئۇنىڭ ئۆزى خالاپ
قىلغان تويى بولۇپ، ھەممىنى ئۆز ئالدىغا قىلغان توي ھې-
سابلىنىدۇ. ئالپامىشنىڭ تويى سىناپ توي قىلىش تىپىغا
تەۋە بولۇپ، بەرچىنئاي ئۆز ۋەدىسى ئۈچۈن قالماقلار-
نىڭ 99 پالۋانى ۋە ئالپامىشنى سىنايدۇ. ئالپامىش يەڭگەن-
دىن كېيىن بەرچىنئاي بىلەن توي قىلىدۇ. «دەدە
قورقۇت ھېكايىلىرى»دىكى بامسى بۆگرەك بىلەن گۈلبانۇ
ئۇچرىشىپ قالغان ۋاقىتتا، گۈلبانۇ ئۇنىڭغا ئات بەيگىسى-
گە چۈشۈشنى ۋە چېلىشىشنى، ئەگەر يېڭەلىسە گۈلبانۇ
بىلەن ئۇچرىشالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ، شۇ ۋاقىتقىچە ئۆزى-
نى پىنھان تۇتىدۇ. گۈلبانۇنىڭ ئاكىسى تەلۋە قاچار بۇ
تويغا قوشۇلمىغان بولغاچقا، قورقۇت ئاتا گۈلبانۇنىڭ ئا-
كىسى بىلەن بامسى بۆگرەكنىڭ سىنىشىشى ئۈچۈن
سورۇن راسلايدۇ ۋە ئۇلارنى نەق مەيداندا ئادىل

ئېلىشىپ بېقىشقا چاقىرىدۇ. بۇ ئېلىشىشتا بامسى بۆگرەك
يېڭىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۈلبانۇنىڭ ئاكىسى
بۇلارنىڭ تويىغا قوشۇلىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇ
سىناپ توي قىلىش تېپىغا كىرىدۇ. گۆر ئوغلى ئەزىم كۆز
ئايىمنى قۇتقۇزۇشقا بارغاندا ئۇ ئايال روھىي ئازاب تۇ-
پەيلى يۇرتقا قايتىشنى خالىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۆر
ئوغلى دانىياتنىڭ قىزىنى بۇلاپ ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ساقلاپ
تۇرۇپ ئۇ قىز چوڭ بولغاندا نىكاھىغا ئالىدۇ، بۇ خىل
توي بۇلاپ توي قىلىش تېپىغا كىرىدۇ، ئۇنىڭ ئاغا
يۇنۇس پەرى بىلەن توي قىلىشى ھەممىنى ئۆز ئالدىغا
قىلغان توي تېپىغا كىرىدۇ.

ئوغۇزخان، ماناس، گۆر ئوغلى، «دەدە قورقۇت
ھېكايىلىرى»دىكى بامسى بۆگرەك قاتارلىقلارنىڭ سەپەر-
گە چىقىش مەقسىتى ئايال ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى خەلقنى
زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش، باياشات، ئەركىن، خاتىرجەم تۇر-
مۇشقا ئېرىشتۈرۈش، قېرىنداشلىرىنى قۇتقۇزۇش، زېمىن
كېڭەيتىش ئۈچۈن سەپەرگە چىققان. بۇ جەرياندا قەھرى-
مانلار باتۇرلۇقنى نامايان قىلغان، توي قىلغان، ئۇلارنىڭ
توي قىلىشى باتۇرلۇق خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتىكى كەم
بولسا بولمايدىغان مۇھىم ھالقا بولۇپ قالغان چۈنكى
قىزغا ئېرىشىش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشقا توغرا كەلگەن.
بۇ قانلىق كۆرەش يەنە ئۆز نۆۋىتىدە قەھرىمانلارنىڭ با
تۇرلۇقى بىلەن ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىش-يېڭى-
لىشنى بەلگىلىگەن. نەتىجىدە قەھرىمانلارنىڭ كۆرەشتە
غالىب كېلىپ قىزغا ئېرىششى بىلەن شۇ بىر ئەلنى بوي-
سۇندۇرۇپ ئەل قىلىشى بىر-بىرىنى تولۇقلىغان ھەم قەھ
رىمانلارنىڭ غەلىبىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن، «ئاپالمىش»
ئايال ئۈچۈن كۆرەش قىلىش شەكلىدىكى ئېپوسقا تەۋە
بولسىمۇ، ئالپامىش بەرچىنئاينى قۇتقۇزۇشقا بارغان بولسى-
مۇ، لېكىن ئاخىرىدا پۈتۈن ئۆزبېكلەرنىڭ تەقدىرى
ئۈچۈن كۆرەش قىلغان. قالماقلارغا زور دەرىجىدە زەربە
بېرىپ، تايچە پادىشاھلىقنى ۋەيران قىلغان. ئالپامىشنىڭ
ۋە بەرچىنئاينىڭ تۇتقان يولى ۋەتەن بىلەن بىرلىشىپ
كەتكەن چوڭقۇر مۇھەببەت بولۇپ، بۇنىڭدىن يۈكسەك
ۋەتەنپەرۋەرلىك مۇھەببىتىنى كۆرۈۋالايمىز، شۇڭا بۇ
ئېپوس توي مۇتىفى بىلەن ھەربىي يۈرۈش مۇتىفى بىر-
لەشتۈرۈۋېتىلگەن ئېپوس ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، قەھرىماننىڭ يىراقتا سەپەر قىلىشتىكى
ھەربىي يۈرۈش قىلىش مۇتىفى ۋە توي قىلىش مۇتىفىنى
بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدىغان بىر جەريان دەپ
چۈشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

قەھرىمانلارنىڭ توي مۇتىفىنى چۈشەندۈرگەندە،
يەنە تۆۋەندىكى قۇرۇلمىنىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇش
كېرەك.

قەھرىمان دۈشمەن كۈچلەر تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلى-
نىپ يىراقتا ئېلىپ كېتىلىدۇ ۋە نەزەربەنت قىلىنىدۇ ياكى
يىراقتا دۈشمەن كۈچلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن سەپەرگە
ئاتلىنىدۇ — قەھرىمان زىندانغا تاشلىنىدۇ — دۈشمەن
كۈچىنىڭ مەلىكىسى تەرىپىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنىدۇ — يۇر-
تىغا قايتىدۇ — قەھرىماننىڭ ئۆگەي ئىنىسى ياكى
باشقىلار قەھرىماننىڭ ئايالىنى ئىگىلىۋالماقچى بولىدۇ—
قەھرىمان باشقا بىر سالاھىيەتتە ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىرى-
دۇ — تويدىكى سىنىشتا قەھرىمان دۈشمەن كۈچلەرنى
يېڭىپ، ئۇلارنى جازالايدۇ ۋە ئايالى بىلەن جەم بولىدۇ.

«ئاپامىش» ئېپوسىدا، ئالماپىش بەرچىنئاينىڭ دادى-
سى بايسارىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.
يولدا سۇرخەيىل موماينىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ كېتىپ، 40
ھەمراھىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئۇلار ئالپامىشنى ئۆلتۈرەل-
مەي، ئاخىر ئۇنى زىندانغا سالىدۇ. ئۇ تايچە شاھنىڭ
قىزى تاۋكا ئايىمنىڭ ياردىمىدە قۇتۇلۇپ، تايچە شاھنى
يوقىتىدۇ. تاۋكا ئايىمنىڭ ئالپامىش بىلەن توي قىلغۇسى
بولسىمۇ، لېكىن ئالماپىش ئۇنى قوكۇر بايغا ئېلىپ بېرى-
دۇ. يۇرتىغا قايتىپ كەلسە ئۆگەي ئىنىسى بەگلىكنى ئىگى-
لەپ، بەرچىنئاينى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولغان توي ئۈس-
تىگە كېلىدۇ. ئۇ قۇلتاينىڭ سالاھىيىتىدە ئالپامىشنىڭ ئوق-
ياسىنى ئېتىپ ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇرىدۇ، بەرچىنئاي
بىلەن ئۆلەڭ ئېيتىشىدۇ. ئاخىرىدا ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ
ۋە بەرچىنئاي بىلەن قايتا توي قىلىدۇ.

«بۆرە بەگ ئوغلى بامسى بۆگرەك»دە. بامسى
بۆگرەك دۈشمەنلەر تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىدۇ ۋە زىن-
دانغا تاشلىنىدۇ. دۈشمەن مەلىكىسى ياردەم قىلىپ قۇتقۇ-
زىدۇ. يۇرتىغا قايتسا يالىنجىقنىڭ گۈلبانۇنى خوتۇنلۇققا
ئالماقچى بولغان توي ئۈستىگە بېرىپ قالىدۇ، تويغا بىر
سازاڭ قىياپىتىدە ياسىنىپ بارىدۇ ۋە كۆيۈ ئوغۇل بىلەن
ئوقيا ئېتىشتا بەسلىشىپ ئۇنى يېڭىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە
ئۇنى جازالايدۇ. ئاندىن دۈشمەن ئېلىگە بېرىپ، ئۇلارنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

يوقىتىدۇ ۋە ۋەدىسى بويىچە دۈشمەن مەلىكىسىنىمۇ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ، ئاخىرىدا گۈلبانۇ بىلەن توي قىلىدۇ.

3. قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشىكى ئىككىنچى باسقۇچلۇق ۋەقەلىك

يۇقىرىقى بۇ سيۇژىتلار ئېپوس ۋەقەلىكىنى ئىككىنچى باسقۇچلۇق يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرىدۇ. بۇ سيۇژىتلار ياكى مۇتىفلار تويغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، توي يەنە زورۇۋانلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنىمۇ ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئىككىنچى باسقۇچلۇق ۋەقەلىكنىمۇ تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك.

قەھرىمانلارنىڭ توي تېپى يۇقىرىقىدەك ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى سىناق توي مۇتىفىنى يەنە ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى توي قىلىدىغان قىزنىڭ ئاتىسى ئوتتۇرىغا قويغان سىناق، يەنە بىرى توي قىزنىڭ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان سىناق.

ماناس» ئېپوسىدا، ماناس ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى خانكەيىنىڭ ئاتىسى قاراخاننىڭ تويلۇقنى ھەددىدىن جىق سېلىش سىنىقىغا دۇچ كېلىدۇ. بۇ تويى بولىدىغان قىزنىڭ ئاتىسى ئوتتۇرىغا قويغان سىناق توي ھېسابلىنىدۇ. ماناس ئەلنىڭ ياردىمىدە خانكەيىنىڭ دادىسىنىڭ تەلىپىنى ئورۇندايدۇ ۋە ئۇنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈپ توينى قىلىدۇ. يەنە بىرى قىزنىڭ سىنىقى بولۇپ، بۇ سىناق توي مۇتىفىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالپامىش بەرچىنئاينىڭ تۆت خىل شەرتىنى ئورۇنداپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. باي بۆرى ئوغلى بامسى بۆگرەكمۇ گۈلبانۇنىڭ سىنىشىش تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئات بەيگىسى، چېلىشىش، ئوقيا ئېتىش تەلەپلىرىنى ئورۇنداپ، ئۇنىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشىدۇ. سىناق توي مۇتىفى قەھرىمانلارنىڭ باتۇرلۇق خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ھەرقانداق ئېپوسنىڭ چوقۇم مەركىزىي مۇتىفى بولۇپ، قالغانلىرى شۇ مەركىزىي مۇتىفنى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يايىدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»نى مىسالغا ئالساق، «ئوغۇزخاننىڭ توي قىلىش مۇتىفى ۋە ھەربىي يۈرۈش قىلىش مۇتىفى ئۇنىڭدىكى مەركىزىي مۇتىف»تۇر⑤. توي قىلىش ۋە ھەربىي يۈرۈش قىلىش ياكى ھەربىي يۈرۈش قىلىش ۋە توي قىلىش ئېپوسلاردىكى ۋەقەلىكنى راۋاجلاندۇرىدىغان، ئۇلارنى بىر يىپقا تىزىدىغان ئاساسىي ئامىل. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق ھەرقايسى مىللەت ئېپوسلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى دۇنيادىكى باشقا جايلاردا بايقالغان ئېپوسلارنىڭ ئاساسىي تېمىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى ھەربىي يۈرۈش ۋە مۇھەببەت»⑥تىن ئىبارەت. ئۇلار ھەربىي يۈرۈش ۋە مۇھەببەت ئاساسىدا قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ئېپوسنىڭ قايسى تېپتىكى ئېپوس ئىكەنلىكىنى بېكىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە توي ۋە ھەربىي يۈرۈش سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفىدىن ئىبارەت بىر مۇتىفنىڭ ئۈستىگە مەركەزلىشىپ قالىدۇ.

قەھرىمانلارنىڭ سەپەرگە ئاتلىنىشى قەھرىمانلارنىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىش مۇتىفى ۋە توي مۇتىفى ئارقىلىق يورۇتۇلىدۇ. سەپەرگە ئاتلىنىش مۇشۇ ئىككى مەقسەت ئۈچۈن بولغان بولىدۇ. سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى ھەربىي يۈرۈش مۇتىفى ۋە توي مۇتىفىنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئىككى مۇتىفنى نۇقتىلىق تەھلىل قىلىشنى ئاساس قىلىش كېرەك.

ئىزاھاتلار:

① ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر سېھرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى 5-ئاي، 198-بەت.

② رىنچىن داۋئېرجى: «بولاپ توي قىلىش تېپىدىكى قەھرىمانلىق داستانلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە»، «— مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2005-يىل 3-سان.

③ خۇاڭ جۇڭشياڭ: «قازاق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ۋە يايلاق مەدەنىيىتى»، مەركىزىي تەرجىمە نەشرىياتى، 2007-يىلى 5-ئاي، 253-بەت.

④ قۇربان مەتتۇردى، ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر قەھرىمانلىق ئېپوسى ‹ئوغۇزنامە›نىڭ مەركىزىي مۇتىفى تەھلىلى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2006-يىلى 3-سان.

⑤ قۇربان مەتتۇردى. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر قەھرىمانلىق داستانى ‹ئوغۇزنامە›نىڭ مەركىزىي مۇتىفى تەھلىلى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2006-يىلى 3-سان.

⑥ ئادىل جۇمە تۇردى: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى 12-ئاي، 64-بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-ئەدەبىيات كەسپىنىڭ 2014-يىللىق دوكتور ئاسپىرانتى)

خۇيزۇ خەلقىنىڭ «خۇئابىر» ناخشىسى ھەققىدە

«خۇئابىر» ناخشىسىنى ئېيتىش مەملىكىتىمىزنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا، شىنجاڭ، شەنشى قاتارلىق ئاپتونوم رايون ۋە ئۆلكىلىرىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، چاڭزۇ، زاڭزۇ، دۇڭشياڭزۇ، سالا، بونان، يۇغۇر، تۇزۇ، موڭغۇل قاتارلىق ئون نەچچە مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا، خەنزۇ تىلى بىلەن ئېيتىلىدىغان بىر خىل تاغ ناخشىسىدۇر.

«خۇئابىر» ناخشىسىنى ئېيتىش، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ھەر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەنلىكى ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىدىن كېلىپ چىققان، ئوخشىمىغان مىللەتلەر قەلبىدىكى ئورتاق مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

«خۇئابىر»نىڭ پەيدا بولغان ماكانى — گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق رايونلاردىكى «خۇئابىر» ناخشىسىنى ئېيتقۇچىلار ۋە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ كۆچۈشىگە ئەگىشىپ، «خۇئابىر»غا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئامما ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، كۈندىن-كۈنگە تەسىر كۈچى زورايدى. ئۇ ھازىر مەملىكىتىمىز بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، دۇنيا غەيرىي - ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تىزىملىكىگە كىردى. بۇنىڭ بىلەن دۇنيا خەلقىگە ئورتاق بولغان مەدەنىيەت بايلىقىغا ئايلىنىپ، يەر - جاھانغا ئۆزىنىڭ خۇش ھىدىنى چاچماقتا.

مەملىكىتىمىزدە «خۇئابىر»نىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزى يەنىلا خەلق ئارىسىدا، غەربىي شىمالدىكى ھەر مىللەت خەلقى چىن دىلى بىلەن ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. «خۇئابىر» ناخشىسىنى ئۆگىنىش، قوشاق ئۆگىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، بۇ مەملىكىتىمىزدە ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن، بۇ جەھەتتە زور بىر تۈركۈم مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئېرىشكەن. «خۇئابىر»غا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر ئەڭ بالدۇر دېگەندىمۇ 1470 - يىلى پۈتۈلگەن، يەنى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ چيەنزۇڭ چېڭخۇا يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

نەچچە 100 يىل مابەينىدە «خۇئابىر» ناخشىسى ئۆز ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئادەمنى ھاياجانغا سالىدىغان مېلودىيەسى ۋە تىل بايلىقىنى ئىپادىلەيدىغان تېكىستى بىلەن زامان ۋە ماكانلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئوخشىمىغان رايونلاردا توپلىشىپ ياشايدىغان كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر قىلغان. شۇڭا سىرتقا قاراپ ئۈزلۈكسىز تارقىلىپ، «خۇئابىر»دىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىنى ھاسىل قىلغان. ئەگەر بىز گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيانى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تەمسىل قىلىپ، «خۇائىر» مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدىغان مەركىزىي رايون دەپ ئاتالساق، ئۇنداقتا ئۇ شىنجاڭ، شەنشى، سىچۇەن، شىزاڭ قاتارلىق رايونلارنىڭ مەدەنىيەت بەلبېغىغا تارقالغان. بۇ رايونلاردا ياشايدىغان ھەر مىللەت خەلقىمۇ ئوخشاشلا «خۇائىر»غا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ۋە ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولغۇچى، شۇنداقلا ۋارىسلىق قىلغۇچىدۇر.

شىنجاڭ خۇيزۇ «خۇائىر» ناخشىسىنى ئېيتىش شىنجاڭدىكى خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە رايون خاسلىقىغا ئىگە بىر سەنئەت. شىنجاڭ «خۇائىر» ناخشىسىنى ئېيتىش، مەملىكەتلىك غەيرىي ـ ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش تۈرىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك كىرگەن بولۇپ، شۇ ۋەجىدىن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك «خۇائىر» ئېيتىش تەكلىپلىك مۇسابىقىسى ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئوخشاشلا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش شۇنداقلا يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش مەقسىتىدە 2015 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 3 ـ كۈنىگىچە قومۇل شەھرىدە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى ۋە قومۇل شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈستىگە ئېلىشى بىلەن 4 ـ نۆۋەتلىك شىنجاڭ خۇيزۇ «خۇائىر» ناخشىسىنى ئېيتىش تەكلىپلىك مۇسابىقىسى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى.

جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ما شيۇگۇ ۋە قومۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى ۋاڭ جاڭخۇا قاتارلىق رەھبەرلەر ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆز قىلدى.

بۇ قېتىمقى پائالىيەتكە ئىلى، سانجى، باينغولىن، بورتالا ئوبلاستى، تۇرپان، قومۇل، ئۈرۈمچى، شىخەنزە قاتارلىق ۋىلايەت، شەھەرلەردىن خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، مىاۋزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن 35 نەپەر ماھىر قاتناشتى. ئۇنىڭدىن باشقا گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا قاتارلىق ئۆلكىلەردىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ما خۇگلىيەن، خې چىڭياڭ، ما جۈن ۋە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ما لياڭيۇ قاتارلىق ناخشىچىلار مۇكاپاتلاش كېچىلىكىدە نادىر نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى.

دۆلەتلىك 1 ـ دەرىجىلىك مۇزىكانت، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى نۇسرەت ۋاجىدىن ۋە شىنجاڭ سەنئەت يۇرتى ئىجادىيەت تەتقىقات بۆلۈمىدىن ما چېڭشياڭ قاتارلىق سەككىز نەپەر باھالىغۇچىلار گۇرۇپپىسى نەق مەيداندىكى نەچچە يۈز تاماشىبىنلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا، نەق مەيداندا نومۇر قويۇپ ئېلان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئاخىرقى نەتىجىنى ئېلان قىلدى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدىن كەلگەن جاڭ جيەنبو ئالاھىدە مۇكاپاتقا؛ ئۈرۈمچى قومۇلدىن قاتناشقان ليۇ چاۋ قاتارلىق ئىككى ماھىر 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا؛ شياۋ خۇي قاتارلىق تۆت ماھىر 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا؛ قەدىرىيە ئەركىن، باخۇگجي قاتارلىق ئالتە ماھىر 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇكاپات بۇيۇمى ۋە مۇكاپات سوممىسى بىلەن تارتۇقلاندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 22 نەپەر ماھىر ۋە ئىككى كوللېكتىپ خور ئېيتىش گۇرۇپپىسىدىكى ماھىرلار مۇنەۋۋەر ماھىر بولۇپ باھالاندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۈرۈمچى شەھىرى، قومۇل ۋىلايىتى قاتارلىق تۆت ئورۇن مۇنەۋۋەر تەشكىللەش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىملىق مۇسابىقە پائالىيىتى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ۋە غەلىبىلىك ھالدا ئاياقلاشتى.

مېھرىگۈل قادىر خەۋىرى

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە)

2016.1

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ھۈنەر سەنئىتى - خوتەن قەغىزى

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر،
14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax: 0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)
电话:(0991)4554017 传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT (GROUP) CORPORATION
[illegible]
[illegible]
[illegible]